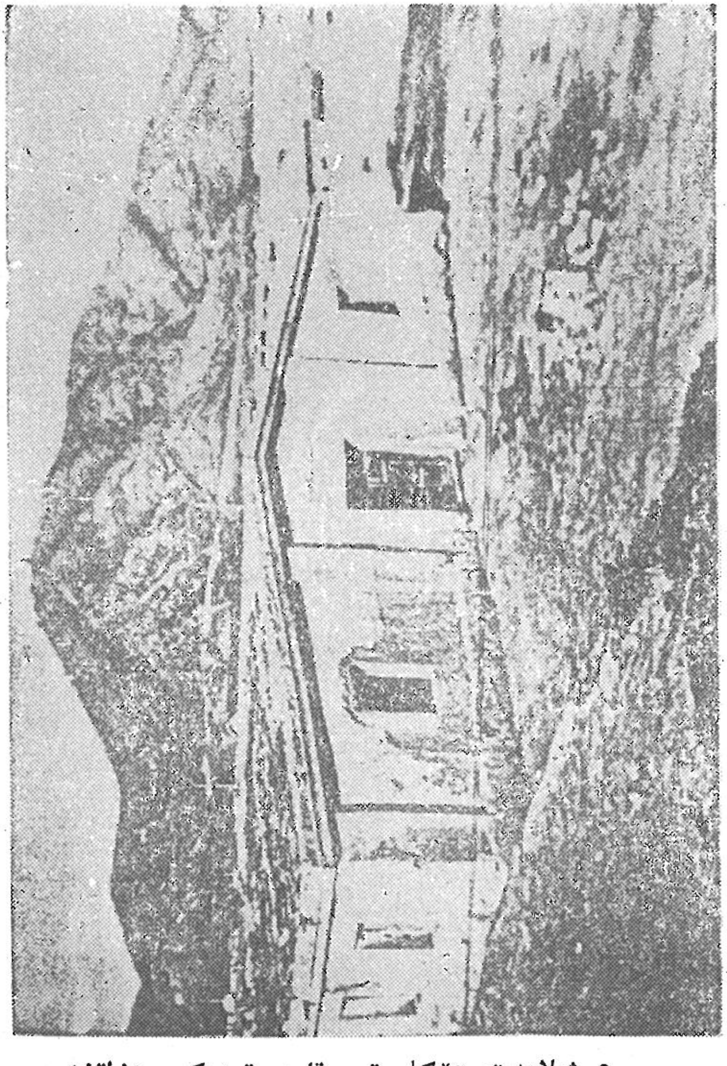

3 ۋىلايەت ھۆكۈمىتى قارىمىقىدىكى يۇلتۇز
ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىشخانىسى

مۇندەرىجە

بايىنغولىن ئوبلاستىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش قىس-
قىچە تارىخى .... يى باۋرۇي، ۋاڭ يىپىڭ 1

چاقىلىقتا مائارىپنىڭ پەيدابولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى
.... سۇلايمان ئابدۇرېھىم 32

بۈگۈرنىڭ كونا بازىرى ۋە ھازىرقى بازار ئەھۋالى
.... ئوسمان روزى 49

كورلا خەلقىنىڭ بېشىغا كەلگەن قىسمەتلەر ....
ئابلاسايىت، باۋۇدۇن چوڭ 54

يەنە تارىم ۋادىسىدىكى قارا قوشۇنلۇقلار توغرىسىدا ......
.... سۇلايمان ئابدۇرېھىم 58

خان يولى ۋە ئۆتەڭ .... ئوسمان روزى 70

ئابلىز ھوشۇر —« چىڭگىزخان » نىڭ قىسقىچە تەر-
جىمىھالى .... ئابلىمىت مەخسۇم 74

چەرچەننىڭ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى قىس-
قىچە ئەھۋالى ۋە ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئازادلىق-
قىچە ئۆتكەن ئامبال ياكى شەنجاڭلار...... غوپۇر ئېزىز 79

ئۆتمۈشتىكى بۈگۈر ھاكىمىيىتى توغرىسىدا ....
.... ئەمەت ئىبراھىم، سۇلايمان بارات 102

ياقۇپ بەگ كورلىدا .... مەخمۇتجان ئاسىم 106

ئازادلىق ھارپىسىدا لوپنۇردا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر

ھەققىدە ئەسلىمە .... غوپۇر ياقۇپ 107

3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بايىنبۇلاق رايونىدىكى پائالىـ
يەتلىرىدىن پارچىلار......... تيەن دوجۇ .... موللاخۇن
روزى تەرجىمىسى 123

قاراشەھەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ 18 - ئەسىردىكى ئەھۋالى...
ياسىن ھەسەن، ئابدۇۋەلى 135

ئازادلىقتىن بۇرۇنقى لۇپنۇر خەلقى...غولامىدىن ئەيسا... 148

تاغ مازىرىمىتى تونۇشتۇرۇش...... مۇتەللىپ تۇردى......174

چاقىلىق دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭى،قاراشەھەر ۋالىسى ياڭ مىڭـ
جۇنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى .... ئابدۇۋەلى روزى 182

مەرىپەتپەرۋەر زات مۇساشاكىرۇۋنىڭ توغرىسىدا ....
ئابلا سايىت، باۋۇدۇن چوك 211

زوندۇن ئىسلاموۋنى ئەسلەيمەن ....
ئىبراھىم سەيدۇللا، سۇلايمان ئابدۇرېھىم 216

گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن ھال سوراش مەسىلىسى ھەققىدە
ئىزاھات: .... غولامىدىن ئەيسا 224

بايىنغولىن ئوبلاستىنىڭ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش قىسقىچە تارىخى

يى باۋرۇي ۋاڭ يىپىڭ

بىرىنچى، ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوزيەر ئېچىشنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە شەكىللىنىشى

ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوزيەر ئېچىش — بەلگىلەنگەن شە-
تات بويىچە ئادەم كۈچى تەشكىللەپ ئوخشاش بولمىغان كۆلەم-
دە بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت. بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش
چۇنچيۇ دەۋرىدە پەيدا بولغان. چى بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى گۇەن
جۇڭ «ئەسكەرلەرنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشى» نى
ئەڭ دەسلەپتە تەشەببۇس قىلغان. چىن شىخۇاڭ تەپرىقىچى
6 بەگلىكنى يوقىتىپ، دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن
«رۇڭلار بىلەن تېپىلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ زېمىنلى-
رىغا سۈرگۈن قىلىنغان مەھبۇسلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش» ئۇسۇ-
لىنى قوللىنىپ، جاۋ، جى، چۇ، ۋېي قاتارلىق بەگلىكلەردىكى
مەھبۇسلارنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ خېتاۋنىڭ شىمالىي ۋە
جەنۇبىدىكى شاڭجۈن، گۈيلىن، نەنخەي قاتارلىق ۋىلايەتلەرگە
7 قېتىم كۆچۈرۈپ، بوزيەر ئاچقۇزۇپ ۋە چېگرانى ساقلاتقۇ-
زۇپ، ئۇزۇق - تۈلۈك بازىسى قۇرغان. بۇ يەرلەردىكى ھەر-

بىي تېرىقچىلىق مەيدانلىرى، ئەمەلىيەتتە ھەربىي ئىدارە قىـ
لىشتىكى مەھبۇسلار تېرىقچىلىقى ئىدى. جۇ فۇيەن بۇ خىل
چارىنى «جۇڭگونى روناق تاپقۇزۇپ، خولارنى يوقىتىشنىڭ
تۈپ چارىسى» دەپ تەرىپلىگەنىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ئاتاق-
لىق سىياسەتچىسى چياۋسۇ قانۇنچىلارنىڭ تېرىقچىلىق چېگرى
سىياسىتىنى ئاساس قىلغان ھالدا پۇقرالارنى چېگرا رايونلارغا
كۆچۈرۈپ ۋە ماكانلاشتۇرۇپ، شەھەر ۋە قەلئەلەرنى قۇرۇپ،
دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئەسكى-
رىي تەلىم – تەربىيىنى كۈچەيتىشنىڭ بىر يۈرۈش تەدبىرلىرى-
نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەربىي تېرىقچىلىقنىڭ نەزەرىيە ئاساسى-
نى ياراتقانىدى. خەن ۋۇدى دەۋرىدە ئىچكى موڭغۇل، شىنشاۋ
رايونىدا پۇقرالارنىڭ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشىنى يولغا قويغاندىن
باشقا، ھونلار بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان 600 مىڭ ھەربىي
ئەمەلدار ۋە چېرىكلەر خېشى كارىدورى ئەتىراپىدىكى جايلاردا
بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئىسمى – جىسمىغا
لايىق بولغان ھەربىي تېرىقچىلىق تۈنجى قېتىم يولغا قويۇلغا-
نىدى. كېيىن بۇ ئۇسۇل شىنجاڭنىڭ شۆەنلىي (ئۈيسۈننىڭ شى-
مالىدىكى بىر جاي)، چۈيلى (بۈگۈنكى كورلا رايونى) ۋە بۈ-
گۈر رايونلىرىغا كېڭەيتىلدى. بۇ خىل ھەربىي تېرىقچىلىق
بىلەن پۇقرالارنىڭ تېرىقچىلىقىنى تەڭ يولغا قويۇش ئۇسۇلى-
نى ساۋساۋ «چېرىكلەرنى كۈچەيتىپ، ئوزۇق – تۈلۈكنى غەمـ
لەشنىڭ ياخشى ئۇسۇلى» دەپ تەرىپلەپ، ئۆزىنىڭ تىزگىنلى-
شىدىكى ئايماق، ۋىلايەتلەردە بۇ ئۇسۇلنى ئومۇميۈزلۈك
يولغا قويدى. غەربىي جىن سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ بوزيەر

ئۆزلەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بەرگەنىدى، شىمالىي ۋېي سۇلالى-
سى پۇقرالارنىڭ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بەرگەنىدى.
تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «ھەربىي ئىشلار بىلەن دېھقانچىلىق
بىرلەشتۈرۈلگەن» مەھكىمە تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. يۈەن
سۇلالىسى دەۋرىدە ئەسكەرلەرنىڭ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشى ۋە پۇق-
رالارنىڭ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشى دۆلەتنىڭ ھەممىلا جايىدا ئو-
مۇملاشتى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا جۇ
يۈەنجاڭ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشنى ئەسكىرى كۈچنى قۇدرەت
تاپقۇزۇپ، ئوزۇق - تۈلۈكنى تولۇقلاپ، دۆلەت-
نىڭ خاتىرجەملىكىنى قوغدايدىغان تۈپ سىياسەت قىلدى. كې-
يىن يەنە «ئېچىش» نىزامىنى تۈزۈپ، سودىگەرلەرنىڭ بوزيەر
ئۆزلەشتۈرۈشىنى يولغا قويدى. چىڭ سۇلالىسى پۇقرالارنى چېگ-
را رايونىدا بوزيەر ئېچىشقا رىغبەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئېتىبار
بېرىش سىياسەتلىرىنى يولغا قويۇپ، يېڭى ئېچىلغان يەردىن
10 يىلغىچە باج - پاراق ئالماسلىقنى قارار قىلدى، كۆچۈش
ۋە ئېچىش راسخوتى تارقاتتى، بىر قىسىم ئىشلەپچىقىرىش
مەبلىغىنى قەرز بەردى. شۈنجىنىڭ 18 - يىلىدىن چيەنلوڭ-
نىڭ 31 - يىلىغىچە بولغان 100 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە
دۆلەت بويىچە 200 مىليون مودىن كۆپرەك بوزيەر ئېچىلدى.
بۇ چېگرا رايونلىرىنى ئېچىش ۋە ئاھالىنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەت-
تە مۇھىم رول ئوينىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يەنە تۇغ-
لۇقلار تېرىقچىلىقى يولغا قويۇلدى. يەرلەر ۋە مەھسۇلاتلار 8
تۇغلۇق ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ئىلكىدە ئىدى، لېكىن بۇ
يەرلەرنى سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن ئەسكەرلەر ۋە ئوتاقچىلار

ئۇلارغا ۋەكالىتەن تېرىيتتى. بۇ ئەمەلىيەتتە ھەربىي تېرىقچىلىقنىڭ باشقىچە بىر خىل شەكلى ئىدى. ئەمەلدا يولغا قويۇلغان دېھقانلار (خۇرجالار) تېرىقچىلىقى، ئەمەلىيەتتە سودىگەرلەر تېرىقچىلىقى ئىدى. بۇ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى سودىگەرلەر تېرىقچىلىقىدىن ئازراقلا پەرقلىنەتتى.

يۇقىرىدىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ شەكلى تارىختا ھەر خىل بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا ھەربىي تېرىقچىلىق (جۇملىدىن تۇغلۇقلار تېرىقچىلىقى)، پۇقرالار تېرىقچىلىقى (جۇملىدىن ئۇيغۇرلار تېرىقچىلىقى)، سودىگەرلەر تېرىقچىلىقى ۋە مەھبۇسلار تېرىقچىلىقىدىن ئىبارەت 4 خىل شەكىلدە ئېلىپ بېرىلغان. ئەڭ بۇرۇن چىن دەۋرىدە ھەربىي ئىدارە قىلىش ئاستىدىكى مەھبۇسلار تېرىقچىلىقى يولغا قويۇلغان. ئۇندىن قالسا خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھەربىي تېرىقچىلىق ۋە پۇقرالار تېرىقچىلىقى يولغا قويۇلغان. ئەڭ ئاخىرىدا مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سودىگەرلەر تېرىقچىلىقى يولغا قويۇلدى. بايىنغولىن رايونىدا ئېلىپ بېرىلغان بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش ھەربىيلەرنىڭ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشىدىن باشلانغان.

ئىككىنچى. بايىنغولىن رايونىنىڭ تارىختىن بۇيانقى بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەھۋالى

بايىنغولىن ئوبلاستىغا 8 ناھىيە، بىر شەھەر (قاراشەھەر، خېجىڭ، خوشۇت، باغراش، بۈگۈر، لوپنۇر، چاقىلىق، چەر-

چەن ناھىيىلىرى ۋە كورلا شەھىرى) قارايدۇ. يەر - زېمىنى كەڭبىر رايون. خەن سۇلالىسى غەربىي رايوننى باشقۇرغاندا بايىنغولىن رايونىدا بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش سىياسىتىنى نۇقتىلىق يولغا قويغان. چۆيلى (بۈگۈنكى كورلا رايونى)، ئورۇمتاي (بۈگۈر) شىنجاڭدا بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ بۆشۈكى بولغان.

غەربىي خەن سۇلالىسى جياڭ چيەننى غەربىي رايونغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەندىن كېيىن، ئات سودىسىدا پەرغانە دۆلىتى (بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پەرغانە ۋادىسى) بىلەن ماجرالىشىپ قالغاندا، مىلادىدىن ئاۋالقى 104 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ تەيچۇن تۇنجى يىلى)، خەن ۋۇدى لى گۇاڭلىنى ئېرشى سانغۇنى قىلىپ تەيىنلەپ، قوشۇن بىلەن پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. يولغا ئېلىپ ماڭغان ئوزۇق - تۈلۈك يېتەرلىك بولمىغانلىقتىن، يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى بۇ قوشۇن «كۈچى يەتكەنلەر چارۋا مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئوزۇقلانغان، ئاجىزلار ئاچلىقتىن يول ئۈستىدە مىڭلاپ ئۆلگەن» تىراگېدىيىلىك ئاقىۋەتكە قېلىپ مەغلۇپ بولدى. يەنىچۇنىڭ 3 - يىلى (مىلادىدىن ئاۋالقى 102 - يىلى) پەرغانىگە 2 - قېتىم ھۇجۇم قىلدى. 60 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇنغا ئوزۇق - تۈلۈك قورال - جابدۇق توشۇش ئۈچۈن بىر قېتىمدىلا 100 مىڭ كالا، 30 مىڭ ئات، ئېشەك، بىر قانچە 10 مىڭ تۆگە قاتنارلىقلارنى ئالۋاڭغا تۇتتى. ترانسپورت كۈچىنىڭ مۇشۇنداق زور بولۇشى پۈتۈن خانداندانلىقنى پاتىپاراق قىلىۋەتتى. «ئەسكەرلەر دۆلەتنىڭ ياردىمىگە تايانماي، ئۆزىنى - ئۆزى تەمىنلەش» نى

ئىشقا ئاشۇرۇش، ھەممە ئۇيان - بۇيان ئۆتكەن ئەلچىلەر ۋە چوڭ تىپتىكى خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ تاماق ۋە ياتاق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى غەربىي رايوندا ھەربىي تېرىقچىلىقنى تۈنجى قېتىم يولغا قويدى. «خەننامە، غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە بۇ ئەھۋال تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

ئېرشى سانغۇنى پەرغانىگە ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، غەربىي رايوندىكى دۆلەتلەر قورقۇپ، خەن سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرىمۇ غەربىي رايونغا كۆپلەپ كېلىشكە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن دۈڭخۇاڭنىڭ غەربىدىن لوپنۇرغىچە مۆقەك - قورۇلار قۇرۇلدى. بۇگۇر، چۆيلىدا بىر قانچە يۈزدىن بوزيەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ئەسكەرلەر تۇرغۇزۇلۇپ، بۇلارنى ئەلچى چېرىكچى باشقۇردى. چەت دۆلەتلەرگە ئەلچىلىكتە ماڭغانلارنىڭ ياتاق ۋە تامىقىنى تەمىنلىدى. بۇ چاغدا ئېچىلغان بوزيەر كۆلىمى 500 مىڭ موغا يەتكەنىدى.

جېڭخې يىللىرى، ئاشلىق دۆۋىسى (تۇتۇق بېگى) ساڭ خۇڭلىيالىك چېگرا مۇداپىئەسىنى يەنىمۇ مۇستەھكەملەش ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، چېگرا مۇداپىئە مۇئەسسەلىرىنى كۆپەيتىش، 3 نەپەر چېرىكچى ئامبال (شاۋۋېي) ئەۋەتىش، سۇ ئىنشائاتى ئېلىپ بېرىش ۋە بۇگۇر، كورلا رايونىدا بوز يەر كۆلىمىنى كېڭەيتىش ھەققىدە تەكلىپ بەردى. پادىشاھ خەن ۋۇدى 32 يىلغىچە داۋاملاشقان سىرتقا قارىتىلغان ئۇرۇش تۈپەيلىدىن دۆلەت خەزىنىسىنىڭ

قۇرۇپ كېتىپ پۇقرالارنىڭ ئۈستىدىكى ئالۋاڭ - ياساقنىڭ
كۆپىيىپ كەتكەنلىكىنى، بۇ ۋاقىتتىكى دۆلەت تۈپ سىياسىتى-
نىڭ ئەسكەرلەر ۋە پۇقرالارنى ئارام ئالدۇرۇش ئىكەنلىكىنى
نەزەردە تۇتۇپ، ساڭ خۇڭلياڭنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلما-
دى، ھەمدە «بۈگۈر جىنايىتى» ھەققىدە خان يارلىقى چۈشۈ-
رۈپ، شىمالدا ھونلارغا زەربە بېرىش، پەرغانىغا ھۇجۇم قى-
لىش ۋە كورلا رايونى، بۈگۈرلەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش قا-
تارلىقلارغا ئىنكار قىلىش پوزىتسىيەسىنى تۇتتى. بۇ پوزىتسىيە
قارا چاپلاش ۋە تۇنجۇقتۇرۇۋېتىش پۇرقىدا ئىگە بولالمىغاچقا، بوز-
يەر ئۆزلەشتۈرۈش كۆلىمىنى كېڭەيتىش تەكلىپى ئەمەلگە ئاشما-
مىدى. خەن جاۋدى يىللىرى، خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي
رايوندىكى «شەھەر بەگلىكلىرى» ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش - كې-
لىش كۆپىيىپ، مۇناسىۋەت يېقىنلاشتى. يۈەنفېڭنىڭ 4 -
يىلى (مىلادىدىن ئاۋالقى 77 - يىلى) ساڭ خۇڭلياڭنىڭ
تەكلىپىگە ئاساسەن، ئۇزۇن تەتى شاھزادىسى لەيدەننى چېرىك-
چى ئامبال (شياۋۋېي) قىلىپ تەيىنلەپ، بۈگۈردە بوز يەر
ئاچقۇزدى . بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش دائىرىسىدە كورلا رايونىمۇ
بار ئىدى. شۇ چاغدا كورلا رايونىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى
لوپنۇر، بوستان (بۈگۈنكى چوقۇي يېزىسى)، كىنگىت (قارا شە-
ھەر) قاتارلىق دۆلەتلەر ھونلارنىڭ مالاي تۇتۇق بېگى باتىس-
قاننىڭ كونتروللۇقىدا ئىدى. لەيدەن بوز يەر ئېچىش رايو -
نىنى غەربكە يۆتكىدى. بۇ كۇچا ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قارشىلىقىغا
ئۇچرىدى، لەيدەن ئۆلتۈرۈلۈپ، پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرالمىدى.
شۇ يىلى خەن جاۋدى يىشامشان (بۈگۈنكى چاقىلىق) پادىشاھى

ۋى تېجىننىڭ تەلىپىگە بىنائەن بېرىسمانى 40 ئەسكەرنى مىران-
دا (بۈگۈنكى چاقىلىقتىكى توبېت قەلئەسى) بوز يەر ئېچىشقا
ئەۋەتتى. ھازىر بۇ قەدىمقى قەلئە ئەتراپىدا شۇ چاغلاردىكى
بوز يەرلەرنىڭ مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان كونا ئىزلىرىنى كۆر-
گىلى بولىدۇ. بۇ قەدىمقى قەلئەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا كەڭلى-
كى 10 – 20 مېتىر، ئۇزۇنلىقى 34 كىلومېتىر كېلىدىغان ئۆس-
تەڭ بار. بۇ ئۆستەڭگە مىران دەرياسىدىن سۇ باشلانغان. ئۆس-
تەڭ لېنىيىسىدە 7 تارماق ئۆستەڭ بار، قوش يۆنىلىشلىك سۇ-
غۇرۇش، مەركەزلەشتۈرۈپ سۇ بۆلۈش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. بۇ
سۇغۇرۇش رايونىدا 45000 مودىن كۆپرەك يەر بار. ئېرىق-
ئۆستەڭ تورلىرىنىڭ مۇكەممەل بولۇشى، سۇ باشلىمىنى تىزگىن-
لەشنىڭ ئەتراپلىق بولۇشى، تا بۈگۈنگىچە بايقالغان قەدىمقى
سۇغۇرۇش رايونلىرىدا ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ. مۇشۇنداق
چوڭ كۆلەمدىكى قۇرۇلۇشنى 40 نەچچە ئەمەلدار ۋە ئەسكەر
ئورۇنداپ كېتەلمەيدۇ، بۇ قۇرۇلۇشقا پىشامشان دۆلىتى ياردەم
بەرگەن. كېيىنكى مەزگىللەردە كىروراندا بوز يەر ئاچقان سۇ-
مەي كۈچ تەشكىللەپ چەرچەن دەرياسىنى توساشتىن ئىبارەت
چوڭ تىپتىكى سۇ ئىنشائاتىنى ئېلىپ بارغان.

«سۇچىلىق دەستۇرى ئىزاھى، دەريالار پارچىسى» دا:
«دۈڭخۇاڭدىكى سۇمەي، جيۇچۈەن، دۈڭخۇاڭدىن مىڭ نەپەر
ئەسكەرنى بوزيەر ئېچىشقا يۆتكەپ بېرىپ، چىدىر ئۆيلەرنى تى-
كىپ، پىشامشان، كىنگىت، كۈسەن دۆلەتلىرىنىڭ ھەر بىرىسىدىن
مىڭدىن ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ چەرچەن دەرياسىنى توسىدى.
دەريانىڭ سۈيى شاۋقۇنلۇق ئېقىپ، بەزىدە ياسىغان توسمىنى

ئېلىپ كەتتى...... 3 كۈن قاتتىق ئىشلەپ، دەريانى ئاخىر توسىدى، دەريا سۈيى ئارقىغا قايتىپ، ئەتراپتىكى مۇنبەت تۇپراقلار سۇغۇرۇلدى. خەلق بۇ ئىشنى كارامەت ئىش دەپ ماختاشتى. يەرلەر 3 يىل تېرىلىپ، تاغار - تاغارلاپ ئاشلىق ئېلىندى » دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدىن شۇ چاغلاردىكى كىروران، چاقىلىق، چەرچەن رايونلىرىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

مىلادىيىدىن ئاۋالقى 68 - يىلى، قاڭقىل (بۈگۈنكى تۇرپان) پادىشاھى ھونلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈردى. خەن سۇلالىسى سىلاڭ (مۇئاۋىن نازىر) جىڭ جى، شىياۋ ۋېي (چىرىكچى) سىماشىنى مەھبۇسلارنى باشلاپ بېرىپ كورلىدا بوز يەر ئېچىپ، ئاشلىق توپلاشقا ئەۋەتتى. كۈزلۈك يىغىمدىن كېيىن، جىڭ جى بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەرنى ئاساسىي كۈچ قىلىپ، « شەھەر بەگلىكلىرى » دىن 10 مىڭدىن كۆپرەك ئەسكەر توپلاپ قاڭقىلنىڭ جاۋشى (يارغۇل) شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. ئوزۇق - تۈلۈك تۈگەپ، ئەسكەرلەر كۆپ قىرىلىپ كەتكەچكە كورلىغا قايتتى. كېلەر يىلى يەنە قاڭقىلنىڭ تاش شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. قاڭقىل پادىشاھى يېڭىلىپ، خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولدى. جىڭ جى كورلىدا 300 ئەسكەرنى بوز يەر ئېچىشقا قالدۇرۇپ، قالغان ئەسكەرلىرىگە قاڭقىلدا بوز يەر ئاچقۇزدى.

قاڭقىل — ھونلارنىڭ بوز يەر ئېچىش بازىسى ئىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى قاڭقىلدا بوز يەر ئاچقاندىن

كېيىن، ھونلار ئاشلىق مەنبەسىدىن ئايرىلىپ قالدى. ھونلار كۆپ قېتىم ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتىپ بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەرگە ھۇجۇم قىلدى. جىڭ جى كورلا رايونىدىكى 1500 نەپەر بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرنىڭ ھەممىسىنى قاڭقىلغا بوز يەر ئېچىشقا يۆتكىدى. ھونلار ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى كۆپەيتىپ ھۇجۇم قىلدى. جىڭ جى ھونلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۈنۈملۈك ھالدا قارشى تۇرالماي قاڭقىلدىن چېكىنمەكچى بولدى. بىر قانچە كۈن ھونلارنىڭ مۇھاسىرىسىدە قېلىپ ئاخىرى مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ چېكىندى. خەن سۇلالىسى «يول يىراق، چىقىم كۆپ» دېگەننى باھانە قىلىپ، قاڭقىلدىن چېكىنىپ چىقىشقا يارلىق چۈشۈردى. بۇنىڭ بىلەن ئەسكەرلەر ۋە قاڭقىل پۇقرالىرى بىرلىكتە كورلا رايونىغا قايتىپ ئورۇنلاشتى. قاڭقىلنىڭ كىنگىتتىكى شاھزادىسى جۇنسۇنى قاڭقىل پادىشاھى قىلدى. قاڭقىلنى ھونلار ئىگىلىۋالدى. قاڭقىل پادىشاھى: «خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى ۋە ئەسكەرلىرىگە يېقىنراق تۇرساق، ھونلاردىن قۇتۇلۇپ، خەن سۇلالىسىغا يېقىنلىشىپ، خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلالايمىز» دېگەن. شۇ چاغدا كورلىدا بوز يەر ئېچىشنىڭ كۆلىمى تارىخقا پۈتۈلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەسكەر سانىدىن، شۇ چاغلاردا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ يۇقىرى پەللىگە چىققانلىقىنى ۋە بۇ مەزگىلنىڭ 10 يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

خەن شۈەندى شىڭ جياۋ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى 60 - يىلى) كورلىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىغا يېقىن بولغان ئوردى شەھىرىدە (بۈگۈنكى بۈگۈر چېدىر يېزىسى)

غەربىي رايون تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، پىشامشاننىڭ غەربىدىكى جەنۇبىي يول ۋە قاڭقىلنىڭ غەربىدىكى شىمالىي يول (كىروران، ئالدى قاڭقىل، كىنگىت، كۈسەن (كۇچا)، سۇلى (قەشقەر) ئارقىلىق پامىردىن ئۆتىدىغان يول) نى باشقۇردى. بۇ ۋاقىتتا يىپەك يولىدىكى جۇڭگو بىلەن غەربىي رايوندىكىلەر قاتنىشىدا « ئۆتەڭلەر ئارىلىقىدا يولۇچىلار ئۈزۈلمەي، ياقا يۇرت سودىگەرلىرى ۋە ئەلچى - ساقارچىلىرى ھەر كۈنى قورغان تۇۋىگە كېلىپ تۇرغان » دېيدىلىك ئەھۋال بارلىققا كەلگەن. ئىككىنچى يىلى، ھون پادىشاھى باتمىسقان خەن سۇلالىسىغا ئەل بولدى. ھونلارنىڭ كىنگىتتە تەسىس قىلغان مالاي تۇتۇق بېگى مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ھونلار ئاجىزلىشىپ غەربىي رايونغا ھۇجۇم قىلالمايدىغان يېڭى ۋەزىيەت ئاستىدا، ئويسۇن (بۈگۈنكى ئىلى دەرياسى ۋادىسى)، قاڭلى (سەمەرقەنت، بۈگۈنكى ئارال دېڭىزى بىلەن كاسپى دېڭىزى ئارىلىقى)، پەرغانە قاتارلىق دۆلەتلەرنى يېقىندا تۇرۇپ نازارەت قىلىش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى كورلىدىكى بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەرنىڭ بىر قىسمىنى غەربتىكى يەركەنت رايونىغا يۆتكىدى. غەربىي رايون تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش دائىرىسى يەركەنتتىن بۆلۈنۈپ چىققان بەش كەنتكىچە كېڭەيدى. بۇ چاغدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشىنى باشقۇغۇچى شياۋ ۋې (چىرىكچى) غەربىي رايون تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسىگە قارايدىغان قىلىندى.

خەن ئەندىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، غەربىي رايوندىكى

دۆلەتلەر غەربىي رايون تۇتۇق ھىراۋۇل بېگى رېن گۇڭ ۋە دۇۋەنشىدا كۆپ قېتىم قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. پادىشاھ ئەندى تۇتۇق ھىراۋۇل بەگنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا يارلىق چۈشۈرۈپ، بۇ يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەرنى قايتۇرۇپ كەتتى. شىمالدىكى ھونلار قايتىدىن باش كۆتەردى. غەربىي چېرىكچى ئامبال بەن يۇڭ كىرورانغا 500 ئەسكەر ئەۋەتىپ بۇ يەر ئېچىپ، غەربتە كىنگىت، كۆسەن، جەنۇبتا پىشامشان، ئودۇن (خوتەن) نى تۇساپ تۇرۇپ، شىمالدا ھونلارغا زەربە بېرىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ، خەن پادىشاھى بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلمىدى. شۇنىڭ بىلەن بايىنغولىن رايونىدىكى بۇ يەر ئۆزلەشتۈرۈش خەن سۇلالىسى ئاغدۇرۇلغانغا قەدەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلمىدى.

ۋې، جىن سۇلالىلىرى لوپنۇرنىڭ خېيتۇ دېگەن جايىدا غەربىي رايون چاڭشىسى (تۆرە ئامبال) تەسىس قىلىپ قوجۇدا بۇ يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى باشقۇرىدىغان تىركەك ۋە ئوتتۇرانچى تىركەك چېرىكچى تەسىس قىلىپ غەربىي رايوننى بىر تۇتاش باشقۇردى. بايىنغولىن رايونىدىكى چەرچەن، پىشامشان، كىنگىتلەردە بۇ يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە غەربىي رايوندىكى ھەر قايسى دۆلەتلەر ئۆز ئالدىغا بولۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلارغا بېقىندىلىقىنى بىلدۈردى. « شىمالىي سۇلالىلار تارىخىنامىسى، غەربىي رايون تەزكىرىسى » ۋە « لو ياڭ ئىبادەتخانىلىرى خاتىرىسى » دا چەرچەندە بۇ يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەنلىكى

يېزىلغان. كىروران قەدىمقى شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان ۋې،
جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى قارشا پۈتۈكلەردە بوز يەر ئۆز-
لەشتۈرگۈچى ئەسكەرلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىگە دائىر
خاتىرىلەر بار:

«سۇ بېكىگە 10 جاڭ يەر ئۆلچەپ بېرىلدى».

«يىڭ (ئەمەلدار نامى) غا دەريانىڭ شىمالىدىكى سۇغۇرۇشقا
ئېپىلىك يەردىن بىر چىڭ (100 مو) يەر تەقسىم قىلىپ بېرىل-
دى. 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئاغدۇرۇلدى».

«جاڭجيەنىڭ قول ئاستىدا 21 ئەسكەر بولۇپ، 2 چىڭ
(200 مو) ئارپا تېرىدى. 20 مو يەرنى كېيىن ئېلىپ 9 مو
يەرنى تاختىلاپ، 70 مو يەرنى سۇغاردى، 27 مو بۇغداي تې-
رىدى، 29 مو يەرنى كېيىن ئېلىپ (9 خېتىدا نۇقسان بار)، 185
مو يەرنى تاختىلاپ، 20 مو يەرنى سۇغاردى. 50 مو يەرنى ئوتىدى».

يەنە جىن دەۋرىگە ئائىت بىر قارشا پۈتۈكتە «كاتىپ يۇ-
قىرىدىن ئەۋەتىلگەن بەگنىڭ پەرمانىغا بىنائەن كالا بىلەن يەر
ئاغدۇرۇش بويىچە ئىمتىھان ئالدى.» دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدىن
جىن دەۋرىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەمەلدارلىرىنىڭ ئەس-
كەرلەرنى يىغىپ ئىمتىھان ئېلىش شەكلىنى قوللىنىپ، يەر ئاغ-
دۇرۇش تېخنىكىسىنى يۇقىرى كۆتەرگەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

1890 - يىلى سىۋېن ھېدىن كىروران خارابىسىدىن قې-
زىۋالغان تارىخىي ھۆججەتلەردە جەنشىڭ، تەيشى، يۇڭجيا-
نىڭ يىل ناملىرى خاتىرىلەنگەن. جەنشىڭ، ساۋۋېينىڭ يىلنامىسى.
تەيشى، جىن ۋۇدىنىڭ يىلنامىسى. يۇڭجيا، جىن خۇەيدىنىڭ يىلنامىسى.
بۇنىڭدىن مىلادى 265 - يىلىدىن 310 - يىلىغىچە بول-

غان 40 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە كىروران رايونىنىڭ ۋېي،
جىن - سۇي سۇلالىلىرىنىڭ كونترولىقىدا بولۇپ كەلگەنلىكىنى بە-
لىنۇالغىلى بولىدۇ. بۇ تارىخىي پۈتۈكلەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈ-
رۈپ، ئاشلىق توپلىغانلىق ھەققىدە «شەھەرگە قاراشلىق يەر-
لەرگە ئەتىدىن باشلاپ ئۇرۇق سېلىنىدۇ» دېگەنلەر يېزىلغان.
ئالدىنقى لياڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جياڭ جۇن غەربىي رايون-
نى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ۋۇجى شياۋۋېي (تىركەك ۋە ئوتتۇ-
رانچى تىركەك چېرىكچى) ۋە غەربىي رايون تۇتۇق ھىراۋۇل
بېگى تەسىس قىلىپ، ۋېي، جىن سۇلالىلىرىنىڭ كونا تۈزۈمى بويى-
چە قوجۇ ۋە كىروراننى باشقۇرغان.
تاڭ سۇلالىسى ئەسكەرلەرنىڭ ئاشلىقى بىلەن راسخوت قى-
يىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئەسكەرلەر بىلەن دېھقانچى-
لىق بىرلەشتۈرۈلگەن ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان.
ئەسكەرلەر «ئۇرۇش بولمىسا، دېھقانچىلىق قىلغان، ئۇرۇش بو-
لۇپ قالسا دەرھال ئۇرۇشقا قاتناشقان». بوز يەر ئاچقۇچى
ئەسكەرلەر بار جاينىڭ ھەممىسىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن. تاڭ
سۇلالىسى ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، مۇھىم جاي-
لاردا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، ئېچىلمىغان يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرگەن.
بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانلىرى 992 گە يەتكەن. جېنگۇەن-
نىڭ 14 - يىلى (مىلادى 640 - يىلى) قوجۇنى تىنچىتقاندىن
كېيىن، تۇرغۇن يىگىتلەرنى ئەسكەرلىككە يۆتكەپ، يە-
پەك گەزلىمىلەرنى ھەربىي راسخوت قىلغان، ھەربىي تېرىقچى-
لىق يولى بىلەن ئوزۇق مەسىلىسىنى ھەل قىلغان. جىمسدىن تۆ-
ۋەن جايلاردا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار

قويۇپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ھەر بىر
قاراۋۇلخانا ۋە تورالاردا 20 — 30 غىچە ئەسكەر قويۇلۇپ، بوز
يەر ئېچىپ ئۆزلىرىنى باققان. ئايماق، جەڭلاردىكى ھەربىي
دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا، ھەر بىر مەيداننىڭ 50 چىڭ (بىر
چىڭ 100 مو) دىن يېرى بولغان. بايىنغولىن رايونىدىكى كى-
نىگىتتە 7 مەيدان بولۇپ، جەمئىي 35 مىڭ مو يېرى بولغان.
كىنگىتتە تەۋە كۆمۈش تاغ (بۈگۈنكى كۆمۈش) دىمۇ بوز يەر
ئۆزلەشتۈرۈلگەن، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى كۆڭۈلدىكىدەك بولمىغان.
«يېڭى تاڭنامە، ئۈزۈق — تۈلۈك، مال تەزكىرىسى» دە: «چىن-
گۈەننىڭ 1 — يىلى، غەربىي رايوننى ئىگىلىگەندىن كېيىن، قو-
چۇدىن تارتىپ كۈسەن، كىنگىت، باركۆلنىڭ شىمالىدىكى سىر-
تاردوشلارنىڭ كونا جايلىرىغىچە بولغان 10 ئايماقتا ئەسكەر
تۇرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلدى، دەسلەپتە ئاشلىق يېتىشمىگەچ-
كە، باشقا جايلاردىن ئاشلىق سېتىۋالدى.» پەقەت «ئېچىرغول،
بۈگۈر ھەربىي دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىكى ئېكىنزارلىقلارغا
كۆز يەتمەيتتى» دەپ يېزىلغان. بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان بۈگۈر
شائىر لىڭسەننىڭ شېئىرىدىكى بۈگۈر بولۇپ، بۈگۈنكى
مېچۈەن ناھىيىسى دائىرىسىدە، بايىنغولىن رايونىدىكى خەن
دەۋرىدىكى بۈگۈر ئەمەس.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى تاڭ سۇلالىسىغا قاراشلىق جەڭ-
لارنىڭ كۈچلىنىپ ئىچكى قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلغان ساۋاق-
قا ئاساسەن، ئىچكى جەھەتتىكىلا ئەھمىيەت بېرىپ، تاشقى جە-
ھەتكە سەل قارىدى. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى چاڭجياڭ ئەت-
راپىدىكى جايلارنى باشقۇرۇش بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، غەربىي

رايوننى باشقۇرۇشقا كۈچى يەتمەيدى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە
دۆلەتنىڭ ھەممىلا يېرىدە دېگىدەك ھەربىي تېرىقچىلىق ۋەيپۇق-
رالار تېرىقچىلىق مەيدانلىرى قۇرۇلدى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش-
نىڭ مەركىزى غەربىي جەنۇبقا قارىتىلدى. پايىنغولىن رايونى-
دە ۋەسىدىكى چەرچەن، كىنگىت ئىككى جايدىلا بوز يەر ئۆز-
لەشتۈرۈلدى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈزۈلمىسىدە ئىلگىرىكى ھەم
قاراۋۇللۇق قىلىش ھەم بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈزۈلمىسىنى
ئۆزگەرتىپ، قاراۋۇللۇق قىلىش بىلەن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش-
نى ئايرىدى. ھەر قايسى قاراۋۇللۇق ئورۇنلىرىدا مۇنتىزىم
ئەسكەرلەر بىلەن بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەر تۇرغۇزۇلۇپ (سان
جەھەتتە ھەر قايسىسى يېرىمىنى ئىگىلىدى)، ئايرىم - ئايرىم
ھالدا باشقۇرۇلدى. ھەر بىر قاراۋۇللۇق ۋە بوز يەر ئۆزلەش-
تۈرۈش ئورنىدا 1000 - 2000 چىڭشىچە (بىر چىڭ 100 موغا
باراۋەر) يەر بار ئىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى جۇيۈەن-
جاڭ سۇلالە تىكلىگەن دەسلەپكى يىللىرىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈ-
رۈش قانۇنى چىقىرىپ، پۇقرالارنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشىنى
مەھكەمە قۇرۇپ باشقۇرىدىغان، ئەسكەرلەرنىڭ بوز يەر ئۆز -
لەشتۈرۈشىنى قاراۋۇللۇق ئورنى باشقۇرىدىغان قىلدى. چېگرا
رايوندىكىلەرنىڭ 30% ى شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلىپ، 70% ى تې-
رىقچىلىق قىلدى. ئىچكى جايلاردا 20% ى شەھەرنى مۇھاپىزەت
قىلسا، 80% ى تېرىقچىلىق قىلدى. ئۇلارغا كالا، دېھقانچىلىق قو-
رال - سايمانلىرى تەقسىم قىلىپ بەردى. مۇكاپاتلاش ۋە جا-
زالاشنىڭ كونكرېت چارىلىرىنى بېكىتتى. لېكىن مىڭ سۇلالى -
سىنىڭ ئەمەلىي كۈچى قومۇل، لۈكچۈن، تۇرپان بىلەنلا چەك-

لەنگەچكە، پەقەت قومۇلدىلا بوز يەر ئۆزلەشتۈردى، بايىنغولىن
رايونىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلمىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، چىڭ سۇلالىسىغا قارشى كۈرەشنىڭ بېسىمى ئاستىدا، چىڭ سۇلالىسى ئالۋاڭ - ياساقنى ئازايتىش، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى مۇكاپاتلاش سىيا- سىتىنى يولغا قويدى. پادىشاھ كاڭشىنىڭ جۇڭغارىيەدىكى غالدان سېرىنىنىڭ ئىسيانىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، ھەر قايسى جايلار- دىكى ئەسكەر قوماندانلىرىنىڭ جاۋچوڭگونىڭ «3 قېتىملىق تەك- لىپى» گە ئەھمىيەت بېرىش ۋە غەربىي رايوندا بوز يەر ئۆز- لەشتۈرۈش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى. چيەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى (مىلادى 1758 - يىلى) جاڭجۈن يۇڭگۈي قارا شەھەردە ھەر- بىي تېرىقچىلىقنى يولغا قويدى. كېيىنكى يىلى، چوڭ - كە - چىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، جىياڭجۈن ئاگۈي، باۋنىڭ، سۇڭ جۈنلەر ئارقا - ئارقىدىن بوز يەر ئۆز- لەشتۈرۈشنى داۋاملىق كېڭەيتىپ، قارا شەھەر، كورلىنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ مۇھىم جايى قىلدى. داۋگۇاڭنىڭ 17 - يىلى (مىلادى 1837 - يىلى) سايىڭگا قارا شەھەرنىڭ غەربىدىكى قايدۇ دەرياسىنى قاشلاپ، تۇگۇك، ئەرگۈك ئۆستەڭلىرىنى يا- سىدى. داۋگۇاڭنىڭ 24 - يىلى (مىلادى 1844 - يىلى) غەر- بىي رايونغا سۈرگۈن قىلىنغان لىن زېشۈي ۋە ئەمەلى ئېلىپ تاشلانغان قارا شەھەر ئىش باشقۇرۇش ئامبىلى چۈەنچىڭ جە- نۇبىي شىنجاڭدىكى 8 شەھەرنى تەكشۈرۈپ چىقىپ، سۇ مەنبە- سىنى ئېچىپ، ئېرىق - ئۆستەڭ ياساشنى تەشەببۇس قىلدى، 700 مىڭ مو بوز يەر ئاچتى. لىن زېشۈي بىكار يۈرگەن خىزى-

زۇلارنى ئۇرۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن قارا شەھەردىكى ھەربىي تىر-
رىقچىلىق مەيدانىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، خۇيزۇلارنىڭ بوز
يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانىنى قۇردى. ئارقىدىنلا ئىش بىشقۇر-
غۇچى ئامبال بولدى. لېن زېشۈينىڭ پىلانى بويىچە بېيداچۈي
ئۆستەڭنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا يېڭىدىن غول ئۆستەڭ ۋە ئىك-
كى تارماق ئۆستەڭ قېزىپ، سۇنى يېڭى ئاچقان يەرلەرگە باش-
لىدى. كورلىنىڭ شىمالىدىكى تاغقا يېقىن ئېتراپتىكى يەرلەر-
نى ئېچىش ئۈچۈن، قايدۇ دەرياسى (كۆنچى دەرياسى) نىڭ سۇ
باشلىمىنى كېڭەيتىپ قۇرۇپ، كونا ئۆستەڭگە پاراللېل ھالدا يې-
ڭى بىر چوڭ ئۆستەڭنى (بۈگۈنكى شاڭخو ئۆستىڭى) ۋە 4 تار-
ماق ئۆستەڭنى ۋە بىر سۇ چۈشۈرۈش ئۆستىڭىنى ياسىدى. شۇ
يىلى كۆنچى دەرياسىغا كەلكۈن كېلىپ، قارا شەھەردىكى تۈ-
گۈك، ئەرگۈك ئۆستەڭلىرى ۋە لېن زېشۈينىڭ لايىھەسى بويى-
چە ياسالغان غول ئۆستەڭنىڭ سۇ باشلىمىنى بۇزۇپ تاشلاپ،
قاشاسىنى ئېقىتىپ كەتتى. ئىلى جاڭجۈنى سايىڭئا بېيدا چۈي
قاشاسىنى 2300 جاڭ ئۇزۇنلۇقتا ئىگىزلىتىش، 40 جاڭدىن كۆپ-
رەك ئۇزۇنلۇقتا تاشتىن سۇ باشلىمى ياساش، ئوتتۇرىدا چۈ-
شۈرگە توسمىسى ياساش، ئادەتتىكى چاغلاردا ئېتىۋېتىش، 30
لىدىن كۆپرەك كونا قاشانى بېيداچۈيگىچە ئىگىزلىتىش توغرىسىدا
پەرمان چۈشۈردى. زوزۇڭتاڭ قوقاندلىق ياقۇپ بەگنى يوقاتقان-
دىن كېيىن شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىش توغرىسىدا تەكلىپ
بەردى. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئەمرى ليۇجىنتاڭ ئىشلەپچىقىرىش-
نى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، بوز يەر
ئۆزلەشتۈرۈش كۆلىمىنى كېڭەيتىش تەدبىرىنى قوللىنىپ، ھەر

مىللەتتىن بولغان ئەسكەرلەرنىڭ ئاجىزلىرىنى ئايرىپ چىقىپ، ئۇلارغا يەر كۆرسۈتۈپ بېرىپ، ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارغا ئايلاندۇردى. ھەربىي ئىدارە قىلىش ئاستىدىكى سۇرگۈنلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانلىرىدىمۇ پۇقرالارنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانىدىكىگە ئوخشاش كالا، ئورۇق، ئۆي، قورال - جابدۇق، ئوزۇقلۇق ئاشلىق تەقسىم قىلىپ بەردى، ھەمدە ئائىلىلىرىنى كۆچۈرۈپ كېلىشكە رۇخسەت قىلدى، قارا شەھەر، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا ئادەم كۆچۈرۈپ يېپەكچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇردى. يېپەكچىلىك ئىدارىسى تەسىس قىلىپ، يېپەك چىقىرىش تېخنىكىسىنى ئۆگەتتى. شۇ چاغلاردا تىكىلگەن ئۈجمە دەرەخلىرى دۆلىتىمىز قۇرۇلغان چاغلاردىمۇ كۆكلەپ تۇراتتى. ئەپسۇسكى، 1954 - يىلى ئەتىيازدا يۈز بەرگەن قاتتىق سوغۇقتا توڭلاپ قۇرۇپ كەتتى.

گۇاڭشۈينىڭ 18 - يىلى (مىلادى 1891 - يىلى) چىڭخەي، گەنسۇ ۋە شەنشىدىكى خۇيزۇلار ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتەردى. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئەمىرى تاۋمۇ سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن خۇيزۇلارنىڭ تۇرمۇش قىيىنچىلىقىدىن تەۋەككۇل قىلىپ چاتاق چىقىرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، لوپنۇرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى 400 لىدىن يىراقلىقتا يۇچاڭ شەھىرىنى قۇردى، يۇچاڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا 40 لى يىراقلىقتا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەھكىمىسى قۇرۇپ، خۇيزۇلارنى ئورۇنلاشتۇردى. گۇاڭشۈينىڭ 22 - يىلى (مىلادى 1896 - يىلى) قوزغىلاڭ كۆتەرگەن شىنىڭ خۇيزىلىرىنىڭ سەردارى لىيۇتۇگچۈن خېشى كارىدورىدىكى نيۇچاۋدىكى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ ئەسىرگە چۈشتى.

تاۋمۇ ساۋساۋنىڭ سېرىق ياغلىقلىقلار قوشۇنىغا تاقابىل تۇرغان. «ھەربىي ئىدارە قىلىش ئاستىدىكى يېزىلار بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش» چارىسىنى ئۆزگىنىپ، ئەل بولغان 8 مىڭدىن كۆپرەك ئادەمنى تارىم دەرياسى بويىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، نوپۇس بويىچە يەركىسىپ بېرىپ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇردى. «گۇاڭشۈي چاۋدۇڭخۇاڭ خاتىرىسى»دا يېزىلىشىچە. ئەل بولغانلارنى شىنجاڭدىكى لوپنۇر (بۈگۈنكى لوپنۇر ناھىيىسى)دىن تارتىپ چاقىلىقىچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلاردا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئىنچىكە (بۈگۈنكى لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى چوڭكۆل)گە 200 دىن كۆپرەك ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇلغان. نەتىجىدە بۇ خىل بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىغان. بۇ ھەقتە ياڭ زىڭشىن: «چىڭ خاندانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى ئەمىرلىرى سەرگەردانلارنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە كۆپلەپ ئورۇنلاشتۇرغان بولسىمۇ، ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشەلمىدى. لوپنۇردىن چاقىلىقىچە بولغان جايلاردا نۇرغۇن پۇل خەجلەپ، ئەل بولغان خەخۇاڭلىق خۇيزۇلارنى ئورۇنلاشتۇرغان بولسىمۇ، ئىككى يىل بولا - بولماي، ھەممىسى قېچىپ كەتتى. بۇنىڭدىن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ قىيىنلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ» دېگەنىدى.

بۇ قېتىمقى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىغانلىق سەۋەبى ۋە بۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان خۇيزۇلارنىڭ قەيەرگە كەتكەنلىكى شى بىڭنىڭ «شىنجاڭ ساياھەت خاتىرىسى» دا تەپسىلىي بايان قىلىنغان:

«يۇچاڭ شەھىرى چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى گۇاڭشۈي-

نىڭ 18 - يىلى (مىلادى 1892 - يىلى) قۇرۇلغان. گۇاڭشۇي-
نىڭ 21 - يىلى (مىلادى 1895 - يىلى) شىنجاڭلىق خۇيزۇلار-
لىۇ سىفۇنىڭ باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتەردى. كۆپ قېتىملىق
قورشاپ يوقۇتۇش ئارقىسىدا ساق قالغانلىرى غەربكە قاراپ
قاچقان. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئەمرى بۇ خۇيزۇلارنى پوچاڭ
ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرغان. بىر قانچە يىل تېرىقچىلىق قىل-
غان بولسىمۇ، قاتناش قولايسىزلىقىدىن ئالغان مەھسۇلاتلىرىنى
باشقا جايلارغا سېتىپ چىقىرالمىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇ بېسىپ
كېتىپ ھوسۇل ئالالمىغانلىقتىن باشقا ياقلارغا كۆچۈپ كېتىش-
كەن. ئاخىرى ئۇلارنى قارا شەھەر دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا ئورۇن-
لاشتۇرغان. شۇڭا بۇجايىنى خۇيزۇلار جاڭزىسى دەپ ئاتىغان.
خۇيزۇلارنى پوچاڭ ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن نۇرغۇن
پۇل خەجلەپ سالغان قۇرۇلۇشلار خارابىلىشىپ كەتكەن. بۇ-
گۈنكى كۈندە خارابە قالدۇقلىرىلا قالغان يوجى (ئاتامان)
مەھكىمىسىنىڭ 3 ئۆيىلا بۇزۇلماي ساق قالغان».

«پوچاڭ ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇردى» دېگەن گەپتىن قا-
رىغاندا، ئەينى يىللاردا چاقىلىقتىن لوپنۇرغىچە بوز يەر ئۆز-
لەشتۈرۈشكە ئورۇنلاشتۇرۇلغان خۇيزۇلارنى پوچاڭ شەھىرىنىڭ
يوجىسى (ئاتامان) بىر تۇتاش باشقۇرغان. شىبىڭ 1917 -
يىلى (مىنگونىڭ 6 - يىلى) 8 - ئايدا پوچاڭغا كەلگەن. يەنى
پوچاڭ شەھىرى قۇرۇلۇپ 25 يىلدىن كېيىن پوچاڭغا كەلگەن.
بۇ چاغدا پوچاڭ شەھىرى خارابىلىشىپ كەتكەن. پوچاڭنىڭ
غەربىدىكى 5 كىلو مېتىر يىراقلىقتىكى تىكەنلىك يېزىسىدا
140 ئۆيلىكتىن كۆپرەك خورجالار (دېھقانلار) بولۇپ، يېڭى

خورجا ۋە كونا خورجا دەپ ئايرىلغان. يېڭى خورجالارنىڭ ئادەم سانى بىر قەدەر ئاز بولۇپ، كۆپۈنچىسى تۇرپاندىن كەلگەن. بۇ يېزىدا خەنزۇچە شۆتاڭ (مەكتەپ) ۋە بازار بولغان. پىچاڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى 25 كىلو مېتىر يىراقلىقتا پايانسىز كەتكەن قومۇشلۇق كۆللەر، كىچىم-كىچىم مەھەللىلەر بولۇپ، خۇيزۇ ۋە خەنزۇلار ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان. پىچاڭدىن تاش چۆككەن ئارىلىقىدا «تيەنجىن جاڭزىسى» نىڭ خارابىسى بولۇپ، ئېرىق - ئۆستەڭ، يول ۋە ئىزلار مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان. 1956 - يىلى 7 - ئايدا يېزا ئىگىلىك 2 - دېۋىزىيە تەكشۈرۈش ئەترىتى قۇرۇق قۇدۇقتىن تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ قالدۇقلىرىنى ۋە بىر قانچە «شيەنفىڭ پۇلى» دېگەن خەت بېسىلغان مىس داچەنلەرنى تاپقان. بەزى كىشىلەر بۇنى 1885 - يىلىدىكى (گۇاڭشۈينىڭ 11 - يىلى) كۆچمەنلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن يىللىرىدىكى يادىكارلىقلار دەپ ھېسابلىدى. ھازىر بۇنى ئىسپاتلايدىغان ھەقىقىي ماتېرىيال بولمىغاچقا، پەقەت پەرەز قىلىنىۋاتىدۇ.

چىڭشۇلالىسى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش جەھەتتە تارىختىكى تەجرىبىلەرنى قوبۇل قىلىپ، بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان بىر يۈرۈش باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ئورناتقان. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ ھەر بىر مەيدانىدا ئادەتتە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى باشقۇرىدىغان مۇئاۋىن قوماندانىدىن بىرسى ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇرىدىغان دۇسىدىن ئىككىسى تەسىس قىلىنغان. 400 نەپەر

بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەر 8000 مو ئەتىراپىدىكى يەرنى باش-
قۇرغان. بۇ يەرلەر «گۈك» (مەسىلەن: تۈگۈك، ئەرگۈك قاتار-
لىق) دەپ ئاتىلىدىغان ئاساسىي قاتلام ئىشلەپچىقىرىش ئورنى-
نىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ بېرىلگەن. ھەر بىر «گۈك»دا بوز
يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى باشقۇرىدىغان چېيىنزۇڭ (مەكتەپ شى) ياكى با-
زۇڭ (كاتىباش)دىن بىرسى، ئەسكەرلەرنى باشقۇرغۇچىدىن
ئىككىسى قويۇلۇپ، 1600 مو يەرنى ئۆز قارمىقىدىكى 80 نە-
پەر بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرگە بۆلۈپ بەرگەن. ھەر بىر
ئەسكەرگە 20 مو يەر، بىر كالا ياكى ئات، بىر قىسىم دېھقان-
چىلىق سايمانلىرى تارقىتىپ بېرىلگەن. بوز يەر ئاچقۇچى ئەس-
كەرلەرنىڭ تۇرمۇش خىراجىتىنى باشقۇرغۇچى ئورۇن تەكشۈ-
رۈپ تارقاتقان. ھەر بىر ئەسكەرگە ھەر ئايدا تۇز، كۆكتات
پۇلى، 36 جىڭ ئاشلىق، يېرىم جىڭ چاي تارقىتىپ بەرگەن.
ھەر يىلى 2 - ئايدىن 8 - ئايغىچە بولغان ئالدىراش مەز-
گىلدە ھەر بىر ئەسكەرگە ھەر كۈنلۈككە يېرىم جىڭدىن ئاق
ئۇن قوشۇپ بەرگەن. دېھقانچىلىق ئىشلىرى ئاياغلاشقاندا ھەر-
بىي رايون تۈزۈمىدىكى ھۆكۈمەت «بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ
مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش قائىدىسى»دىكى چارە بويىچە مۇكا-
پاتلاش ۋە جازالاشنى ئېلىپ بارغان. چارىدا: «يېشىل تۇغلۇق
بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەردىن ھەر بىر ئادەمنىڭ ھەر يىلى
ئالغان ئاق ئاشلىقى 18 نومۇرغا يەتكەنلەرگە، تېرىقچىلىق
ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار بىر قېتىم خىزمەت كۆرسەت-
تى دەپ خاتىرىگە ئېلىنىدۇ. قوشۇمچە باشقۇرغۇچى ئەمەلدار
ئىككى قېتىم خاتىرىگە ئېلىنىدۇ، مەخسۇس باشقۇرغۇچى ئەمەل-

دارغا بىر دەرىجە قوشۇلىدۇ. ئەسكەرلەرگە بىر ئايلىقتىن تۇز، كۆكتات پۇلى تارقىتىلىدۇ. ئالغان ھوسۇلى 28 نومۇرغا يەتكەنلەردە، ئەمەلدارلارنىڭ مەنسىپى ئۆستۈرۈلىدۇ، ئەسكەرلەرگە 2 ئايلىقتىن تۇز، كۆكتات پۇلى تارقىتىلىدۇ. ئالغان ھوسۇلى 15 نومۇرغا يەتكەنلەر مۇكاپاتلانمايدۇ ۋە جازالانمايدۇ. 15 نومۇرغا يەتمىسە، ئەمەلدارلىرى جاۋابكارلىققا تارتىلىدۇ، ئەسكەرلەر جازالىنىدۇ.» دەپ بەلگىلەنگەن.

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، شىنجاڭ دۇدۇسى (ئەمرى) ياڭزىڭشىن «مالىيە قىيىنچىلىقى»، ۋە «سەرگەردانلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش» تەك ئېغىر ئىجتىمائىي مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشىنى مەخسۇس باشقۇرىدىغان سۇ ئىنشائاتى كومىتېتىنى تەسىس قىلغان. ئۇ «ھەربىي تېرىقچىلىق»، «پۇقرالار تېرىقچىلىقى» ئۇسۇلىنى ۋە دېھقانلارنى ئۆزلىرى مەبلەغ توپلاشقا ئىلھاملاندۇرۇش چارىسىنى قوللانغان. 1916 - يىلىدىن 1921 - يىلىغىچە بولغان 6 يىلدا، شىنجاڭ بويىچە 25 ناھىيىدە ئېرىق - ئۆستەڭ ياسىلىپ، بىر مىليون مودەك بوز يەر ئېچىلغان. بايىنغولىن رايونى تەۋەسىدىكى قارا شەھەر، لوپنۇر، چاقىلىق، چەرچەن ۋە بۈگۈر ناھىيىلىرىدە كۆرۈنەرلىك ئۇنۇم قولغا كەلگەن. بۈگۈر ئامبىلى جىڭخىڭ پۇقرالارنى تەشكىللەپ، 4 كىلو مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى شىڭفىڭ غول ئۆستىڭىنى ۋە 15-20 كىلو مېتىر ئوپچۆرىسىدىكى 8 تارماق ئۆستەڭنى ياساتقۇزۇپ، 7285.8 مو بوز يەر ئاچقۇزۇپ، 294 ئائىلىك سەرگەردانلارنى ئورۇنلاشتۇرغان. چەرچەندىكى ئۇيغۇر پۇقرا مەمتىمىن چەرچەن بازىرىنىڭ غەربىدە 10 كىلو-

مېتىر يىراقلىقتىكى يېڭى ئۆستەڭدە 20 مىڭ مو ئۆپچۆرىسىدە مۇنبەت بوز يەر ئاچقان، ئۆزى مەبلەغ توپلاپ كەڭلىكى بىر چاڭ، چوڭقۇرلىقى 2—3 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 45 كىلو مېتىر كېلىدىغان غول ئۆستەڭنى ياساتقان، چەرچەن ئامبىلى لىۇ گۈشىلىن دېھقانلارنى تەشكىللەپ، بۇ غول ئۆستەڭنى يەنە 45 كىلو مېتىر ئۇزارتقۇزۇپ، چەرچەن دەرياسىغا يانداش قىلىپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 17 كىلو مېتىر كېلىدىغان 2 ئۆستەڭ قازدۇرۇپ، 25 مىڭ مو بوز يەر ئېچىپ، 400 ئۆيلۈك سەرگەرداننى ئورۇنلاشتۇرغان. لوپنۇر ئامبىلى خەن يۈيشىۋ دېھقانلارنى ھاشارغا تارتىپ كورلا خامەنگۇ جىلغىسىدىن لوپنۇرنىڭ غەربىگىچە بارىدىغان، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 80 كىلو مېتىردىن كۆپرەك كېلىدىغان ئۆستەڭ چاپقۇزغان، ھەمدە ئۆستەڭنىڭ 2 قېشىغا سۆگەت تىكتۈرۈپ ئۆستەڭ قاشاسىنى چىڭىتقان. چاقىلىق خەلقى 1918—1919 يىلغىچە ۋاشىشەرى ۋە مىرەندە ئېرىق-ئۆستەڭ ياساپ، بوز يەر ئېچىپ نۇرغۇن ھوسۇل ئالغان. قارا شەھەر لىيۇشىخۇدىكى پۇقرالار بىيداچۇي ئۆستىڭىگە يانداش قېلىپ كۆنچى دەرياسىدىن يەنە بىر ئۆستەڭ ئالغان. بۇ ئۆستەڭ تۇرغۇت موڭغۇللىرىنىڭ ئوتلىقىدىن 5 كىلومېتىردەك كېسىپ ئۆتەتتى. ياڭزېڭشىن قارا شەھەر ئامبىلى لىيۇشىنىغا يېڭى ئۆستەڭنىڭ شىمالى تەرىپىدە يەنە بىر تارماق ئۆستەڭ قېزىشنى، تارماق ئۆستەڭنىڭ جەنۇبىي تەرىپى قارا شەھەر لىيۇشىخۇلىقلارنىڭ يەر ئېچىشىغا بېرىلىشى، تارماق ئۆستەڭنىڭ شىمالىنى موڭغۇل چارۋىچىلارنىڭ يەر ئېچىشىغا بېرىلىش ھەققىدە بۇيرۇق قىلغان. بۇ موڭغۇل خەلقى-

نىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن. «جۇڭگونىڭ غەربىي رايوننى باش-قۇرۇش تارىخى» نىڭ ئاپتورى زىڭۋېنۇنىڭ يازغىنىنى «شىنجاڭ سۇ ئىنشائاتى تارىخىدا سۇڭجۈن، لىن زېشۈي بىلەن تەڭ تىل-غا ئېلىنىدىغان ئادەمدۇر» دەپ ماختىغان.

ئۈچىنچى. تارىختىن بۇيان بايىنغولىن رايونىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولى

(1) دۆلەت مۇداپىئەسى مۇستەھكەملەنگەن، «يىپەك يولى» نى قوغدىغان. تارىختىن بۇيان غەربىي خەن، جىن، سۈي، تاڭ، چىڭ قاتارلىق سۇلالىلار بايىنغولىن رايونىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى ئېلىپ بارغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە چۆيلى (بۈگۈنكى كورلا رايونى)، ئورۇمتاي (بۈگۈر)، جىن، سۈي سۇلالىلىرى دەۋرىدە چاقىلىق، چەرچەن، تاڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە قارا شەھەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەركىزى بولغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، غەربىي رايوندىكى دۆلەتلەر بىلەن بىرلىشىپ ھونلارغا قارشى تۇرۇپ «يىپەك يولى» نى قوغداشتەك ستراتېگىيىلىك تەدبىر بولغان. چۆيلى، بۈگۈر (ئورۇمتاي) دا بوز يەر ئېچىلغاندىن كېيىن، «يىپەك يولى» دا قاتناۋاتقان خولارنىڭ سودىگەر، مېھمانلىرىنى ۋە بېرىپ - كېلىۋاتقان ئەلچىلەرنى كۈتۈۋېلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇپلا قالماي، يەنە «دۆلەتنىڭ راسخوت ئالماي ئۆزىنى ئۆزى قامداش» مەقسىتىنىمۇ ئىشقا ئاشۇرغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشىڭ، يوڭجېڭ، چيەنلۇڭ، داۋگۇاڭ قاتارلىق پادىشاھلىرى

غەربىي رايوننى زور كۈچ بىلەن باشقۇرۇپ، ئاخىرىدا شىن-
جاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، تۈزۈمنى ئۆزگەرتىپ، مۇداپىئەنى
كۈچەيتىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ چېگرانى قوغداپ، ئەنگلىيە
ۋە چارروسىيىنىڭ چېگرا رايونىمىزغا خىرىس قىلغان سۇيىقەست-
لىرىنى كۈچلۈك ھالدا تارمار قىلغان.

(2) بايىنغولىن رايونىنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئىشلى-
رىنىڭ گۈللىنىشى ئىلگىرى سۈرۈلگەن. خەن سۇلالىسى غەربىي
رايوندا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشتىن ئىلگىرى، «چۆيلى قاتارلىق
دۆلەتلەردە تۆمۈردىن ياسالغان سوقا ۋە باشقا دېھقانچىلىق قو-
رال - سايمانلىرى ئىنتايىن كەم ئۇچرايتتى. كىروران، پىشام-
شان قاتارلىق دۆلەتلەر كۆچمەن چارۋىچىلىق ھالىتىدە تۇرغاچ-
قا، ئۇزۇق - تۈلۈكتە قوشنا دۆلەتلەرگە تايىناتتى. ھەربىي تې-
رىقچىلىق يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بىر
قەدەر ئىلغار بولغان تۆمۈر سوقا، قورال - سايمانلار، تېرىلغۇ
كالىسى ۋە سۇغۇرۇش تېخنىكىسى بۇ جايلارغا يېتىپ كەلگەن
ھەمدە ئومۇملاشتۇرۇلغان، بۇنىڭ بىلەن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇ-
بىدىكى يىپەك يولىغا جايلاشقان دۆلەتلەر پەيدىنپەي مۇقىم ئول-
تۇراقلاشقان دېھقانچىلىق جەمئىيىتىگە كىرگەن. لېكىن تەڭرىتاغ-
نىڭ شىمالىدىكىلەر تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ يەنىلا ئوت -
چۆپ، سۇ قوغلىشىپ، كۆچۈپ يۈرۈپ ياشايدىغان قالاق ھال-
دىكى كۆچمەنلىك ھالىتىدە تۇرىۋەرگەن. سۇغۇرۇلىدىغان دېھ-
قانچىلىق رايونىدا، سۇ ئىنشائاتى — دېھقانچىلىقنىڭ جېنى ھې-
سابلىنىدۇ. بولۇپمۇ چەرچەن دەرياسىنى توسۇش، چاقىلىق، قا-
را شەھەر، كورلا قاتارلىق جايلاردىكى چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپ -

تىكى سۇ ئىنشائاتلىرىنى يەككە، تارقاق ۋە ئۆزىنىلا تەمىنلەيدىغان دېھقانلار ياساپ كېتەلمەيدۇ، بەلكى بۇ قۇرۇلۇشلار بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ئەسكەرلەرنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ئېلىپ بېرىلغان.

(3) مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئۆز ئارا چۈشىنىش ۋە ئىتتىپاقلىق ئىلگىرى سۈرۈلگەن. تارىختىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش جەريانىدا خېلى كۆپ ساندىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەر شۇ جايدا ئورۇنلىشىپ شىنجاڭدىكى مىللەتلەر چوڭ ئائىلىسىنىڭ ئەزاسى بولۇپ قالغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئۈچۈن شىنجاڭغا موڭغۇل، خۇيزۇ، خەنزۇ، مانجۇ، شىبە قاتارلىق مىللەتلەر كەلگەن. شىنجاڭ ئۆلكە بولغاندىن كېيىن، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى خەنزۇ، خۇيزۇلار بالا-چاقىلىرىنى ئېلىپ ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىپ، بوز يەر ئېچىش، سودىگەرچىلىك ۋە مەدىكارچىلىق قاتارلىق ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغان، يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئۇلارنىڭ نوپۇسىمۇ بارغانسېرى كۆپەيگەن. مىللەتلەر ئۆز ئارا بېرىش - كېلىش، ئورتاق كۈرەش قىلىش داۋامىدا چۈشىنىش ۋە دوستلۇقنى كۈچەيتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ ئاھالىنىڭ ئولتۇراقلىشىشىنى تەكشەشتە مۇھىم رول ئوينىغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داڭلىق ۋەزىرى لىن زېشۈي شىنجاڭغا سۈرگۈن قىلىنغاندىن كېيىن، ئەسكەرلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ ئۆزىنىڭلا ئوزۇق - تۈلۈكىنى ھەل قىلىشتەك تار مەھكىمىچىلىك قارىشىنى بۇزۇپ تاشلاپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 8 شەھەر خەلقىنىڭ سۇ ئىنشائاتلىرىنى قۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلان-

دۇرىشىغا پائال تۈردە ياردەم بەرگەن ۋە ئۇلارغا يېتەكچىلىك قىلغان. ئەسكەرلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانلىرىنى ئۇيغۇرلارنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانى قىلىپ ئۆزگەرتىپ، بىكار يۈرگەن ۋە يەرسىز ئۇيغۇر دېھقانلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ، چىگرا رايوننىڭ ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرغان. ئۇنىڭ يىراقنى كۆرەرلىكى ھەقىقەتەن ماختاشقا ئەرزىيدۇ.

(4) تارىختىن بۇيانقى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەننىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشى ئۈچۈن، ئىجابىي ۋە سەلبىي تەجرىبىلەرنى يەتكۈزۈپ بەردى. خەن سۇلالىسىدىن تارتىپ، سۇي، تاڭ سۇلالىرىدىچە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشتە ئەسكىرى ئىشلار بىلەن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بىر گەۋدە قىلىنغان. يۈەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى قاراۋۇللۇق قىلغۇچى ئەسكەرلەر بىلەن بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەرنى ئايرىپ، ھەر قايسىسىنى مۇۋاپىق ئورۇنغا ئىگە قىلغان، ھەمدە پۇقرالارنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشىگە كالا، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە ئۇرۇق بەرگەن. چىڭ سۇلالىسى بالا - چاقىلىرىنى كۆچۈرۈپ چىقىشقا رۇخسەت قىلغان، مۇكاپاتلاش - جازالاش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. بۇلار بىڭتۇەننىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشى ئۈچۈن تەجرىبىلەر بىلەن تەمىن ئەتتى.

شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، پىيادە ئەسكەرلەر 6 - دىۋىزىيەسى (ھازىرقى يېزا ئىگىلىك 2-دىۋىزىيە) بايىنغولىن رايونىغا كېلىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، چىگرا ساقلاشتىن مەخسۇس ئىشلەپچىقىرىش ئورنىغا ئايلىنىش

داۋامىدا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە يولداش ماۋزېدۇڭ -
نىڭ «بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ۋە چېگرانى ساقلاش» تىن ئىبا-
رەت ستراتېگىيىلىك تەدبىرىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىپ، ھا-
كىمىيەت قۇرۇلۇشى، باندىتلارنى تازىلاش ۋە جەمئىيەت ئاما-
لىقىنى قوغداشقا پائال قاتنىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بايىن -
غولىن ئوبلاستىدىكى پارتىيە - ھۆكۈمەتلەر، ئارمىيە ۋە خەلق-
نىڭ ياردىمى ئارقىسىدا، ئارمىيىمىزنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ
ئىش كۆرۈش، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىشتەك
شەرەپلىك ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇپ، تارىختىكى بوز يەر
ئۆزلەشتۈرۈش تەجرىبىلىرىنى تەنقىدى ھالدا قوبۇل قىلىپ، يې-
زا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىپ، يېزا ئىگىلىك، سانائەت، ھەر -
بىي ئىشلار، مائارىپ ۋە سودا ئىشلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەرەق-
قىي قىلدۇرۇش فاڭجېنىنى يولغا قويدى. 39 يىلدىن بۇيان، قا-
را شەھەر، كورلا، تارىم، چاقىلىق ۋە چەرچەندە 5 چوڭ بوز
يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنى قۇردى. ئازاد 1 - ئۆستەڭ، 18-
تۈەن ئۆستىڭى، چەرچەن غول ئۆستىڭى، چارا، داشخەيزى سۇ
ئامبارلىرىنى ۋە نۇرغۇنلىغان سۇغۇرۇش ۋە زەي چىقىرىش
ئېرىق - ئۆستەڭلىرىنى ياسىدى، ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق مەي-
دانىدىن 16 نى قۇرۇپ چىقتى. شېكەرچىلىك، قەغەزچىلىك، تو-
قۇمىچىلىق، ئېلېكتىر، كۆمۈر قېزىش ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇ-
لاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق سانائەت كارخانىلىرى-
دىن 66 نى قۇردى. دېھقانچىلىقتا پىلانلانغان يەر كۆلىمى 5 مىل-
يون 200 مىڭ موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ كۆلىمى 900
مىڭ مو بولۇپ، يىللىق ئاشلىق مەھسۇلاتى 120 مىڭ توننىغا،

ساپ پاختا مەھسۇلاتى 100 مىڭ دەندىن كۆپرەككە يەتتى، 65 مىڭ مودىن كۆپرەك ئورمان ۋە مېۋىلىك باغ بىنا قىلىندى. تارىم دەرياسى ساھىلىدىكى چۆللۈكتە يېشىل سەددىچىن سېپىلى قۇرۇلدى. چارۋىسى 200 مىڭ تۇياقتىن ئاشتى. ئىشلەپچىقىرىش يىلدىن - يىلغا يۈكسەلمەكتە. يېزا ئىگىلىك 2 - دىۋىزىيە چىگرا رايونىنى گۈللەندۈرۈش ۋە بايىنغولىن ئوبلاستىنىڭ ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈشتە قۇدرەتلىك تۈۋرۈككە ئايلاندى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈم جەھەتتىن ئالغاندا، تارىختىكى ھەر قانداق بىر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە قارىغاندا زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى.

ئۆمەر يۈسۈپ تەرجىمىسى

چاقىلىقتا مائارىپنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى

سۇلايمان ئابدۇرېھىم

1. دىنىي مائارىپ

چاقىلىقتا 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگىچە مەكتەپ يوق ئىدى. 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خوتەن تەرەپتىن تۆمۈرخان غوجا ئىسىملىك بىر ئۆلىما كېلىپ مەكتەپ ئېچىپ، 150 دەك ئوقۇغۇچىنى يىغىپ ئوقۇتقان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىر قىسمى «غوجا ھاپىز» دېگەن كىتابنى باشلىغاندا شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە دېھقان قوزغىلاڭلىرى باشلىنىپ كېتىپ، ھەر تەرەپتىن كەلگەن قاچاقلارنىڭ مالىمانچىلىقىدىن بۇ كىچىككىنە جاي پاراكەندىچىلىك ئىچىدە قالغان. كىشىلەر تەرەپ - تەرەپكە كۆچۈپ كېتىپ، ئوقۇغۇچىلارمۇ ئازلاپ كەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن تۆمۈرخان غوجا كەتمەكچى بولۇپ تەييارلانغاندا خوتەن تەرەپتىن قادىر ئاخۇنۇم دېگەن بىر ئۆلىما كېلىپ، تۆمۈرخان غوجا ئوقۇغۇچىلىرىنى قادىر ئاخۇنۇمغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. بۇ چاغدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەشھۇرلىرى تۆمۈر ئەلەم ئاخۇنۇم، قۇربانشاھ خەلپە، مەھەممەتشاھ ھاجى ۋە باشقىلار. بۇ چاغدا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ زەربىسىدە جەم-

مىيەت داۋالغۇپ تۇرغاچقا، ئوقۇشمۇ كۆڭۈلدىكىدەك راۋاجلانمىغان. ئوقۇغۇچىلارمۇ گاھىدا ئازىيىپ، گاھىدا كۆپىيىپ تۇرغان.

19 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى دېھقان قوزغىلاڭلىرى تىنچىپ، جەمئىيەت تىنچلانغان. نەتىجىدە ئوقۇغۇچىلار كۆپىيىپ، 3 - 4 يۈزگە يەتكەن، تۆمۈر ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن هازىرقى ئىككىنچى يېزىلىق هۆكۈمەتنىڭ غەربىگە بىر مەدرىس سېلىنغان. بۇ مەدرىس «ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ مەدرىسى» دەپ ئاتالغان. مەدرىسكە 8 - 10 مو يەر ۋەخپە قىلىنىپ ئوقۇتقۇچىنىڭ تۇرمۇشى كاپالەتلەندۈرۈلگەن. ئۆشرە - زاكاتتىن يېتىم - يېسىر تالىپلارنىڭ تۇرمۇشى خەۋەر ئېلىنغان. قادىر ئاخۇنۇم خېلى ئەقتىدارلىق، قاتتىق قول، يېتىشكەن ئۆلىما بولغاچقا ئوقۇشمۇ ئوبدان راۋاجلانغان. خېلى كۆپ ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەرمۇ يېتىشىپ چىققان. بۇلارنىڭ مەشهۇرلىرى: تۇرسۇن ئەلەم ئاخۇنۇم، ئابدۇكېرەم ئەلەم ئاخۇنۇم، شائىر، ئىسلام قارىخېچىسى، خەتتات قۇتلۇغمەت موللا، نۇرى موللا، قادىر موللا، ئەخمەت باۋجاڭ، تۇخسۇن بەگنىڭ سادىق موللا، ياسىن ئاخۇن، دورەمبەگ ۋە باشقىلار.

1897 - يىلى چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى چاقىلىقنى رەسمىي ناھىيە قىلىپ قۇرۇشنى تەستىقلىغان. 1903 - يىلى هازىرقى ئىككىنچى يېزىلىق هۆكۈمەتنىڭ ئورنىغا يامۇل سېلىنىپ (كىشىلەر ئۇنى « كونا يامۇل » دەيدۇ) هۆكۈمەت رەسمىي ئىش باشلاش بىلەن تەڭ بىر خەنزۇچە سىنىپ « شۆتاڭ » ئېچىلغان. بۇ سىنىپتا هەر يىلى 15 دىن 20 گىچە ئوقۇغۇچى

مەجبۇرى ئېلىنغان بولۇپ، تىلچى (تەرجىمان) تەربىيەلەش
ئۈچۈن مەخسۇس خەنزۇچە خەت ئۆگىتىلەتتى. تولەيپو (ئەس-
لى خەنزۇ، ئۇيغۇرچىنى راۋان سۆزلەيدۇ، ئۇيغۇرچە ئىسمى
تۇردى بەگ) دېگەن كىشى ئوقۇتقۇچىلىق قىلاتتى. بۇ سىد-
نىپقا بايلارنىڭ بالىلىرىنى ئېلىش شەرت قىلىنغان بولسىمۇ،
بايلار بالىلىرىنى بەرمەسلىكتىن پارا يىگەن بەگلەر كەمبە-
غەللەرنىڭ بالىلىرىنى تۇتۇپ بەرگەن، لېكىن بۇ بالىلار
ئالۋاڭ - سېلىقنىڭ كۆپلىكىدىن ئوبدانراق بىر نەرسە ئۆگىنەل-
مىگەن. بۇلارنىڭ مەشھۇرلىرى سادىق موللا (كېيىن يىجاڭ
بولغان)، سەيىت شاڭيې، ئالويى (ئاۋۇت بەگ زايىت ئوغلى)
قاتارلىقلار. ھازىر كېيىنرەك ئوقۇغان ھايات بارلىرىدىن سا-
جەت موللا، بارات ماخۇ، قاسىم داۋراڭلار بار. ئىمىن جويەن
شۆتاڭدا دىنىي دەرس ئۆتكەن.

چاقىلىق ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، سودا - تى-
جارەت راۋاج تاپقان. نوپۇسمۇ كۆپەيگەن. مەخسۇس بازار سې-
لىنىپ، چوڭ جامە، كارۋان ساراي، قازىخانا قۇرۇلغان. بۇ -
نىڭ بىلەن ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەرگە بولغان ئېھتىياج كۆپەي-
گەن. بۇ ئىشلارنى نەزەردە تۇتۇپ، قەشقەرلىق ئىمىن ھاجىم
(شەيتان) ھازىرقى پوچتىخانا بىلەن سودا شىركەت ئارىلىقىدى-
كى جايلارغا بىر مەدرىس سالدۇرۇپ، قەشقەردىن قادىر ئىشاندام
دېگەن بىر كىشىنى ئېلىپ كېلىپ مۇددەرىس قىلغان. بۇ، مەد-
رىسكە ئاساسەن چوڭ تالىپلار قوبۇل قىلىنىپ، ئىسلام شەرىئى-
تى بايان قىلىنغان چوڭ - چوڭ كىتابلار ئوقۇلغان. بۇلاردىن
مەشھۇرلىرى ئابلىز قازى، يۈسۈپ ئەلەم، مەھەممەتقۇربان ئە-

لەم ۋە باشقىلار. ئۈششاق باللار داۋاملىق « ئەلەم ئاخۇنۇم مەدرىسىسى » دە ئوقۇغان. بۇ مەدرىسىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى قادىر ئاخۇنۇم 90 ياشتا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوقۇش بىر مەزگىل ئۈزۈلۈپ قالغان. كېيىن ئىزىز ھاجىنىڭ مەھەللىسى (ھازىرقى قورغان مەھەللىسى) دە مەھەممەت نىياز ئاخۇن دېگەن كىشى 3 يىلدەك بالا ئوقۇتۇپ، ئەرەبىستانغا ھەجگە كەتكەن. ئورنىغا ئۆز شاگىرتى جالالىدىن قارىم قالغان. ئۇمۇ 4 يىلدىن كېيىن ئەرەبىستانغا ھەجگە كېتىپ، ئورنىغا ئۆز ئىنىسى سەيدە ئەھمەت غوجا دېگەن كىشى « ئەلەم ئاخۇنۇم مەدرىسىسى » دە بالا ئوقۇتقان. لېكىن داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇرغان ئىچكى مالىمانچىلىق، ئەسكەرلەرنىڭ كۆپىيىشى بىلەن ئالۋاڭ - سېلىق ھەددىدىن ئارتۇق كۆپىيىپ كەتكەنلىكتىن، ئوقۇش ئانچە راۋاج تاپالمىغان.

2 . يېڭى پەننى مائارىپ

1) يېڭى مائارىپنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى .

چاقىلىقتا پەننى مائارىپ 1935 - يىلى باشلاندى. بۇ ۋاقىت شىنجاڭدا شىڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىقىنىڭ 2 - يىلى ئىدى. تۇرپانلىق گاجىت ئاخۇن ھاكىم ئىدى. ئەڭ ئاۋۋال دىنىي مەكتەپتىن 100 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنى تاللاپ پەننى مەكتەپكە مەجبۇرى قوبۇل قىلدى. يېڭىسۇلۇق توختى موللا بىلەن مۇسا قارى ئوقۇتقۇچى بولۇپ بىرەر ئايدەك « ئاقايىت

زورورىيە » دېگەن دىنىي كىتابتىن دەرس ئۆتتى. شۇنىداقلا روسچە گىمناستىكا قىلىش، مېڭىش - تىزرۇش قاتارلىق تەربىيە پائالىيىتى ئېلىپ باردى. 1936 - يىلى چاقىلىقتا « ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى » قۇرۇلدى. تۇرپانلىق خالىق ئەپەندى ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەلدى. ئوقۇغۇچىلارغا ئۇيغۇرچە ئېلىپبە، ھېسابتىن نومۇرلارنى يېزىشنى ئۆگەتتى. تولەيپو، ئالىم بەگ دېگەن كىشىلەر خەنزۇچە دەرس ئۆتتى. كېيىن ھەربىردىن ئەمەت ئىسىملىك بىر كىشى كېلىپ خەنزۇچە دەرس ئۆتتى ھەم ئوقۇغۇچىلاردىن مەشىكە دەسسەتتى. بۇ چاغدا مەكتەپ يوق ئىدى. ھاشىم بەگنىڭ جايىدا ئوقۇدى. « ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى » ئوقۇتقۇچىلارنى مائاش بىلەن تەمىنلىدى.

1937 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان زۇنۇن ئاخۇن دېگەن كىشى ھاكىم بولۇپ كەلدى ھەمدە يازلىق تەتىلدە 7 نەپەر ئوقۇغۇچىنى تاللاپ ئۆز ئىشخانىسىدا ھېسابتىن 4 ئەمەلنى ئۆگەتتى. 1937 - يىلى يازدا زۇنۇن شەنجاڭنىڭ بىۋاسىتە قول سېلىشى بىلەن ناھىيىمىزدە تۇنجى قېتىم ئاستى - ئۈستى تاختاي پوللۇق 8 سىنىپلىق بىر مەكتەپ سېلىندى. بۇ مەكتەپتە شۇ يىلى 190 نەپەر ئوغۇل، 160 نەپەر قىز جەمئىي 350 نەپەر ئوقۇغۇچى ئوقۇدى. 1937 - يىلى تاشكەنتتە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىنىستىتۇتىنى پۈتتۈرگەن ئەبەيدۇللا روبەيدۇللا ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەلدى. ئۇنىڭ كېلىشى مەكتەپكە يېڭى تۈس كىرگۈزدى. ئەبەيدۇللا روبەيدۇللا ھېساب، جۇغراپىيە، تەبىئەت قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتتى. ياسىن ئەپەندى، پەخىردىن، خا-

لىق ئەپەندىلەر ئۇيغۇر تىلى، تەنتەربىيە، شېئىر، رەسىم قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتتى. 1938 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئەبەيدۇللا روبەيدۇللا، ياسىن ئەپەندى، پەخىرىددىنلەرنى شىڭ شىسەي تۇتۇپ كەتتىمۇ قانداق؟ مائارىپ بىر قېتىم زەربىگە ئۇچرىدى. شۇ چاغدا مەكتەپتە 390 نەپەر ئوغۇل - قىز ئوقۇغۇچى ئوقۇيتتى. مۇشۇ يىللاردا «ناھىيىلىك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» ۋاششەرىدە 3 سىنىپلىق بىر مەكتەپ، ئوتامدا 3 سىنىپلىق بىر مەكتەپ، يېڭىسۇدا 3 سىنىپلىق بىر مەكتەپ، مىرەندە 2 سىنىپلىق بىر مەكتەپ ئاچتى. بازار ئىچىدىكى مەكتەپنى ناھىيىلىك مائارىپ بۆلۈمى، يېزىلاردىكى مەكتەپنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى باشقۇردى. كېيىنرەك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ياقا ئۆستەڭ بىلەن توغراقلىقتا بىردىن مەكتەپ ئاچتى. شۇنداق قىلىپ ناھىيە بويىچە 22 سىنىپ، 24 ئوقۇتقۇچى، 1000غا يېقىن ئوقۇغۇچى بولدى.

1939 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۈلكىلىك دارىلمۇئەللىمىننى پۈتتۈرۈپ مەمتىمىن ياقۇپ كەلدى ھەم ناھىيىلىك 1 - مەكتەپكە مۇدىر بولدى. ئوقۇتقۇچىلار قوشۇمچە جالال مەھەممەدى، تۇردى توختى، ئۆمەرجان ئىسمايىللار قوشۇلدى. ئوقۇتۇش قوراللىرى ئاساسەن تاشكەنتتە بېسىلغان باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ قاتتىق مۇقاۋىلىق دەرسلىكلىرى ئىدى. ئوقۇتقۇچىلار پۇختا تەييارلىق بىلەن دەرسكە كىرەتتى. دەرستىن سىرتقى ۋاقىتلاردا ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىرگە بولاتتى. 1941 - يىلى مەمتىمىن ياقۇپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا يۆتكەلدى. ئورنىغا بۇگۇرلۇك سەيدۇل توختى مەكتەپ مۇدىرى بولدى. ئۈلكى-

لىك دارىلمۇئەللىمىننى پۈتتۈرۈپ، ئابدۇراخمان قۇربانوب، ھەسەن مەھەممەدىلار كەلدى. ناھىيەمىزدە تۇنجى رۇشتىنى سە-نىپ (گاۋچى بەن) ئېچىلدى. 1941 - يىلدىن باشلاپ ناھىيە-مىزدىن تۇنجى قېتىم ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى قارا شەھەر ۋىلايەتلىك ئاددى سىغەن قارمىقىدىكى مۇئەللىملەر يې-تىشتۈرۈش كۇرسىغا ئۇدا 3 نۆۋەت ئەۋەتىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئوقۇتقۇچىلارغا بولغان ئېھتىياج دەسلەپكى قەدەمدە ھەل بولدى. پەننى مائارىپ ناھىيەمىزگە يېڭىلىق ئېلىپ كەل-دى. ئۇ يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، يىلتىز تارتىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ ھاياتى كۈچىنى نامايان قىلىپ، تۇنجى ئەۋلات يېڭى-چە كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈشكە باشلىدى. 1938 - يىلى زۇنۇن شەنجاڭنىڭ تەكلىپى بىلەن تاشكەنتتە ئوقۇغان بىر سەنئەتكار كېلىپ تۇنجى قېتىم سەھنىدە كانسېرت كۆرسەتتى ۋە چاقىلىق خەلقىنى ئۆزلىرىگە قاتتىق جەلپ قىلدى. شۇ ۋاقىتتا سەھنىدە ئوقۇلغان:

قاشىڭىزنى قارا دىدىلەر،
قارا كۆز ئۇكام يار - يار.
ئاچقىل قېشىڭنى مەن بىر كۆرەي،
نادان ئۇكام يار - يار.

دېگەن ناخشىنى كىشىلەر ھازىرغىچە ئېيتىپ يۈرمەكتە. يوقىرىدىقى-قىدەك خىزمەتلەرنىڭ ئىشلىنىشى خۇسۇسەن زۇنۇن شەنجاڭنىڭ قول سېلىپ ئىشلىشى، ئاممىۋى سورۇنلاردا يېڭى مەكتەپ، يې-ڭى ئىلىم - پەننىڭ كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق قىلىنىشى، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن تۆمۈر سوقا، ئورما ئوروش ماشىنىسى

(سالماسپۇرۇشكا)، بۇغداي تاشقايدىغان چوڭ شامالچىنى ئىشلە-
تىپ، ئەمەلىي كۆرسۈتۈش قاتارلىقلار كىشىلەردە يېڭى ئاڭ پەي-
دا قىلىپ، يېڭى پەننى مائارىپنى چۈشىنىشكە ئىنتىلىش روھى-
نى تۇرغۇزدى.

2. دەرستىن سىرتقى پائالىيەتلەر (ئىككىنچى دەرسخانا
پائالىيىتى): 1) ئىككىنچى دەرسخانا پائالىيىتى ناھايىتى مول
مەزمۇنلۇق ئېلىپ بېرىلاتتى. تاڭ ئاقىرىش بىلەن مەكتەپكە
كېلىپ قىلىنىدىغان مۇزاكىرىدىن باشقا، مەكتەپ ئىچىدە، گا-
يىدا ناھىيە بويىچە شېئىر مۇسابىقىسى، ناخشا - ئۇسسۇل مۇ-
سابىقىسى، گىمناستىكا مۇسابىقىسى، يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى ئې-
لىپ بېرىلاتتى. شېئىر ئوقۇپ مەشىق دەسسەش ئالاھىدە ھەي-
ۋەتلىك بولاتتى. مەيدانغا چىققان ئوقۇغۇچىلارنىڭ مېڭىشلىرى
تەكشى ۋە رەتلىك ئىدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ناخشىلىرى ئىنتايىن
جاراڭلىق، شۇنداقلا ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى.

ئۆزىمىز سوللاردا، ئۆچىمىز كۆكلەردە،
بىز ۋەتەننىڭ چىن ئوغلى بىز.
بىرلىك بايرىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ،
ۋەتەن ئۈچۈن قۇربان بولىمىز.

دېگەن ئىنقىلابىي شېئىرلارنى ئوقۇپ، مەشىق دەسسەش بەكمۇ
ھەيۋەتلىك كۆرۈنەتتى. بۇنداق ناخشىلار ئاڭلىغۇچىلارنىڭمۇ
روھىنى ئۇرغۇتاتتى.

2) تەبىئەت ئوقۇتقۇچىلىرى ھەر ئايدا بىر - ئىككى قې-
تىم ئوقۇغۇچىلارنى دەريا بويلىرى، تاغ جىلغىلىرى بار جاي-
لار، سازلىقلار، ئېتىز - ئېرىق، ئورمانلىقلارغا ئاپىرىپ يە-ەر

قاتلاملىرىنىڭ ئۆزگىرىشى، سۇ ۋە قۇرۇقلۇقتا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈش خۇسۇسىيەتلىرى، تاغ جىنىسلىرىنىڭ تەركىبلىرى (قۇمتاش، ھاكتاش، گرانىت تاشنىڭ تەشكىل قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭدىكى دالاشپاتى، كۋارتس ھەم سىلورا قاتارلىقلارنىڭ ئۆزگىرىشى) قاتارلىقلارنى كۆزىتىشكە ئۆگەتتى. گاھى چاغلار-دا سىياسەت دەرسى ۋاقتىدا دەريا بويىدىكى دۆڭلۈكلەردە ئو-قۇغۇچىلارنى ئىككىگە ئايرىپ پاكاراق، كىچىكرەكلىرىنى ياپونىيە ئەسكىرى، چوڭراق، ئېگىزرەكلىرىنى جۇڭگونىڭ ئەسكىرى قى-لىپ، ئۆز ئارا ئۇرۇش شەكلىنى ئالغان مانېۋىر ئۆتكۈزەتتى. بۇنىڭدا ئۇرۇش چوقۇم ياپونىيەنىڭ مەغلۇبىيىتى، جۇڭگونىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاياغلىشاتتى. ئاخىرىدا ئىككى تەرەپنىڭ سولھ يىغىنى چاقىرىلىپ، شەرتنامە تۈزۈلەتتى. ئەسىرلەر ئالماش-تۇرۇلۇپ، ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ياكى ئامېرىكىدەك چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى ياراشتۇرۇپ قويغان بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئويۇن ئاياغلىشاتتى. بۇ پائالىيەت ئارقىلىق ئو-قۇغۇچىلارغا ياپون باسقۇنچىلىرىنىڭ چوقۇم مەغلۇپ بولۇشى، جۇڭگونىڭ چوقۇم غەلىبە قازىنىشىغا ئىشەنچ تۇرغۇزۇلۇپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش، تىرىشىپ ئۆ-گىنىپ، يېڭى جۇڭگو قۇرۇش روھى تۇرغۇزۇلاتتى.

3) «تۇڭزىجۈن» (بالىلار ئارمىيىسى) تەشكىلاتى: مەكتەپ-لەردە «تۇڭزىجۈن» تەشكىلاتى قۇرۇلغان بولۇپ جەمئىيەتتە ۋە ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە ئەڭ ئابرويلۇق تايانچ كۈچ ئىدى. ئۇلار بىر قۇر كۆركەم كىيىنىپ، مۈرىسىگە خۇددى ھەربىيلەرنىڭ مىلتىقىدەك ئالا كالتەك قويۇپ، بىر خىل قەدەم تاشلاپ، ئىن-

تىزام بىلەن ماڭسا ئىنتايىن سۆيۈملۈك ئىدى. كۆپ ھاللاردا ئاممىۋى يىغىنلارنىڭ تەرتىپىنى شۇلار ساقلايتتى. بولۇپمۇ «12-ئاپرېل» ۋە «18-سېنتەبىر» بايراملىرىدا مەيدان تەرتىپىنى ئالاھىدە قوغدايتتى. ھېچقانداق تەرتىپسىزلىككە يول قويمايتتى. ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار ۋە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىمۇ ئۇلارغا قەتئىي بويسۇناتتى. پائالىيەت ئۆتكۈزۈلىدىغان مەيدان بىلەن تاماشىبىنلار ئارىلىقىدا 2 مېتىر بوشلۇق بولاتتى. ئۇلار مۇشۇ بوشلۇقتا تۇرۇپ تەرتىپ ساقلايتتى. بىرەرمۇ ئادەمنىڭ ئىختىيارىچە مېڭىپ يۈرۈشىگە ۋە پائالىيەت مەيدانىغا كىرىپ قالايمىقان قىلىشىغا يول قويمايتتى. ھەممە كىشى ئۇلارغا ھۆرمەت بىلدۈرەتتى. ئۇلارمۇ ئاممىغا كۆيۈنەتتى. خۇسۇسەن ئاجىز، مېيىپ كىشىلەرگە ياردەم بېرەتتى.

تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى شۇ دەۋرگە لايىق تۈرنىڭ ئويۇناش، گىمناستىكا، ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش، يىراققا ۋە ئېگىزغا سەكرەش، بەلباغ تاشلاش، قارغۇ چاشقان قاتارلىق ئويۇنلار ئېلىپ بېرىلاتتى. «18-سېنتەبىر» بايراملىرىدا مۇنەۋۋەر تەنتەربىيە ھەۋەسكارلىرى تاللىنىپ، ۋىلايەتتە ئۆتكۈزۈلىدىغان تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىگە قاتناشتۇرۇلاتتى.

4) ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ياخشى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن مەكتەپ خاتىرىسىگە ئاساسەن سىنىپلار ئارا ئايدا بىر نۆۋەت سېلىشتۇرۇپ باھالاش ئېلىپ بېرىلاتتى. سىنىپلارنىڭ ئىشىك بېشىغا ھەر بىر سىنىپنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئايروپىلان، ماشىنا، ئات ياكى پاقىدىن ئىبارەت رەسىم جازىسى ئېسىلاتتى. بۇ باھالاش، ئۆگىنىش، تەرتىپ - ئىنتىزام، تازىلىق قاتارلىق

ئۈچ نۆۋەتتا ئۆستەڭدە ئېلىپ بېرىلاتتى. باھالاشقا مەكتەپ مۇدىـ
رى باشلىق بارلىق ئوقۇتقۇچىلار، سىنىپ ھەيئەتلىرى ھەتتا
قارا خىزمەتچىلەرمۇ قاتنىشىپ ئەركىن پىكىر قىلاتتى. ئەگەر ياخـ
شى سىنىپقا ئايرىپىلان، بىر قەدەر ياخشىسىنا ماشىنا، ئوتتۇرا
ھال سىنىپقا ئات، ئەگەر ناچار سىنىپقا پاقىنىڭ رەسىمى تەقـ
دىم قىلىناتتى. رەسىم تارقىتىش يىغىنى مەكتەپ بويىچە چوڭ
مەيداندا ئېلىپ بېرىلاتتى، بارلىق ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچىلار قاتنىشاتتى.
رەسىمنى مەكتەپ مۇدىرى ئۆز قولى بىلەن تارقىتاتتى. ھەر
بىر سىنىپقا نۆۋەت كەلگەندە سىنىپ مۇدىرى بىلەن سىنىپ
باشلىقى چىقىپ تاپشۇرۇپ ئالاتتى. باھالاشنىڭ مەخپىيەتلىكىنى
قاتتىق ساقلايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن باھالاش يىغىنى ئاياغلاشماي
دېگەندە نۆۋەتچى ئوقۇتقۇچى چىقىپ، ئوقۇغۇچىلارنى مەيدانغا
تىزاتتى. بۇ ئىشنىڭ تەسىرى ھەقىقەتەن زور ئىدى.

1941 - يىلى زۇنۇن شەنجاڭ كىتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئاۋاڭ
جىجا ھاكىم بولۇپ كەلدى. ئۇ، «ئادەم ئۆلىدۇ، كىتىمدۇ.
قىلغان ئىشى خاتىرەبولۇپ قالىدۇ»دەپ ھازىرقى 1 - باشلانغۇچ
مەكتەپ ئورنىدا بىر قىزلار مەكتەپ سالدۇرۇپ، قىز ئوقۇغۇچىـ
لارنى ئايرىپ ئوقۇتۇشقا بۇيرىدى. 1942 - يىلدىن باشلاپ مائارىپ
تۇرغۇنلۇققا چۈشۈپ قالدى. يېڭى مەكتەپ سېلىش بىلەنمۇ
مائارىپ تەرەققىي قىلمىدى.

3 - چاقىلىق مائارىپىنىڭ ۋەيران بولۇشى

1944 - يىلى شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىدە چوڭ ئۆزگىرىش
بولدى. شىڭشىسەي ئۆزىنىڭ ئىلغارلىق نىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ،

ھەقىقىي ئالۋاستى قىياپىتى بىلەن قايتىدىن گومىنداڭنىڭ قوي-
نىغا ئۆزىنى ئاتتى، شۇنىڭ بىلەن 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارت-
لاپ، ئەمدىلا شىنجاڭدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى قايتىدىن باشلىغان
گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنى ئالاقزادە قىلىۋەتتى. ئۇلار زور تۈركۈم-
دە ئەسكەر يۆتكەپ خەلقنى باستۇرۇش ۋە قىرغىنچىلىق قىلىش
سىياسىتى يۈرگۈزدى. ناھىيىمىز چاقىلىقمۇ بۇنىڭ سىرتىدا قال-
مىدى. 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلبىلىرى گومىنداڭنىڭ ئىچ-
كىرى بىلەن شىنجاڭنىڭ قاتنىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان قۇمۇل-
نىڭ توسۇلۇپ قېلىش خەۋپىنى تۇغدۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن
ئۇلار دىققەت نەزىرىنى ئىچكىرىگە قاتنايدىغان ئىككىنچى يول
بولغان چاقىلىق - دۇڭخۇاڭ يولىغا مەركەزلەشتۈردى. چاقىلىق-
تا قاتتىق سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي بېسىم سىياسىتى يۈرگۈزدى.
چاقىلىققا كۆپلەپ ئەسكەر يۆتكىگەنلىكتىن ھەر 4 نوپۇسقا بىر
ئەسكەر توغرا كەلدى. خەلق ئەسكەرلەرنى بېقىشى كېرەك ئىدى.
نەتىجىدە ئالۋاڭ - سېلىق ھەسسىلەپ ئاشتى. پۈتۈن خەلق
ئەسكەرلەر ئۈچۈن ئوتۇن، سامان، يەم بوغۇز، ئاشلىق، قوي،
كالا، توخۇ، تۇخۇم توشۇدى. بۇندىن باشقا تاشيول قۇرۇلۇ-
شى (چاقىلىق - دۇڭخۇاڭ، چاقىلىق - كورلا، چاقىلىق - چەر-
چەن تاشيولى)، سېپىل سوقۇش، تاشيول ئىدارىسى قۇرۇلۇشى،
چوڭ ئاشلىق ئامبىرى سېلىش قاتارلىق تۈگىمەس ھاشارلار
ئۈزۈلمەي داۋام قىلىپ، ئەرلەر ھاشاردا ئىشلىدى. ئاياللار
ئەسكەرلەر ئۈچۈن ئۇن تاسقىدى. ئەزەلدىن كەمبەغەل بولغان
چاقىلىق خەلقى كۈن كۆچۈرەلمەيدىغان ھالەتكە كېلىپ قالدى.
ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىشپىيونلار ھەممىلا يەرگە يامراپ كەتتى. سەللا

ئازارلىق بىلدۈرگەن كىشى ئۆزىنى تۈرمىدە كۆرەتتى. قاتتىق ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە قالغان خەلق بالىلىرىنى مەكتەپكە ئەۋەتمەيدى.

خوسۇسەن ئۆقۇتقۇچىلار ۋە ئەلغارراق ئىشچى-خىزمەتچىلەر قاتتىق نازارەت ئاستىدا قالدى. مۇنداق شارائىتتا مەكتەپلەردە ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇش تەس بولۇپ قالدى، پۇل پاخاللىشىپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇئاشىغا ھېچنەرسە كەلمەيدى. چەت ناھىيىلەردىن كېلىپ، مەكتەپ ئىشخانىسىدا يېتىپ- قوپۇپ خىزمەت قىلىۋاتقان ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئامالسىزلىقتىن كىتىشكە باشلىدى. قالغانلىرى خاپىچىلىقتىن چۈشكۈنلىشىپ ھاراق ئىچىپ، قىمار ئويناپ يۈردى. مائارىپ توغرىسىدا گەپ قىلغان ھەر قانداق ئادەم كاپىر، جەدىت، قىزىل پاچاق، «ئەلى ئوغرىلىرى»نىڭ قويرۇقى دەپ ھاقارەتلەپ قاتتىق جازالاندى. ئىشپىيونلار ھەممىلا يەردە لالما ئىتلاردەك پۇراپ يۈردى. ئىشپىيون، ساقچىلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلارنى ئۇرۇش، ھاقارەتلەش ۋەقەلىرى يۈز بېرىپ تۇردى. مەسىلەن: 1945 - يىلى ئەتىيازدا ناھىيىلىك 1- باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى ئىمىن نىياز، جالال مەھەممەدى، ئىمىن مەھەممەتلەرنى تۇختى موسا باشچىلىقىدىكى ساقچى ئەسكەرلەر ئۇرۇپ يارىلاندۇرغان. ساقچىلار ئاتقان بىر پاي ئوق ئىمىن مەھەممەتنىڭ پاختىلىق چاپىنىنىڭ مۇرەسىنى تېشىپ ئۆتكەن. ئىمىن نىياز توختى تۇختى موسانىڭ قولىدىكى مىلتىقنى دەسسەپ سۇندۇرۇۋەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئوقۇتقۇچىلار كوچىغا يالغۇز چىقالمايدىغان بولۇپ قالغان. 1945- يىلى يازلىق تەتىلدە ناھىيىلىك - 1 مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى

يوشۇرغان قورال - ياراق، تەشۋىقات ۋەرەقىسى بار دېگەن بوھتان بىلەن مەكتەپ ئوقۇتۇش بىناسىنىڭ تەگىدىكى تاختاي پولنى قومۇرۇپ، ئورنىغا دېھقانلارنى ھاشارغا تۇتۇپ توپا توشقۇزغان. 1946 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ناھىيىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى مامۇتخان باشلىق ئىشچى - خىزمەتچى، ئوقۇتقۇچى، سودىگەرلەردىن بولۇپ 37 ئادەمنى تۇتقۇن قىلىپ سودىگەر مەھەممەت ئىلىنى (مىللىي ئارمىيە رازۋېدچىكى) تېرىدىك كۆمگەن، باشقىلارنى ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان ۋەھشىيانە ئۇسۇللار بىلەن قىيىنىغان. ھەممىسىگە مەلۇمكى بۇ چاغدا ئاللىقاچان 11 بىتىم ئىمزالىنىپ، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ، جايلاردا سايلامغا تەييارلىق كۆرۈلۈۋاتقان مەزگىل ئىدى. شۇ يىلى يىلىنىڭ ئاخىرىدا، 11 بىتىمدىن كېيىنكى ناھىيىلەردە ئۆتكۈزۈلىدىغان سايلام بولۇپ، مەمتىمىن ياقۇپ ھاكىم بولدى. مەمتىمىن ياقۇپ ئۆلكىلىك دارىل مۇئەللىمىنى پۈتتۈرۈپ كېلىپ، مۇشۇ يەردە خىزمەت قىلىۋاتقان ئوچتۇرپانلىق قوتلۇق قاسىمنى ناھىيىلىك مائارىپ بۆلۈم باشلىقى قىلىپ تەيىنلەپ، مائارىپ خىزمىتىنى تۇتۇپ باققان بولسىمۇ. تۈرلۈك توسقۇنلۇقلار تۈپەيلىدىن ئىش تازا ئاقماي قالدى. يۇقىرىقىلارنى ئاز دېگەندەك ئەزەلدىن كىشىلەرنى نادانلىقتا تۇتۇپ كەلگەن دىنى ئىلاھىيەتچىلىك ھەممە يەرگە خۇددى ۋابا كېسىلىدەك يامراپ كەتتى. دىن دەرس ئوقۇتقۇچىلىرى (موللىلار) مەكتەپلەرنىڭ ئىلمىي مۇدىرلىق، تەرتىپ مۇدىرلىقتەك مۇھىم ۋەزىپىلىرىنى قولىغا ئېلىۋېلىپ، مەكتەپنىڭ ئەنئەنىۋى ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن كارى بولماي ھەپتىلەپ،

ئايلاپ چوڭراق ئوقۇغۇچىلارنى تاللاپ مازار - ماشايىقلاردا
قۇرئان تىلاۋەت قىلىش، مەسچىت - مەدرىسلەردە مەۋلۇت ئو-
قۇش قاتارلىق ئىشلار بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلار قاتتىق تەن
جازاسىنى يولغا قويدى. ھەر كۈنى تاياق زەربىدىن ئالقانلىرى
ئىششىپ كەتكەن، پالاقا ئىسىپ (بىرتال كالتەكنىڭ ئوتتۇرى-
سىغا ھالقا شەكىللىك زەي ئۆتكۈزۈپ، تاياق يىگۈچىنىڭ پۇ-
تىنى زەي ھالقىغا ئۆتكۈزۈپ، ئىككى ئادەم مۈرىسىگە ئېلىپ،
كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. بىر ئادەم تاياق بىلەن تاپانغا ئۇرىدىغان
جازا قورالى) ئۇرۇش نەتىجىسىدە يەرگە دەسسىيەلمەي قالغان
ئوقۇغۇچىلارمۇ كۆرۈشكە بولاتتى. نەتىجىدە نۇرغۇن، ئوقۇغۇ-
چىلار تاياقتىن قورقۇپ، مەكتەپتىن قاچىدىغان بولۇپ قالدى.
موللىلارنىڭ ئېيتىشىچە «تاياق تەگكەن جايغا قىيامەت كۈنى
گۈل ئۈنۈپ چىقارمىش.» لېكىن ئۇلارنىڭ بۇنداق نەسىھەت-
لىرى كارغا يارىمىدى. مۇندىن باشقا دىن، دەرس ئوقۇتقۇچى-
لىرى قۇرئان ساۋاتى بار ئوقۇغۇچىلارنى تاللاپ، باشقىلارغا
ئايەت ئوقۇتۇپ تاپاۋەت قىلاتتى. بۇنداق ئىشقا مەكتەپ مۇ-
دىرىنىڭ ياكى باشقا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئارىلىشىشىغا ھەددى
ئەمەس ئىدى. مەسىلەن: 1947 - يىلى ئابدىراخمان قارى
ئوقۇغۇچى ئابلىز راخمان بىلەن ئىمىن تۇرسۇننى ساقچىنىڭ
مۇئاۋىن باشلىقى كىرەم جۇجاڭنىڭ ئايالىغا ياسىن (يەسىن)
سۈيى ئوقۇپ بېرىشكە ئەۋەتكەندە مەكتەپ مۇدىرى نۇر بەختى
خاپا بولسا، ئابدىراخمان قارىم نۇر بەختىنىڭ گىلىنى سىقىپ
ئۇرغانلىقىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ئىدىم. بۇ قىرىقىندەك خىلمۇ-
خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن چاقىلىقتا مائارىپ تۇنجۇقۇپ قالدى.

4. چاقىلىق مائارىپىنىڭ قايتا گۈللىنىشى

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولدى. جۇملىدىن ئوتتۇرا ئەسىر قالاقلىقىدا تۇرۇۋاتقان چاقىلىقمۇ كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىكىدە يېڭى، دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ يېڭى تاڭ نۇرىنى كۆردى. بۇ چاغدا ناھىيە بويىچە 15 سىنىپ، 17 ئوقۇتقۇچى قالغان ئىدى. 1950- يىلى 1 - ئايدا ھەر قايسى جايلاردا تارقىلىپ يۈرگەن ئوقۇتقۇچىنى، ئوقۇغۇچىلار پارتىيە رەھبەرلىكىدە قايتىدىن يىغىلىپ يېڭىدىن ئوقۇش باشلىدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا بىر تۈركۈم ئوقۇغۇچىلار قارا شەھەر ئوتتۇرا مەكتەپ قارمىقىدا ئېچىلغان 1 - نۆۋەتلىك مۇئەللىملەر يېتىشتۈرۈش كۇرسىغا ئەۋەتىلدى. بۇ كۇرسىنىڭ مۇددىتى بىر يىل ئىدى. كېيىن ئارقا - ئارقىدىن 2-3- تۈركۈملىرىمۇ ئەۋەتىلدى. ھەممە تولۇقسىز دارىل مۇئەللىمىنلەرگىمۇ ئوقۇغۇچى ئەۋەتىلدى. بولار ئوقۇش پۈتتۈرۈپ چاقىلىقنىڭ مائارىپ قوشۇنىنى تولۇقلىدى ۋە زورايتتى، شۇنداقلا كوممۇنىستىك پارتىيە چاقىلىق مائارىپىنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن باشقا ناھىيىلەردىن تەجرىبىلىك، پېشقەدەم مائارىپچىلارنى يۆتكەپ كەلدى. مەسىلەن: 1951 - يىلى كورلىدىن مەھەممەت موسا، ئابدۇقادىر جامال يۆتكەپ كېلىندى. 1952 - يىلى بۈگۈردىن مەھەممەت روزى يۆتكەپ كېلىندى. 1953 - يىلى لوپنۇردىن ياسىن ئاسىم يۆتكەپ كېلىندى.

1951 - يىلىدىن 1955 - يىلىغىچە ئۇدا 5 يىل ۋىلايەت بويىچە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يازلىق تەتىل ۋاقتىدا مۇئەللىملەر

كۇرسى ئېچىلىپ، ناھىيىمىزنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىغا قاتنىشىپ، ئىدىيە ئۆزگەرتىپ، ماركسىزىملىق دۇنيا قاراشنى تىكلەش، ماتېماتىكا، تىل - ئەدەبىيات، پېداگوگىكا دەرسلىرى تولۇقلىنىپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش، پارتىيىنىڭ مائارىپ فاڭجېنىغا سادىق بولۇش، جان-دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش روھىنى تۇرغۇزۇش، كونا جەمئىيەتتىن يۇقتۇرۇپ كەلگەن كونا ئەخلاق، كونا كۆز قاراش، كونا ئىستىل، كونا ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ پارتىيىنىڭ مائارىپ لۇشيەنىنى توغرا ئىجرا قىلىشتىن ئىبارەت مائارىپچىلارنىڭ تارىخى بۇرچى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، سىياسىي، كەسپىي سۈپىتى بىرقەدەر ياخشى بولغان مائارىپ قوشۇنى تەرەققى قىلىشقا باشلىدى.

1958 - يىلى ناھىيىمىز چاقىلىقتا تۇنجى قېتىم ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلۇشى سېلىنىپ، 1959 - يىلى 1 - ئاينىڭ 22-كۈنى رەسمىي دەرس باشلىدى. باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئېشەك مىنىپ كورلا، قاراشەھەر ياكى چەرچەنگە بېرىپ ئوقۇش قىيىنچىلىقى مەڭگۈ ئاياغلاشتى. كېيىن تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپمۇ تەشكىل قىلىندى. ھازىر ناھىيىمىزدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر قايسى ئالىي مەكتەپلەردىلا ئەمەس، بەلكى بېيجىڭ، شاڭخەي، نەنجىڭ، داليەن، شىئەن، لەنجۇ قاتارلىق ئىچكى ئۆلكىلەردىكى نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇماقتا، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى سان جەھەتتىلا ئەمەس، سۈپەت جەھەتتىمۇ كۆپ تەرەققى قىلدى.

بۈگۈرنىڭ كونا بازىرى ۋە ھازىرقى بازار ئەھۋالى

ئوسمان روزى

بۇ ھەقتە تەزكىرە ئىشلەۋاتىمىز، 1985 - يىلى 9 - ئايدا يېزىپ چىققان، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى، بۈگۈر ناھىيە يەرناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسىدە، بۈگۈر ناھىيىسىدىكى مەمۇرىي رايوننىڭ تارىخى ئۆزگىرىش ئەھۋالى دېگەن مەخسۇس تېمىدا خېلى ئەتراپلىق سۆزلەنگەنىدى.

مەن، پەقەت بۈگۈر ناھىيىسىنىڭ كونا بازىرى ۋە ھازىرقى بازىرىنىڭ جايلىشىش ئورنى ھەمدە تەرەققىياتى توغرىسىدا تەپسىلىيرەك قىلىپ، كېيىنكى ئەۋلادلارغا ئازىراق بولسىمۇ تارىخى تەزكىرە قالدۇرۇش مەقسىتىدە، بۇ قولىيازمىنى يازدىم.

1868 - يىللىرىدىن، 1876 - يىللىرىغىچە ياقۇپ بەگنىڭ ئەسكەرلىرى، بۈگۈرنىڭ كونا بازىرى بولغان ئۆتەڭ بازىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ، ئوت قويۇپ، ۋەيران قىلىۋەتكەندىن كېيىن، بۈگۈر ئۆتەڭ بازىرى ھازىرقى بازارغا كۆچكەن.

بۈگۈرنىڭ كونا بازار-ئۆتەڭ بازىرى، ئاق بۇلاق يېزا 5 - ئاھالىلەر كومىتېتى (ئۆتەڭ دادۇيى) نىڭ 2 - ئاھالىلەر گو-

رۇپىسى (كونابازار مەھەللىسى) ئورنىدا ئىدى.

ئۆتەڭ بازىرىنىڭ ئىچىدىن خان يولى كېسىپ ئۆتىدۇ. با-
زارئىچىدە ھەممىگە تونۇش بولغان سىرھاجىمنىڭ ئائىلىسى بار.
شۇۋاقىتتىكى بەگلىك تۈزۈمىدە ئەڭ دەسلەپكى بەگلەردىن ھې-
كىم بېگىم، ئاندىن ھەيدەر بېگىم، ئاندىن يۈسۈپ بېگىم، ئاخى-
رىدا سىدىق بېگىملەر بەگ بولۇپ، بۈگۈرنىڭ سىياسىي-ئىقتى-
سادىي تۈزۈملىرىنى باشقۇرۇپ كەلگەن. 1902 - يىلى بۈگۈر
ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ھاكىم تۈزۈمىگە ئۆز-
گەرتىلگەن.

بۈگۈر كونا بازىرى، ئۆتەڭ بازىرى، ھازىرقى بازارغا
كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ئەڭ دەسلەپكى بۈگۈر بازىرى قى-
لىنغان جاي - بۈگۈر بازار ئىچى كونا بازار مەھەللىسى دەپ
ئاتىلىپ كەلگەن جاي بازارقىلىنغان. بۇ ھازىرقى ناھىيىلىك
كۆمۈركان ئائىلە قورۇسى ئورنى، ناھىيىلىك كىتابخانا، سېمونت
زاۋۇتى ئائىلە قورۇسىنىڭ ئورنى تارىختا ئۆتكەن سادىق تۆ-
گىچى، خەلچىخان ئاغىچا، ناسۋالچى ئالماس باي، دۆڭ شۆ-
تاڭ (خەنزۇ مەكتەپ) توختى ھاجىم باي، دېگەنلەرنىڭ ئۆي-
لىرىنىڭ ئالدى تەرەپلىرىدىن، خانقاغا بارغىچە يوللارنىڭ ھەم-
مىسى بازار كوچىسى قىلىنغان.

بازارنىڭ شەرقىي-جەنۇبىي تەرەپلىرى—

ھازىرقى ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئائىلە قورۇ-
سى ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. بازارنىڭ غەربىي-شىمال تەرەپى ھا-
زىرقى ناھىيىلىك يېمەكلىكلەر شىركىتىنىڭ ئىشخانا ئورنى ئا-
ئىلە قورۇسى ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. بازار كوچىسىنىڭ ئۈستى

ئېپىقلىق بولۇپ، ھەر 20 مېتىر ئارىلىقتا يوروقلۇق چۈشۈش تۆشۈكى قويۇلغان. بازار كوچىسى تار بولۇپ، ھاۋا، ھايۋانلار كىرىشكە بولمايتتى. بازار كوچىسىنىڭ ئىككى تەرىپى سودا دۇكانلىرى ئىدى. شۇ ۋاقىتتىكى ئاتاغلىق سودىگەرلەردىن، ئابدۇماناپباي (قەشقەردىن)، ئىبلاخۇن باي (قەشقەردىن)، ئابلاخانباي (ئافغانىستاندىن)، مامۇت بايۋەتچى (قەشقەردىن)، دولان روزى ھاجىم (يەكەندىن)، ئىزىز ھاجى (قۇمۇلدىن) قاتارلىق سودىگەرلەر بۈگۈر بازىرىنى ئاۋاتلاشتۇرغان. بازارلارنىڭ ئاۋاتلىشىشىغا ئەگىشىپ سودىگەرلەرمۇ كۆپەيگەن

1932 - يىللىرىغىچە، بۈگۈر بازىرى ئىچىدە ئانچە چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولمىغان. 1933 - يىلىدىن 1938 - يىللىرىغىچە بۈگۈرنىڭ بازىرى كېڭەيتىلىشكە باشلىغان، بولۇپمۇ، 1938 - يىلىدىن 1942 - يىللارغىچە، ئاخۇن شەنجاڭ (قۇمۇلدىن) دەۋرىدە، بۈگۈرنىڭ كونا بازارلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، پىلانلاپ باشقىدىن كېڭەيتىپ، يول چىقىرىپ، يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئورمان قويۇپ، بازار تۈسىگە كىرگۈزگەن، شەھەر ئاھالىلىرىنى رەتلىك ئورۇنلاشتۇرغان.

بۇ، ئورۇنلاشقان شەھەر ئائىلىلىرىنىڭ سودا-سېتىق قىلىشى دۇكان-رەستەلەرنى ئېچىشى ئۈچۈن شەرت-شارائىت يارىتىپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن بۈگۈر بازارلىرى ئىچىدە ھەر خىل تىپتىكى سودا-سېتىقچىلار كۆپىيىپ، بازار كوچىلىرىمۇ تەدرىجى كېڭىيىپ، بازار ئۈستىنىڭ شەرق تەرەپلىرىگىچە يوللار ياسىلىپ، شەھەر ئائىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان. بازار كوچىلىرىمۇ رەتلىك قىياپەتكە كىرگەن.

1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بۈگۈردە تۇرۇشلۇق گومىنداڭنىڭ 382 - تۇەنىنىڭ ئەسكەرلىرى، بۈگۈرنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ، بازار ئىچىگە ئوت قويۇپ ۋەيران قىلىۋەتكەن.

1950-يىلى ئەتىياز پەسلىدە، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ياردىمى بىلەن، ئوت قويۇلۇپ كۆيۈپ كەتكەن دۇكان، ئۆي-ئىمارەتلەر باشقىدىن ياسىلىپ، رېمونت قىلىنىپ رەتلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن 1978 - يىلىغىچە، شەھەرنى پىلانلاش قۇرۇلۇشىدا ئانچە چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولمىغان ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىمۇ، 1978 - يىللىرىغىچە، بازار ئىچىدىن كېسىپ ئۆتۈپ ماشىنىلار مۇشۇ كونا تاشيول بىلەن ماڭاتتى

1978 - يىلىدىن كېيىن، بۈگۈر بازار ئىچىدىكى تاشيول هازىرقى يېڭى تاشيول ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى. شەھەر كوچىلىرىمۇ باشقىدىن رەتلىنىپ، بازار كوچىلىرىدا چوڭ ئۆزگىرىش بولدى.

1985 - يىلىغا كەلگەندە، پارتكوم ۋە ھۆكۈمەت بىناسى، مېھمانخانا، كىنو-تىياتىرخانا سېلىنىدى، ئەسلىدىكى بازار كوچىسىدىن 2 چوڭ كوچا قۇرۇلۇش ئورنىغا چىقىپ كەتتى. يېڭىدىن 2 چوڭ يول چىقىرىلدى.

نەتىجىدە بازار كوچىسى رەتلەندى، ئاتا-بوۋىلىرىمىزدىن ئاتىلىپ كەلگەن 3 بۇرجەك شەھەر دېيىدىغان كوچىلار رەتلىنىپ، 4 چاسا رەتلەنگەن، تەكشى، قارامايى ياتقۇزۇلغان شەھەر كوچىسىغا ئايلاندى.

تارىختىن بۇيان بۈگۈر بازارلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئور-

نىنىڭ كۆچۈشى بولۇپ تۇردى. 1983- يىلى بۇگۈر بازارلىرى، ئەسلى ئورنىدىن بۇرۇندىن كۆنچى مەھەللىسى دەپ نام ئال-غان جايغا كۆچۈرۈلدى.

ھازىر بۇبازار يېڭى بازار دەپ ئاتىلىدۇ. شۇنىڭدىن ئې-تىۋارەن بۇيېڭى بازارغا، ھەرخىل تىجارەت، سوداكانلىرى، ياي-مىچىلار ئورنى قاتارلىق مۇلازىمەت قىلىش سورۇنلىرى قۇ-رۇلدى.

جۇڭگو كومپارتىيىسى 13 - قۇرۇلتىيىنىڭ روھى بىلەن بۇبازار كۈندىن-كۈنگە ئاۋاتلاشماقتا.

ئەسكەرتىش: ئاقبۇلاق يېزىسىنى ئىككىگە ئايرىش مۇنا-سىۋىتى بىلەن، تارلاق يېزىسى ۋە ئاقساراي يېزىسى دەپ ئاي-رىلدى، ئوتتەك ئاھالىلار كومىتېتى ئاق ساراي يېزىسىغا تەۋە بولدى. ئاقبۇلاق يېزىسى دېگەن ئاتالغۇ ئەمەلدىن قالدى.

كورلا خەلقىنىڭ بېشىغا كەلگەن قىسمەتلەر

ئابلا سايىت، باۋۇدۇن چوك

1931 - يىلىدىن تارتىپ ئارقا - ئارقىدىن داۋاملىشىۋاتقان يېغىلىق ۋە پاراكەندىچىلىك كورلا خەلقىنىڭ بېشىغا تۈرلۈك كۈلپەتلەر ۋە ئازاب ئوقۇبەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. دەرت - ئەلەم، غەم - ئەندىشە ئىچىدە خەلق ھالىدىن كەتتى.

ياپ - يېشىل كۆركەم زېمىن قايغۇ ۋە ماتەم تۇسىنى ئالدى. دەھشەتلىك ئېغىر ئاپەت خەلقنىڭ ھاياتىغا چاڭگال سالدى. يۇرت ئەھلى، مەھەللە ئىچى گويا قەبرىگاھ ۋە ياكى زىندانغا ئوخشاپ قالغانىدى.

1941 - يىلى يۇرت ئىچىدە ئاچارچىلىق يۈز بەردى. بۇنداق ئەھۋالدا ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ نەزىرىدە نەدىمۇ خەلق بولسۇن! خۇددى ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك دېگەندەك ئاچارچىلىق دەستىدىن زار - قاقشاۋاتقان خەلقنىڭ ئۈستىگە «ئەلەڭ» ئاشلىق سېلىقى، ۋە يەنە لەڭ توشۇش سېلىقى يۈكلەندى. بۇ سېلىقلارنىڭ ئېغىرلىقىدىن نۇرغۇن ئائىلىلەر خانىۋەيران بولدى. كۆپلىگەن دېھقانلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەرمۇ يۇرتىنى تاشلاپ ياقا يۇرتلارغا پانالىق ئىزدەپ چىقىپ كەتتى، شۇڭا كۆپلىگەن يېزا - قىشلاقلاردا يەرلەر تېرىقسىز،

مۇنبەت ئېتىزلار ئۇنۇمسىز ئەھۋالدا چۈشۈپ يۇرت ئىچىدە ئاچارچىلىق ئېغىرلىشىۋەردى. ئۈرۈمچىدە «لەك» توشۇشقا تۇتۇلغان بىچارە دېھقانلارنىڭ ئات - ئۇلاقلىرى قەبرىستان سوغۇقلاردا ئارا يولدا ئۆلۈپ ئۇلارنى تېخىمۇ دەرت ئەلەمگە قويدى. بەزى دېھقانلار ئۈرۈمچى يوللىرىدا ئەجەل داۋانلىرىدىن ئاشالماي ھاياتىدىن ئايرىلدى. شۇ قېتىمقى ئاچارچىلىقتا نەچچە يۈز كىشى ھاياتىدىن ئايرىلدى. يەنە نۇرغۇن كىشىلەر دەرت ئۈستىگە دەرت، زۇلۇم ئۈستىگە زۇلۇم تارتىش تۈپەيلىدىن دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ كېسەل بولۇپ ئالەمدىن كەتتى. ھايات قالغانلىرى زامان زۇلمىنىڭ قاتمۇ - قات زەربىسىدىن نىجان بولۇپ ئىڭراۋاتقان خەلقنىڭ يەنە بېشىغا 1942 - يىلى «ۋابا» «قارا كېزىك» دېگەن چوڭ ئاپەت ياغدى. شۇنىڭ بىلەن يۇرت ئىچىنى ئەجەل قىسمەتلىرى قاپلىدى.

بۇ ھەقىقەتەن «قوشلاپ كەلگەن كۈلپەت» ئاچارچىلىق، زۇلۇم دەستىدىن ھالىدىن كەتكەن ئاچ خەلق بۇنداق قورقۇنۇچلۇق «ۋابا» «قارا كېزىك» قاتارلىق ئېغىر يۇقۇملۇق كېسەلگە قانداقمۇ تاقابىل تۇرالىسۇن؟ مۇدھىش «قارا كېزىك» ئازغىنە ۋاقىت ئىچىدە پۈتۈن شەھەر، يېزا - قىشلاقلارغا تارقىلىپ مىڭلىغان كىشىلەرگە يۇقتى، كېسەل يۇقۇملانغان كىشىلەر لاغىلداپ تىترەپ ياتقان يېرىدىن قوپالماي ئۆلۈپ كەتتى. ھەر كۈنى تەرەپ - تەرەپتىن يىغا-زارە، نالە - پەرياد ساداسى يۇرت ئىچىنى لەرزىگە سالدى، ئۆلۈم، كېسەل ۋەھىمىسى ھەممە يەرنى قاپلىدى. پۈتۈن خەلق ساراسىمىگە

چۈشتى. نالە پەرياد قىلىۋاتقان مىڭلىغان كىشىلەردە قانداقمۇ ئامال بولسۇن، ئۇلار قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئاللادىن مەدەت تىلەشتىن باشقا چارىسى يوق ئىدى. كېسەل تېز تارقالماقتا ئىدى. مۇشۇنداق ھايات - ماماتلىق پەيتتە يۇرت مۆتىۋەرلىرى ۋە دىنىي ساھەدىكي ئۆلىما - ئاخۇنۇملار خەلقنىڭ نالە - زارى ھەم ئەجەل قىسمەتلىرىنىڭ ۋەھىمىسى ئالدىدا كورلا شەھىرى بويىچە كەمبەغەل يوقسۇل، مۇساپىرلارنى ئاچارچىلىق ئازابىدىن قۇتۇلدۇرۇش، ئۇلارغا خەيرى - ساخاۋەت قىلىش ھەرىكىتىنى قوزغاپ، تەشكىلىي ھەيئەت تەشكىل قىلىپ پۈتۈن خەلققە مۇراجىئەتنامە چىقىرىپ، تۆۋەندىكى كىشىلەرنى بۇ ئىشقا مەسئۇل قىلغان.

مەخسۇت ئەلەم ھاجىم، موللا كىچىك ئاخۇنۇم، توختى قازى ئاخۇنۇم، ئىسمايىل ھاجى داموللام، موسا ھاجى، موسا شاكىرۇك، ئەمەت ھاجى ئەشرەپ ھاجى، باۋۇدۇن چوڭ، ئەرشىدىن خەلپەت، ھەسەنۇپ داجىڭجاڭ قاتارلىق كىشىلەر مەسئۇل بولۇپ تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ يېزىلاردا بايلارنى سەپەرۋەر قىلىپ ئاشلىق، مال چارۋا، شەھەرلەردە پۇل كىيىم - كېچەك قاتارلىق نەرسىلەرنى يىققان. نەتىجىدە قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە 15 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق ئاشلىق، 30 - 40 دەك چوڭ - كىچىك مال - چارۋا، نەچچە مىڭ يۈەن نەق پۇل، نۇرغۇن رەخت، كىيىم - كېچەك قاتارلىق نەرسە كېرەكلەر يىغىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن چوڭ مەسچىت ئىچىدە كەمبەغەل - يوقسۇل مۇساپىرلارغا يىغىلغان ئاشلىق، پۇل، كىيىم - كېچەكلەر، ئىگەللەنگەن سان بويىچە ھەر بىر ئا-

دەمگە تارقىتىپ بېرىلدى. لېكىن قورقۇنۇچلۇق «ۋابا»، «قارا كېزىك» كېسەلى توختاش ئۇياقتا تۇرسۇن بەلكى ئۇنىڭ تار-قىلىشى يۇقىرى پەللىگە يەتتى. ئەجەل باي، ئەمەلدار، بەگ-غوجاملارنىمۇ قويمىدى. شۇ يىلى شەھەر ئىچىدە بەگ-دۆبىمگى قاتارلىق يۇرت چوڭلىرى ۋە ئەمەلدارلارغىمۇ بۇ كېسەل يۇقۇپ بىر ئائىلىدە بىر كۈندە ئىككى جاننىڭ جېنىغا چاڭگال سېلىپ يۇقىرى تەبىقىلەرنىمۇ زىل - زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ ناھايىتى بەك چۆچۈتىۋەتتى. ئۇ يىللاردا كورلىدا نەدىمۇ دوختۇر، دورا بولسۇن. بۇ مۇدھىش كېسەلگە ھېچقان-داق ئادەم چارە قىلالمىدى. بەختىمگە ياردىشا پەسىل ئۆزگىرىپ ھاۋانىڭ سۆرۈن تارتىشى بىلەن كېسەلنىڭ تارقىلىشى پەسە-يىيىپ يۇقۇش دولقۇنى ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن خەلقىنىڭ كۆڭلى ئارامىغا چۈشۈپ خاتىرجەم بولدى. بۇ ئاپەتلىك يىللارنى بېشىدىن كەچۈرگەن كورلىدىكى ھەر تەبىقە كىشى-لەر 1942 - يىلى ئۆرۈمچىگە ئالاھىدە بېرىپ ئومۇم خەلق تەلەپنامىسىنى سۇنۇپ ئاران دېگەندە يىل ئاخىرىدا ئۈرۈم-چىدىن بىر دوختۇر ئەۋەتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن دورا كەمچىل، دوختۇر يېتىشمىگەنلىكتىن يەنىلا خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولالمىدى.

يەنە تارىم ۋادىسىدىكى قاراقۇشۇنلۇقلار توغرىسىدا

سۇلايمان ئابدىرەھىم

ئۆتكەنكى ماقالەمدە «قاراقۇشۇن» قانداق جاي؟ دېگەن مەسىلە ئۈستىدە ناھايىتى ئاددىيلا توختىلىپ ئۆتكەنىدىم. بۇ ماقالەمدە قارا قوشۇنلۇقلار ھەققىدە بەزى بىر تارىخىي پاكىتلار- نى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتتۇم. يولداشلارنىڭ ئويلىنىپ كۆرۈ- شىنى ئۈمىد قىلىمەن. تارىختىن خەۋىرى بار يولداشلارنىڭ يې- تەكلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

«قارا قوشۇن ئىسلام دىنىدىن بۇرۇنقى ئاتالغۇ ئىدى»— دېگەن مەسىلە كۆپ باش قاتۇرۇشقا، ئىزدىنىشكە تېگىشلىك مەسىلە بولۇپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخقا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كەلدى. ئىسلام دىنى شىنجاڭغا 10 - ئەسىردە كىرگەن، بۇ ئېنىق، لېكىن 9 - 10 - ئەسىرلەردە جۇڭگودا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا (جۈملىدىن شىنجاڭ ۋە شۇنىڭ ئىچىدە) ناھايىتى زور بىر قىسىم سىياسىي تارىخىي ۋەقەلەر يۈز بەردى. بۇ ۋەقەلەرنى يىغىپ ئېيتساق:

1) ئەرەبلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى تالىشىش ئۇرۇشى باشلاندى. نەتىجىدە تاڭ سۇلالىسىغا قارشى دېھقانلار

ئۇرۇشى پارتلاپ، تاڭ سۇلالىسى تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى.

2) مىڭ يىلغا يېقىن مەۋجۇت بولغان پىشامىشان بەگلىكى تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى.

3) 9 - ئەسىردە شىنجاڭدا قوچۇئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىلار خانلىقى بىرلا ۋاقىتتا قۇرۇلۇپ، بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭنى بىرلا ۋاقىتتا كونترول قىلدى.

4) توبۇتلار ۋە چاڭزۇلار قوچۇئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەلىكىدىكى ھازىرقى چاقىلىق (پىشامىشان بەگلىكى)قارىمىقىدىكى جايلارغا تاجاۋۇز قىلىپ پاراكەندىچىلىك سالدى.

5) خوتەندە بۇددىستلار بىرنەچچە قېتىم ئىسلام دىنىدىن يېڭىلىپ، قاراخانىلارغا قارشى توپىلاڭ كۆتەردى ۋەھاكازالار.

بۇ ئىشلارنىڭ قارا قوشۇن بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بار؟ بۇنىڭغا تارىخ جاۋاب بەرسۇن.

مىلادى 9 - ئەسىرگە كەلگەندە ئەرەبلەر ۋە ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرىشكە باشلىدى. ئەرەب قوماندانى ئىبنى قۇتەيبە بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى تالىشىش ئۇرۇشى باشلاندى. بۇ ئۇرۇشتا پىشامىشان بەگلىكى (چاقىلىق) تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن ئارقا سەپلىك رولىنى ئويناپ تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى ئات-ئۇلاغ، يېمەك-ئىچمەك بىلەن تەمىنلىدى. لېكىن بۇدەۋر تاڭ سۇلالىسىنىڭ زاۋاللىققا يۈزتۇتقان دەۋرى بولدى. زېمىنىنىڭ بەك كېڭىيىپ كېتىشى،

توختىماي داۋام قىلغان ھەربىي يۈرۈشلەر خەلق ئۈستىدىكى
ئېغىرچىلىقنى كۆپەيتىپ، تاڭ سۇلالىسىغا قارشى دېھقانلار ئۇ-
رۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن مىلادى 907 -
يىلى تاڭ سۇلالىسى تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى. پېشامىشان
بەگلىكىمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىزگىنلىشىدىن قۇتۇلدى. مىلادى
815 - يىلى تۇبۇتلار پېشامشانغا تاجاۋۇز قىلىپ، پېشامشان
پادىشاھى بوبسانى ئۆلتۈرۈپ، خەلقنى بۇلاپ-تالاپ قاتتىق ۋەي-
ران قىلغانىدى. ئارقىدىن چىڭخەيدىكى چاڭزۇلار بېسىپ كىر-
دى. ۋە قاتتىق بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. ئەمدىلىكتە ئەرەبلەردىن
مەغلۇپ بولغان، ھاكىمىيىتى يىمىرىلىپ، باش پاناسىز قالغان
تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى پېشامشاننىڭ ھەممىسىنى قويماي
بۇلاپ كېتىپ، يەنە بىرقېتىم قاتتىق ۋەيران قىلىۋەتتى.
شۇنىڭ بىلەن پېشامشان بەگلىكى تارىخ سەھنىسىدىن
يوقالدى.

مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا شىنجاڭدا ئىككى
قۇدرەتلىك خانلىق پەيدابولدى. ئۇنىڭ بىرى تۇرپاندا قۇجۇ-
ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادى 850 -1250 - يىللار)، يەنە
بىرى قەشقەردە قاراخانىيلار خانلىقى (مىلادى 823 - 1222 -
يىللار. بۇيىلنامە قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخىدىن
ئېلىندى). بۇئىككى خانلىق شىنجاڭنى بىرلا ۋاقىتتا كونترول
قىلىپ، 4 ئەسىر مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. پېشامشان بەگلىكى
(ھازىرقى چاقىلىق) قۇجۇئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەۋەلى-
كىدە بولدى. قۇجۇئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىل-
غان دەۋرلەردە چاقىلىقتا جەمئىيەت تەرتىپى ياخشىلىنىپ،

جەمئىيەت بىرقەدەر تىنچلاندى. خاراب بولغان شەھەرلەر قاي-
تىدىن تىكلەندى. ئىگىلىكمۇ ئۆز ئىزىغا چۈشتى. لېكىن تى-
نەتلىكلەرنىڭ پاراكەندىچىلىكى داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇردى.
شۇنداقلا چىڭخەينىڭ كۆكنۇر كۆلى ئەتراپىدا ياشايدىغان چاڭ-
زۇلارمۇ بۇرايونغا بېسىپ كىرىپ پات-پات بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى.
نەتىجىدە كىشىلەر ئەنسىزچىلىككە چۈشۈپ، شەھەر-يېزىلاردا
تۇرالماي، چارۋىلىرىنى ھەيدەپ، تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئې-
قىمىدىكى يايلاقلاردا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكىدەك كەپە-سات-
مىلاردا ياشاشقا مەجبۇر بولدى. بۇئىش قوچۇئىدىقۇت ئۇيغۇر
خانلىقىنىڭ بېشىنى قاتۇردى. ئۇنىڭ-ئۈستىگە قاراخانىلار
خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى خوتەندە بۇددىستلار بىرقانچە
قېتىم ئىسلام دىنىدىن يېنىۋېلىپ قاراخانىلار خانلىقىغا قارشى
توپىلاڭ كۆتەردى. بۇتوپىلاڭلار باستۇرۇلغان چاغدا، بىرقىسىم
كىشىلەر چاقىلىققا قېچىپ كەلدى. ئۇلار چاقىلىققا كەلگەندىن
كېيىن تىنچ ياتماي، تىبەت ۋە باشقا بۇددا دىنىدىكى مىللەت-
لەرنى قاراخانىلارغا قارشى تۇرۇشقا كۈشكۈرتتى. نەتىجىدە چا-
قىلىق باشقىلار يىغىلىپ قاراخانىلارغا قارشى تۇرۇشنى پىلانلاي-
دىغان سۈيىقەست بازىسىغا ئايلىنىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن
بۇئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش پەيدا بولدى. بۇ-
ھال بۇ ئىككى قېرىنداش دۆلەتنى مۇقىم تەدبىر قوللىنىشقا
مەجبۇر قىلدى، شۇنداق قىلىپ قاراخانىلار خانلىقىنىڭ پادىشاھى
يۈسۈپ قادىرخان (مىلادى 998 - 1032 - يىللىرى تەختتە
ئولتۇرغان) دەۋرىدە قوچۇئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن كې-
لىشىم تۈزۈپ، يات مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلىنىش ۋە

قاراخانىلارنىڭ خوتەننى ئىسكەنجىگە ئېلىپ تۇرۇشى ئۈچۈن تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى يېرقىسىم يايلاق قاراخانىلار خانلىقىنىڭ قوشۇنى تۇرۇش ئۈچۈن كېسىپ بېرىلدى. بۇجاي قاراخانىلار قوشۇنى نامىدا تارىخنىڭ گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە ھازىرغىچە «قارا قوشۇن» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. ئۇيەرنىڭ شىمالىدىكى قوۋچولدا قوجۇئىدىقۇت قوشۇنلىرى تۇردى. قاراخانىلار قوشۇنى تۇرۇش ئۈچۈن يەر كېسىپ بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەتراپتا ئىسلام دىنىنى تارقىتىشقا يول قويۇلمىدى. پەقەت ئۆزلىرى ئۈچۈن بىر مەسچىت سېلىشقا رۇخسەت قىلىندى. شۇڭا قاراخانىلارنىڭ قوشۇنى ئابدال دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى بىر تۆزلەڭگە مەسچىت سېلىپ ناماز ئوقىدى. (ھازىرقى بۇمەسچىتنىڭ ئازىراق يېرىلا قۇم ئاستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.) بۇمەسچىت ھازىرغىچە كىشىلەر تەرىپىدىن(ئاق مەسچىت» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. «لوپلۇق» لارنىڭ ھازىرغىچە ئالتە شەھەرلىكلەرنى قاراقوشۇنلۇق دەپ ئاتىشى شۇنىڭدىن قالغان.

مىلادى 1348 - يىلى (ئىچكى جۇڭگودا مىڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇشتىن 20 يىل بۇرۇن) چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخان دۇغلات قەبىلىسىدىن بولغان بولاجى دوغلاتنىڭ ياردىمى بىلەن ئاقسۇدا خان بولۇپ، موغۇلىستان خانلىقىنى قۇردى. مىلادى 1352 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخان 160 مىڭ موڭغۇلنى باشلاپ مۇسۇلمان بولدى. (تارىخىي ھەمدىيەدىن). لېكىن موڭغۇللار ئىچىدىكى يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلار (لاما، گېلىڭلار) تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن نارازى بولۇپ، 7مىڭ

موڭغۇل ئاقسۇنىڭ قارايۇلغۇن ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى ئاق ئې-
شەك لەڭگىرى دېگەن جايلاردا توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييار-
لانغاندا، توغلۇق تۆمۈرخان ئالدىن خەۋەر تېپىپ، توپىلاڭنى
ئاسانلا بېسىقتۇردى. ئۇلارنىڭ قاچقىنىنى قېچىپ، ئۆلگىنى ئۆ-
لۈپ، قالغانلارنى قورالسىزلاندۇرۇپ، تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن
ئېقىنىغا سۈرگۈن قىلىپ، ئۇلارنىڭ شۇجايلاردىن چىقىشىنى
چەكلىدى. ئىسلام دىنىنى مەجبۇرى قوبۇل قىلدۇردى. ئۇلارنى
شەرىئەت بويىچە قاتتىق باشقۇردى. ئۇلارنى شىمالدا چۆك
كۆلدە، جەنۇبتا قورغاندا (چاقىلىقتىن 70 كىلومېتىر شىمالدا)
توسۇپ تۇردى. ئۇچاغلاردا بۇجايلاردا چوڭ يول يوق ئىدى.
ئۇلار كۆپرەك مەركەزلىك ھالدا يېڭىكۆل، چارا، كۆزلەك،
قاراچاچ، توڭغۇزلۇق قاتارلىق جايلارغا ئولتۇراقلاشتى. يېڭى
كۆلدە (33 - تۈمەن ئەتراپى) يېقىنقى زامانغىچە «موڭغۇل
چۈشتى» دەيدىغان بىر كۆل بارئىدى، موڭغۇللار مۇشۇيەردە
ماللىرىنى سۇغۇرۇپ تۇرغان بولسا كېرەك. كېيىنكى ۋاقىتلار-
دا كۆزلەكتە ناھايىتى چوڭ بىر مەسچىت سېلىنغان. بۇمەس-
چىتنىڭ چوڭلۇقىغا قارىغاندا بۇيەرنىڭ ئاھالە مەركەزلەشكەن
رايون ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە بەزى يې-
شىچوڭ ئادەملەر: «بۇرۇن قاراقوشۇندىن شىڭدى تېخىچە ھەم-
مىسى مەھەللە ئىدى» دەپ ھېكايە قىلىشىدۇ. كېيىنچە بۇموڭ-
غۇللار تارىم ئۇيغۇرلىرى تەرىپىدىن ئاسسىمىلاتسىيە قىلىنىپ كەتكەن.
بىرقىسمى ئۆزۋاقتىدىلا قارا قوشۇنغا كۆچۈپ كەلگەن ۋە قا-
راقوشۇنلۇقلارغا ئارىلىشىپ كەتكەن. ھازىرمۇ بەزى كىشىلەر-
نىڭ (بولۇپمۇ «لوپلۇق»لارنىڭ) موڭغۇل چىراي بولۇشىمانا

شۇ كونا ئىرسىيەتنىڭ دەلىلى. يەنە بىرقىسمى پۈرسەت تې-
پىپ مىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغان قېچىپ بارغان. ئۇلارپات-
پات قاراقوشۇنغا پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغانئىدى.

مىلادى 1514 - يىلى چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان سۇل-
تان سەئىدخان، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ 6 - ئەۋلادى زورا-
ۋان پادىشاھ مىرزا ئابابەكرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ سەئىدىيە
خانلىقىنى قۇردى. لېكىن مۇشۇنداق بىرتارىخىي شارائىتتاپۈر-
سەتتىن پايدىلىنىپ، گاڭزۇ باشچىلىقىدىكى تىبەتلىكلەربېسىپ
كىرىپ، قارا قوشۇننىڭ جەنۇبىدىكى ئاق ھونلارشەھىرى ئاب-
دالنى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن قاراقوشۇننىبۇلاڭ-تالاڭقى-
لىپ قاتتىق ۋەيران قىلىۋەتتى. تىبەت باسقۇنچىلىرى ئابدال
شەھىرىگە بىرقەلئە سېلىپ، مۇستەھكەم ئورنىشىۋېلىشقا ئۇ-
رۇنغان بولسىمۇ، لېكىن سەئىدىيە خانلىقى تەرىپىدىن قوغلاپ
چىقىرىلدى. (پولات قادىرنىڭ شەرقىي تۈركىستان تارىخىدىن)
سەئىدىيە خانلىقى كونا قارا قوشۇننىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈنبۇ-
يەردە ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، قاراقوشۇننى قاتتىق مۇداپىئەقىلدى.
تىبەت بىلەن بولىدىغان چېگرا ماجراسىنى ھەل قىلىش ئۈ-
چۈن ئالتۇنتاغدىكى قۇمتاشلىق بىلەن قاراچال ئارىلىقىدىكى
تۆگىلىك سايدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ تىبەتبىلەن تىركىشىپ
تۇردى. بۇيەردىكى ئەسكەر تۇرغان سېپىل بىلەن ئىككى تە-
رەپ ئۇرۇشقاندا ئىشلەتكەن ئۇرۇش قوراللىرى تارىخنىڭگۇ-
ۋاھچىسى سۈپىتىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

بۇيەردە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، شىنجاڭنىڭ
باشقا جايلىرىدا 14 - 15 - ئەسىرلەردە ئىسلام دىنى ئو-

مۇملاشقان بولسا چاقىلىقتا ۋە تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قاراقوشۇندا 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بەزى كىشىلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلدى. لېكىن ناماز ئوقۇش ئومۇميۈزلۈك بولمىدى. بۇ توغرۇلۇق موللا موسا سايرامى «تارىخىي ھەمىدىيە»دە: «لوپ ئەھلىنى مۇسۇلمان دېسە مەسچىتى يوق، ئەمەسمىكىن دېسە بۇتخانىسى يوق » دەپ يازىدۇ. يەنە شۇ كىتابتا: بىر ئەسىرياكى ئۇنىڭدىن ئۇزۇنراق زاماندىن بۇيان بۇشەھەرلەردىكى ئىشان ھەزرەت، موللا ۋە ساھىب ئادەملەر بۇجايلارغا بېرىپ (ئاپتور بۇيەردە ھىدايىتۇللا ئىشان (ئاپپاق غوجا)نىڭ قىلمىشىدىن قېچىپ بارغانلارنى كۆزدە تۇتسا كېرەك) ئۇلارنى ئىمانى ئىسلام ۋە بىنائى موسولمانچىلىققا تەرغىب قىلىپ، ئاللانىڭ بىرلىكىنى ئۆگىتىپ تەلىم بەردى»دەپ يازىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا قاراقوشۇندا سەئىدىيە خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ئاندىن بىرقىسىم باشپانا ئىزدەپ كەلگەن كىشىلەر تەرىپىدىن ئىسلام دىنى تارقىتىلغان.

1678 - يىلى سەئىدىيە خانلىقى ھىدايىتۇللائىشاننىڭ جۇڭغارلارنى باشلاپ كېلىشى بىلەن مۇنقەرز بولدى. ھىدايىتۇللا ئىشان «ئاپپاق غوجا» نامى بىلەن جۇڭغارلارنىڭ ھامىيلىقىدىكى دۆلەت «قەشقەرىيە» گە ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، ناھايىتى زور قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى. ئىبراھىم ھوشۇر ئۆزىنىڭ «ئاپپاق غوجا» ھەققىدىكى ماقالىسىدا: « بىر يەركەندىلا 30مىڭ كىشى ئۆلتۈرۈلدى» دەپ يازىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرقىسىم كىشىلەر «ئاپپاق غوجامنىڭ قىلمىشىدىن قې-

چىقىپ كېلىپ، چاقىلىقتا (خۇسۇسەن قارا قوشۇندا) پانالاندى.
بۇنىڭغا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قاراقوشۇندا تۇرۇشلۇق ھەربىي
سەركەردىسىنىڭ ئوغلى مەھەممەت شىرىپ بەگ سەۋەبچى بول-
دى. ئۇ چاغلاردا بۇ كىشى يەركەندە ئوقۇۋاتاتتى. «ئاپپاق غو-
جا»نىڭ قىرغىنچىلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن مەھەممەت
شىرىپبەگ خەۋپ ئاستىدا قالغان بىر قىسىم كىشىنى باشلاپ
قاراقوشۇنغا كەلدى. بۇلارنى كونا ئابدال شەھىرى (ئاقھون-
لار شەھىرى) نىڭ شىمالىدىكى بىركۆل ياقىسىغا ئورۇنلاشتۇر-
دى. بىر قىسمىنى ئاتمىش بۇلاققا ئورۇنلاشتۇرۇپ دېھقانچىلىقنى
راۋاجلاندۇردى. بۇلارنى يەرلىك قاراقوشۇنلۇقلار يەنىلا «ئاب-
داللار» دەپ ئاتاشتى. مەھەممەت شىرىپبەگ بۇ جاينى
ياخشى باشقۇرۇپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ياخشى ئەنئەنىلىرىگە
ۋارىسلىق قىلىپ، ئادالەت ئۇرۇقىنى چاچقاچقا ھەممەيلەننىڭ
ھۆرمىتىگە ئېگە بولۇپ خەلق ئۇنىڭغا «ئاتا غوجاخان» دېگەن ھۆر-
مەت نامىنى بەردى.

1678 - يىلدىن 1759 - يىلى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى
بىرلىككە كەلتۈرگەنگە قەدەر بولغان 80 يىللىق ۋاقىت شىنجاڭ
تارىخىدا خوجىلارنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىق دەۋرى بو-
لۇپ، بۇ دەۋردە قاراقوشۇن ئايرىم بىر دۇنيا بولۇپ، دۇنيادىن
بىخەۋەر ياشىدى. 1755 - يىلى (چەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى) چىڭ
سۇلالىسى جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى ئامۇرسانانى مەغلۇپ قىلىپ،
جۇڭغارىيەنى قولغا ئالدى. مۇشۇ چاغدا جۇڭغارلارنىڭ «ھامىلى-
قىدىكى دۆلەت — قەشقەرىيە» دە خوجىلارنىڭ توپىلىڭى (بۇرھانى-
دىن غوجا بىلەن غوجا جاھانلار توپىلىڭى) يۈز بەردى. خوجى-

لارنىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن كەڭسۇ (گەنسۇ)نىڭ خې-
شى كارىدورى ئارقىلىق چىققان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى —
چاقىلىق تەۋەلىكىگە قەدەم قويۇش بىلەن (بۇچاغدا ئاساسىي
ئاھالە قاراقوشۇندا ئىدى) قارا قوشۇنلارغا ناھايىتى ئېغىر
سېلىق سالدى. بۇنداق ئېغىر سېلىقنى (200كالا، 500قوي، 500
ئات، 300تاغار (دادەن) ئۇن، 100تۆگە، ھاشارغا 100ئادەم)
خەلق ئەلۋەتتە تۆلىيەلمەيتتى. لېكىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇن-
لىرى خەلققە ئۆلۈم بىلەن تەھدىت سالغاچقا، مەھەممەتشە-
رىپبەگ (ئاتا غوجاخان) ۋە پايانىمىياز باتۇر قاتارلىقلارنىڭ
رەھبەرلىكىدە خەلق قوزغۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا قات-
تىق قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇرۇش دەسلەپتە قاراقوشۇندا، ئۇ-
نىڭ كەينىدىن قارائېلەك بىلەن ساۋقويدى ئارلىقىدىكى ساز-
لىقتا، كېيىن چىكەدىكى ئۆي (چىگىلىك ئۆي) دىن غەربتىكى
پايانىمىياز يىقىلغان تۈزدە بولدى. مۇشۇ تۈزلەڭدە بولغان قان-
لىق جەڭدە پايانىمىياز قاتارلىق باتۇرلار قەھرىمانلارچە قۇر-
بان بولدى. ئاتاغوجاخان قالغان ئادەملەرنى باشلاپ دۈشمەن
قولىغا چۈشۈپ كېتىش ئېھتىمالى بولغان بارلىق نەرسىلەرگە
ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىپ، ئۆزلىرى كەڭ لايقا ئارقىلىق چا-
قىلىققا كېلىپ، پۇقرالىرىنى يىغىپ چاقىلىق قەلئەسىنى سال-
دۇردى. بۇقەلئەنىڭ خارابىسى يېقىنغىچە بار ئىدى (شىمالىي
تەرىپى تىكەنلىك يېزىلىق ھۆكۈمەت ئالدىدىكى تاشيول، شەر-
قى بۇرۇنقى جالالىدىن ئاخۇن، ئىسمايىل كولۋانىڭ ئۆيىنىڭ
ئالدىدىكى ھازىرقى چوڭ ئۆستەڭ بويىدىكى يول، جەنۇبى
تەرىپى ھازىرقى ھەربىي گازارما، قول سانائەت بىرلەشمىسى،

پوچتىخانىدىن تارتىپ، شىنخۇا كىتابخانىسىغىچە، غەربىي تە –
رىپى ھازىرقى 1 – باشلانغۇچ مەكتەپتىن تىكەنلىك يېزىلىق
ھۆكۈمەت بازىرىغىچە ئىدى)ئاتاغوجاخان ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلە –
رى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا ئۆتىدى –
غان چوڭ يولنى توسۇۋېلىپ قاتتىق ئۇرۇشتى. چىڭ سۇلالە –
سى قوشۇنلىرى قەلئەنى مۇھاسىرە قىلىپ، زەمبىرەككە تۇتۇپمۇ
ئالالماي، ئاخىرى دەرياسۇيىنى توسۇپ، قەلئەنى سۇغا باستۇ –
رۇۋەتتى. ئالدىراشچىلىقتا پۇختا سېلىنمىغان ۋە ياخشى قۇرۇ –
مىغان بۇسېپىل گۈركىرەپ ئاقىدىغان تاغ سۈيىگە بەرداشلىق
بېرەلمەي ئۆرۈلۈپ چۈشۈشكە باشلىدى. بۇتەگداشسىز كۈرەشتە
(چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى 12 مىڭ، خەلق ئارانلا 2 مىڭ –
غا يېقىن) خەلق باتۇرلارچە ئېلىشىپ، كۆپچىلىكى باتۇرلارچە
قۇربان بولدى. ئۇلار ئۆز قېنى بىلەن چاقىلىق تارىخىغا بىر
قەھرىمانلىق سەھىپىسى يېزىپ قالدۇردى. پەقەت ئاتاغوجاخان
باشچىلىقىدىكى بىرقانچە كىشىلا ئالدىغا كەلگەننى چاناپ قور –
شاۋنى بۆسۈپ چىقىپ كەتتى (ئېيتىشلارغا قارىغاندا چاقىلىق
دەرياسىنىڭ تاغ ئېغىزىدىكى ئۆيلەر كېيىنچە ئاتاغوجاخانلار
ياشىغان جاي ئىكەن). شۇنىڭدىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى قو –
شۇنلىرى ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلاپ (يېقىنقى زا –
مانغىچە ھازىرقى ساقچىنىڭ ئورنىدىكى باۋۇدۇن ھاكىمنىڭ
بېغىدا بىر داش قازاننىڭ تېگىدە قېتىپ قالغان جەسەت بار
ئىدى. بۇكىشى شۇچاغدا «چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قىلىچىدىن قې –
چىپ قازاننىڭ تېگىگە مۆكۈنۇۋالغان بولسا كېرەك) چاقىلىق
ۋە قاراقوشۇننى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ قاتتىق ۋەيران قىلىۋەتتى.

ھايات قالغانلار جان ئەپقېچىپ باشقا يۇرتلارغا كەتتى.

كېيىنكى چاغلاردا ئادەملەر قاراقوشۇنغا قايتا يىغىلغان بولسىمۇ، بۇلار ئاساسەن قېرىلار، ئاياللار ۋە ئۇششاق بالىلار بولغانلىقتىن راۋاج تاپمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياۋا چىچەك، ۋاباكەسىلى تارقىلىپ كېتىپ، نۇرغۇن كىشىلەر ئۆلۈپ كەتكەچكە ھەربىر جەمەت بىر گۇرۇپپا بولۇپ، باشقا جايلارغا كۆچتى. تاردىمنى بويلاپ ماكانلىرى شايارغىچە يېتىپ باردى. غەربكە ماكانلىرى خوتەن اوپقا، شەرققە ماكان ئابداللار (ئاقھون ئەۋلادلىرى) پىچان ۋە قۇمۇلدا ئولتۇراقلاشتى. شۇنىڭدىن كېيى-ىن قاراقوشون چۆل قالدى.

خان يولى ۋە ئۆتەڭ

ئوسمان روزى

بۈگۈر ناھىيەسى غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، بۇ يەردە قۇرۇلغان ئورۇمتاي دۆلىتىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدى دەۋرىدە، بۇ يەردە ئەلچى - چېرىكچى تۇرغۇزۇلغان.

خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شىۋەندى زامانىسىنىڭ شىڭ-چۆ 3 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 59 - يىلى) بۇ يەردىكى ئۇگىرى شەھىرىدە، غەربىي رايون قوروقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان.

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، بۇ يەر كوسەن (كۇچار) دۆلىتىگە قاراشلىق بولغان.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، كوسەن قوروقچىبەگ مەھكىمىسى قارمىقىدىكى ئۇگىرى ئايمىقىغا قاراشلىق بولغان.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە (بۈگۈر) دەپ ئاتالغان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈي 12 - يىلى (1886 - يىلى) بۈگۈردە مۇپەتتىش تەسىس قىلىنغان.

گۇاڭشۈي 28 - يىلى (1902 - يىلى) بۈگۈر ناھىيەسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن ۋە قارا شەھەر مەھكىمىسىگە قاراشلىق بولغان.

مىڭگو دەۋرىدە، ئاقسۇ ۋىلايىتى ۋە قارا شەھەر باشۋالى مەھكىمىسىگە قاراشلىق بولغان.

ئازادلىقتىن كېيىن، قارا شەھەر ۋالى مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

1954 - يىلى كورلا ۋىلايىتىگە قاراشلىق بولغان.

1960 - يىلدىن ھازىرغىچە بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق بولغان.

بۈگۈرنىڭ تارىختىكى تۇتقان ئورنى يۇقىرىقىدەك بولسىمۇ، جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ئورنى تېخىمۇ مۇھىم ئورۇننى تۇتقان.

بۈگۈر، جۇڭگودەك چوڭ بىر دۆلەتتە، شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرغۇچى يىپەك يولى بولغانلىقتىن، بۇ يەردىن، خانە ۋەزىرلەر، لەشكەرلەر، ھەزرەت ئالىملىرى، دانىشمەنلەر ئۆلىما-داھىلار ئۆتكەن. بۇلار بېسىپ ئۆتكەن يوللار ئۆتەڭ (چۈشكۈنخانا، ئارامگاھ) نىڭ ئىچى بىلەن ئۆتكەنتى.

ئۆتەڭ بۈگۈرنىڭ دەسلەپكى (1902 - يىلدىن ئىلگىرىكى) سىياسىي - ئىقتىسادىي مەركىزى بولغان. شۇڭلاشقا ئۆتەڭ بازىرىغا باردىغان مەخسۇس «لخان يولى» ياسىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان.

خان يولىنىڭ باشلىنىش ئورنى — قىزىل كۆۋرۈكنىڭ غەربىي شىمال تەرەپىدىن باشلىنىپ، دادولان يېزا قىزىل ئاھالە كومىتېتىنىڭ 3 - ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 4 - ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، يېڭى هويلا ئاھالە كومىتېتىنىڭ 1 - ئاھالىلار گۇرۇپپىسى ئولتۇراقلاشقان ئۆستەڭ بويىدىكى يول بىلەن

مىڭىپ، ئاقبۇلاق يېزا 5 - ئاھالىلەر كومىتېتى (ئۆتەك) نىڭ 1 - ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىنىڭ ئىچىدىكى يول بىلەن شىمالغا قاراپ ماڭغاندا 2 - ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىغا (كونا بازار مەھەللىسىگە) كېلىدۇ. مۇشۇ ئورۇن بۇگۈرنىڭ قەدىمقى ئۆتەك بازىرى ئىدى.

بۇ خان يولى ئۆتەك بازىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ، غەربىي شىمال تەرەپكە قاراپ مېڭىپ، تارلاق يولى دەپ ئاتالغان، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ سوزۇلغان چوڭ يولنى كېسىپ ئۆتۈپ ماڭغاندا 7 - ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىغا (تىكەن قورۇق مەھەللىسىگە) بارغاندا جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى بىلەن تۇتىشىدۇ.

خان يولى باشلانغان جاي بىلەن، جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىغا تۇتاشقان جاينىڭ ئارىلىقى 10 كىلومېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، يولنىڭ ياسىلىشى سۈپەتلىك، يولنىڭ كەڭلىكى 10 مېتىر ئەتراپىدا بولغان.

خان يولىنىڭ بىر قىسىم ئورۇنلىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ تۇرماقتا.

ئۆتەك بازىرىنىڭ كوچا يولى، شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغان. كوچىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە كەلگەندە، خەنزۇلارنىڭ، ئۇيغۇرلارنىڭ زاراتكارلىقى بار. ئىگەللىگەن ئورنى خېلى چوڭ.

خەنزۇ زاراتكارلىق بازار كوچىسىنىڭ شەرق قىسمىدا بولۇپ 4 چاسا تامنىڭ ئىچىگە ئېلىنغان. 10 مو ئەتراپىدا كېلىدۇ. زاراتكارلىقنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە كىرىش ئىشىكى بولۇپ، ئالاھىدە دەرۋازا بېكىتىلگەن.

1954 - يىلى، تېرىلغۇ يەرگە ئۆزگەرتىلىپ، زاراتكار -

لىقىنىڭ ئەسلى ھالىتى يوقالدى.

1952 - يىللارغىچە كونا بازار مەھەللىسىدە، بۇرۇنقى سودا دۇكانلىرىنىڭ ئورنى ساقلىنىپ كەلگەن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا يوللارنى رەتلەش، ئائىلىلەرنى رەتلەش قىلىنغاندا بۇزۇۋېتىلگەن.

گەرچە ئۆتەڭ بازىرى ھازىرقى بازارغا كۆچۈرۈلگەن بولسىمۇ، يىلدا 1 نۆۋەت كېلىدىغان روزى ھېيت، قۇربان ھېيتلاردا، يېقىنقى يىللارغىچە ئۆتەڭ ھېيتى ئوينۇلۇپ كەلگەن ئىدى.

بۇ ھەقتە خەلق ئاغزىدا مۇنداق بىررىۋايەت تارقالغانىدى. ئۇزۇن مۇددەت ياخشى ئۆتەلمەي، ئاجرىشىپ كېتىش ھالىتىگە يەتكەن ئەر - خوتۇنلارنى، ئاتىسىنىڭ ئۆيىگە يامانلاپ كەتكەن خوتۇنلىرىنى ئۆتەڭ ھېيتىغا ئاپارغاندىن كېيىن، يېڭى باشتىن ئەپلىشىپ ئىتتىپاق ئۆتۈپ كېتىدىغانلىقى، شۇڭا، قىز - يىگىتلەرنىڭ توي قىلىش ۋاقتىدا قىز تەرەپ، ئوغۇل تەرەپكە، قىزىمنى ھەر يىلى كېلىدىغان ئۆتەڭ ھېيتىغا ئاپىرىسىز دېگەننى ئالاھىدە شەرت قىلىدىغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى — ئۆتەڭنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا، ھېيت - بايراملارنىڭ خۇشال - خۇرام بولىدىغانلىقى خەلق تىلىدا داستان بولۇپ ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ، ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەنلىكى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ خېلى ئۇزۇن بىر دەۋرلەرگىچە خەلق ئاغزىدا ساقلىنىپ قالىدىغانلىقىنى ئەمەلىيەتتىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئابلىز ھوشۇر — «چىڭگىزخان» نىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى

ئابلىمىت مەخسۇم

ئىسمى ئابلىز (ئابدۇل ئەزىز) 1912 - يىلى 1 - ئايدا بۈگۈر ناھىيە يېڭىسار يېزا موللا ھوشۇر داموللا ھاجى دېگەن دىنىي زات ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1952 - يىلى 40 يې-شىدا ئۈرۈمچىدە ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن. ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، ئەرەبچە، ئىنگلىزچە، پارسچە، تۈرك تىلى قاتارلىق 7 تىلنى بىلەتتى ھەم تەرجىمانلىق قىلاتتى.

ئۇ تۇغۇلۇپ 16 ياشقىچە (1928 - يىلغىچە) ئائىلە تەر-بىيىسىدە بولغان ۋە ئۆز ئاتىسى موللا ھوشۇر داموللا ھاجىدا ئوقۇغان. 1928 - يىلدىن 1931 - يىلغىچە كۇچا ناھىيىسىدە موسايىپ داموللادا دىن ئوقۇغان. شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئوقۇشى ياخشى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەندىرىپ دېگەن نام بېرىلگەن. بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ مەنىسى بۇلبۇل دېگەن بولىدۇ. 1932 - يىلدىن 1934 - يىلغىچە 3 يىل قەشقەر دىنىي خانلىق مەد-رىستە ئوقۇپ داموللا دېگەن ئۇنۋاننى ئالغاندىن كېيىن ۋاقتىنى بوشقا ئۆتكۈزمەسلىك ئۈچۈن 1936 - يىلغىچە ھىندىستانغا بې-رىپ ئىككى يىلدىن دەرس ئوقۇغان، 1937-يىل دىن1942-يىلغىچە

6 يىل ئەرەبىستاندىكى مەككىدە ئوقۇغان، ھەم ئوقۇتقۇچى
بولغان. 1942 - يىلدىن 1946 - يىلغىچە مىسىردا 4 يىل ئو-
قۇغان ھەم جامىل ئەزھەر داشۆسىدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ دەل 35
ياشقا كىرگەن چاغلىرىدا مىسىرنىڭ ئەزھەر دېگەن ئا-
تاغلىق مەكتىپىدە ھەر قايسى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ باشلىقى،
پادىشاھلىرى ھەم دىنىي ئۆلىمالىرىنىڭ بىر قېتىملىق چوڭ يى-
غىنىدا ئوقۇغۇچىلار تەرىپىدىن چۈشكەن سوئاللارغا جاۋاب بې-
رىشتە ئابدۇلئەزىزنىڭ بەرگەن جاۋابى توغرا بولغانلىقى ئۈ-
چۈن شۇ قېتىملىق چوڭ يىغىندىلا مىسىرنىڭ پادىشاھى ئاب-
دۇلئەزىزنى ماختاپ «بۈگۈندىن باشلاپ سېنىڭ ئىسمىڭ چىڭ-
گىزخان بولسۇن، چۈنكى بۇرۇندا جۇڭگودا چىڭگىزخان دېگەن
بىر كىشى ئۆتكەن. بۇ قېتىم سەن جۇڭگودىن 2 - قېتىم چىق-
تىڭ» دەپ جاكارلىغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئابدۇلئەزىز دېگەن
ئىسمى چىڭگىزخان دەپ ئۆزگەرتىلگەن.

«چىڭگىزخان» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «ئاتاقلىق»،
«مەشھۇر»، «ناھايىتى كۈچلۈك»، «تەڭداشسىز» دېگەن مەنانى
بىلدۈرىدۇ. ئۇ مىسىردىن ئەرەبىستانغا بېرىپ ماموت سىجاڭ
بىلەن كۆرۈشكەن ھەم ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياپونىيىگە بارغان.
شۇ مەزگىللەردە جۇڭگونىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشى داۋاملىشى-
ۋاتقان مەزگىل بولۇپ ئىنىم ئابدۇلئەزىزنىڭ ماڭا ئېيتىپ بېرى-
شىچە: ياپونىنىڭ بىر باشلىقى «ھازىر جۇڭگو - ياپون ئۇرۇشى
بولۇۋاتىدۇ. بىز جۇڭگونى چوقۇم بويسۇندۇرىمىز، سىلەر شىن-
جاڭدىكى مۇھىم ئادەملەر، سىلەر بېيجىڭغا بېرىڭلار بىز غەلىبە
قىلغاندا چىڭگىزخان سەن شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي باشلىقى، ماموت

سىجاڭنى سەن ھەربىي باشلىقى بولسەن» دېگەن. بۇ ئىككە-
سى ياپونىيىدىن بېيجىڭغا كەلگەندىن كېيىن شىڭ شىسەينىڭ
شىنجاڭدا كوممۇنىستلارنى، ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى، زىيالىيلارنى
تۇتقۇن قىلىۋاتقان ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ شىنجاڭغا بارماي ئا-
خىرى نەنجىڭ داشۆسىدە ئوقۇغان. بۇ چاغدا مامۇت سىجاڭ ۋا-
پات بولغان. ئامەزدىنى جىڭگىزخان چۈشۈرۈپ يەرلىككە قويغان.

جىڭگىزخان ئاخىرى جۇڭگونىڭ مىسىردىكى باش ئەلچى-
خانىسىدا بىر مەزگىل ئىشلەپ 1947 - يىلى 1 - ئايدا مى-
سىردىن ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلگەن. 15 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن
ئائىلىسى ۋە باشقا تۇغقانلىرىنى كۆرۈش ئۈچۈن بۈگۈر يېڭىسار-
غا كېلىپ 3 ئايدەك تۇرغاندىن كېيىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت
رەئىسى جاڭ جىجوڭ، مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى ما-
شىنا ئەۋەتىپ ئۈرۈمچىگە ئاپىرىپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىچكى
ئىشلار نازارىتىدە كوجاڭ، قوشۇمچە سەنمىنجۇيى ياشلار ئىتتى-
پاقىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ ئىشلىگەن. (ئەيسا بەگ
رەئىس ئىدى). مۇشۇ ۋاقىت بىتىم بۇزۇلۇپ 3 ۋىلايەت ئىنقى-
لابى راۋاجلانغان مەزگىل بولۇپ توخسۇن، تۇرپان، پىچان نا-
ھىيىلىرىنىڭ ھاكىملىرى ھاكىملىقنى تاشلاپ غۇلجا تەرەپكە
قېچىپ كەتكەن. بۇ ئورۇنلارنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى مۇرەككەپ-
لىشىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بۇ 3 ناھىيىگە جەمئىيەت تەرتى-
پىنى تىنچىتىپ باشقىدىن ھاكىم سايلاش ئۈچۈن ئىنىم چىڭ-
گىزخاننى باشلىق، لى X X نى مۇئاۋىن باشلىق قىلىپ 25
دەك كىشىنى 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى توخسۇن،
تۇرپان، پىچان ناھىيىلىرىگە ئەۋەتىپ، توخسۇن ناھىيىسىگە

ھامۇت داموللىنى شىنجاڭ، تۇرپاندا ئابدۇراخمان مەخسۇمنىڭ ئورنىغا ئابلىمەت دېگەن چوڭ ئاخۇننى شىنجاڭ، پىچان ناھىيىسىگە لۈكچۈن ۋاڭنىڭ ئىنىسى ئىسكەندەر غوجىنى شەنجاڭلىققا بەلگىلەپ تۈرمىدىكى مەھبۇسلارنى قويۇپ بېرىپ ۋەزىپىنى تاماملاپ 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۈرۈمچىگە قايتىپ باردى. بۇ خىزمەتكە مېنىمۇ بىرگە ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن مەنمۇ قاتناشتىم.

ئىنىم ئابدۇلئەزىز چىڭگىزخان بۇ ۋەزىپىنى تاماملاپ ئۈرۈمچىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلەندى. 1948 - يىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدا رەئىس بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە جىياڭ جېشىنى زوڭتۇڭ سايلايدىغان ۋەكىل نامزاتىنى تۆۋەنگە چۈشۈرگەندە چىڭگىزخاننى بۈگۈردىن ۋەكىل قىلىپ كۆرسەتتى. شۇ يىلى 4 - ئايدا بېيجىڭغا بېرىپ 9 - ئايدا قايتىپ كەلدى. جىياڭ جېشىنى زوڭتۇڭ سايلاش قۇرۇلتىيىغا بېرىپ قاتناشتى. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەربىر ناھىيە، ۋىلايەت ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنى كۆزدىن كەچۈرۈش ۋە تەكشۈرۈش ئۈچۈن باردى ھەم ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت دىنىي نازارەتكە باشلىق بولۇپ ھەربىر ناھىيىنىڭ چوڭ ئاخۇنلىرىنى بېكىتىش تەستىقلاش ئىشلىرىنى بېجىردى.

1949 - يىلى 7 - ئايدا تۇغقان يوقلاش ۋە ئارام ئېلىش ئۈچۈن بۈگۈر يېڭىساردىكى ئائىلىمىزگە كەلدى.

9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئۈرۈمچىدىن ئۆلكىلىك تەمىنات نازارىتىنىڭ نازىرى مەمتىمىن بۇغرا، باش كاتىپ ئەيسا

بەگ، قۇربان قوداي، ھاجى ياقۇپ، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، پولات
قادىر قاتارلىق كىشىلەر 3 ماشىنىدا يۈك - تاقىنى بېسىپ يې-
گىسارلىكى بىزنىڭ ئۆيگە چۈشۈپ چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈ-
شۈپ بىر ئاخشام قونۇپ ئەتىسى جەنۇبقا (چەت ئەلگە) قاراپ
ماڭغاندا سىدىق بەگنى بىرگە كېتەيلى دېسە ئۇ ئۇنىمىدى.
ئىنىم چىڭگىزخاننى ئۇنىمىغانغا ئۇنىماي بىرگە ئېلىپ ماڭدى.
ئىنىم ئۇلار بىلەن بىللە ماڭغاندا 7 دانە يامبۇ، 400 سەر
ياڭچەن، 17 سەر ئالتۇن، ئۇنىڭدىن باشقا خېلى كۆپ قەغەز
پۇلنى ئېلىپ ماڭدى. چېگراغا بارغاندا باشقىلار چېگرىدىن
ئۆتۈپ كەتكەن. ئىنىم ئۆتەلمەي (كېچىكىپ قېلىپ) يەركەندە
ئىككى ئاي تۇردى. قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئازادلىق ئارمىيە ئو-
كامنى يەركەندىن قەشقەرگە چاقىرتىپ قەشقەر خالىق مەد-
رىتە خەلق ھۆكۈمىتى، قەشقەر، ئاقسۇدىن چاقىرتقان دىنىي
زاتلاردى 3 ئاي تەربىيىلەش كۇرسىغا قاتناشتۇرۇپ 3 ئايدىن
كېيىن قەشقەردە قولغا ئېلىپ 1950 - يىلى 7 - ئايدا قەش-
قەر تۈرمىسىدىن ئۈرۈمچى تۈرمىسىگە يۆتكەلدى بىر يېرىم يىل-
دىن كېيىن 1952 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى.

چەرچەننىڭ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى قىسقىچە ئەھۋالى ۋە ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئازادلىققىچە ئۆتكەن ئامبال ياكى شەنجاڭلار

غوپۇر ئېزىز

چەرچەن ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى كېرىيە ناھىيىسىگە قاراشلىق چوڭراق بىر يېزىغا باراۋەر جاي بولۇپ، بۇ جايغا بارلىق ھوقۇق جۈملىدىن مەمۇرىي ۋە دىنىي جەھەتتە ھەممىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئىمتىيازغا ئىگە بىرلا كىشى باشچىلىق قىلىپ، بۇنداق باشلىقنىڭ مەنسەپ نامى ئاقساقال دېيىلىپ، چەرچەنگە شۇۋاقىتتا موللا ئىسلام ئاقساقىلىم دېگەن كىشى نەچچە ئون يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن. شۇمەزگىلدە باج-سېلىقلارنى كېرىيىگە ئاپىرىپ بېرىدىغان، چوڭ-چوڭ دەۋا ئىشلىرى يۈز بەرسە دەۋاگەرلەر ئالاھىدە كېرىيىگە بېرىپ دەۋا ئىشلىرىنى پۈتتۈرۈپ كېلىدىغان ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى داۋاملىشىۋاتقان بىر ۋاقىتتا. چەرچەن رەسمىي بىر ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇپ، تۇنجى قېتىم لوك دالاۋىي (فامىلىسى لوك بولۇپ، لوك دالاۋىي دېگەن چەرچەن تارىخىدا مەشھۇر بىر ئامبالنىڭ نامى) دېگەن كىشى ئامبال بولۇپ كەلگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا لوك ئامبال ئەينى زاماندىكى ئادىل، ھەممىگە ئوخ-

شاش مۇئامىلە قىلىدىغان ئادەم بولغاندىن تاشقىرى، چەرچەن-
گە كېلىپلا بۇجاينىڭ سۈيى مول، بوز يېرى كۆپ ئىكەنلىكىنى
بىلگەندىن كېيىنلا يۇقىرىلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ بۇرۇن چوڭكۆل
يېزىسىنىڭ بېشەخچىلىك سۆكىلىپ تۈزغان چوڭ ئۆستەڭنى كې-
ڭەيتىپ چېپىپ، بۇئۆستەڭنىڭ ئايىغىنى تۇغراقلىق يېزىسىنىڭ
چاتقىچىلىك ئېلىپ كېلىپ، بۇنىڭ بىلەن ئۆستەڭ ئىككى تە-
رىپىدە كۆپلىگەن بوز يەر ئېچىلىپ يۇرت ئاۋاتلاشقان. مۇشۇ
جەريانىدا لوڭ ئامبال چەرچەندىن بىرنەچچە قېتىم يۆتكىلىشكە
توغرا كەلگەندە، يۇرت خەلقى يۇقىرىغا ئىلتىماس قىلىپ ئىككى
يىلدىن ئارتۇق ئامبال بولغان، كېيىن ئاخىرى يۇقىرىدىن يۆت-
كەپ كېتىپ، لوڭ ئامبالنىڭ ئورنىغا يېڭى دارىن دېگەن كى-
شى ئامبال بولۇپ كەلگەندىن كېيىنمۇ، پۇقرالار يۇقىرىغا ئىل-
تىماس سۇنۇپ، ئۆرۈمچىگىچىلىك ئادەم بېرىپ، لوڭ ئامبال-
نى تەلەپ قىلىپ تۇرىۋالغاندىن كېيىن لوڭ ئامبال ئىككى
يىلدىن كېيىن چەرچەنگە كېلىپ يەنە 3 يىلدىن ئارتۇق ئام-
بال بولغان. بۇجەرياندا يەنە پۇقرالارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ ئىل-
گىرى توختىتىپ قويغان توغراقلىق چاتقىنى باشلاپ ئۆس-
تەڭ چېپىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۆستەڭ ئايىغىنى ھازىرقى جان-
داتېرىم كەنتىگە ئېلىپ كېلىپ، ئۆستەڭنىڭ 2 تەرىپىدىكى بوز
يەرلەرنى پۇقرالارغا ئايرىپ بېرىپ كۆپلىگەن بوز يەر ئېچىلىپ، ھا-
زىرقى باغئېرىق يېزىغا ئاساس سېلىنغان. «جاندا تېرىم» دېگەن
نامنىڭ مەيدانغا چىقىشىمۇ، دەل شۇ ۋاقىتتا پۇقرالارغا بوز-
يەر ئايرىپ بېرىش جەريانىدا سايىت ئىسىملىك كۆپ پەرزەن-
تىلىك بىر پۇقرا چوڭى 15 ياش كىچىكى بىر ياش ئەتراپىدە-

دىكى قىز ئوغۇل 9 ـ 10 دەك بالىلىرىنى ئېلىپ ئۆستەڭ بو-
يىغا كېلىپ لوڭ ئامبالغا: «مېنىڭ بالىلىرىم كۆپ شۇڭا ماڭا
كۆپرەك يەر بېرىڭ»دەپ تەلەپ قويغان. بۇچاغدا بۇنچىۋالا ئۇش-
شاق كۆپ بالىلىق كىشىنى كۆرگەن كىشىلەر: «بۇئادەم جاندا-
دەك كۆپ بالىلىق ئىكەنغۇ» دېيىشىپ كۈلۈشۈپ كەتكەن، ھەم
بۇسايىت ئاكىغا كۆپرەك بوزيەر ئايرىپ بېرىلگەن بولۇپ، بۇ
كىشى ئۆزبالىلىرى بىلەن نۇرغۇن بوز يەر ئېچىپ تېرىلغۇقىل-
غان، دېمەك، شۇندىن بۇيان شۇ سايىت ئاكام ئاچقان بوزيەر-
لەرنى «جانداتېرىم»دەپ ئاتاپ تاكى ھازىرغىچىلىك بۇنام ئا-
لاھىدە بىر كەنتنىڭ نامى بولماقتا. ھەم شۇ سايىت ئاكامنىڭ
پۈتكۈل ئەۋلادى ئۆز ئىسمىگە «جاندا»دېگەن لەقەمنى قوشۇپ
قوللىنىپ كەلمەكتە.

لوڭ ئامبال چەرچەننىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەق-
قىياتى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىش بىلەنبىرلا ۋاقىتتا يەنە جاڭ-
گالساي قاتارلىق جايلاردا قاش تېشى بارلىقىنى بايقاپ،
يۈنۈس ئاخۇن دېگەن بىر خۇيزۇبىلەن شېرىكلىشىپ، قاش تېشى
كېنى بەرپا قىلىپ، قاش تېشى قازغان.

لوڭ ئامبال بىرىنچى قېتىم يۆتكىلىپ كەتكەندە بۇنىڭ
ئورنىغا پىلىڭ دارىن (پىلىڭ فامىلىلىك) دېگەن كىشى ئامبال بو-
لۇپ كېلىپ، ئۇمۇپۇقرالارنى باشلاپ يېڭى ئۆستەڭ يېزىغا سۇ
باشلاپ بېرىش ئۈچۈن بىر ئۆستەڭ چاپتۇرغان. ئۆستەڭنىڭ نا-
مى تەبىئىي ھالدىلا «پىلىڭ دارىن ئۆستىڭى»دەپ ئاتىلىپ قال-
غان. كېيىن-كېيىن بۇنام ئۇنتۇلۇپ قېلىندى. پىلىڭ دارىن يەنە
چوڭكۆل يېزىدىكى ھازىرقى «ئامبال باغ» دېگەن جاينىمۇ بوز-

يەر ئۈستىگە دەرەخ تىكتۈرۈپ ئاۋات قىلغان.

لوڭ ئامبال 2 ـ قېتىم قايتىپ كەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا لادارىن (ئەسلى ئۇيغۇر، يۇرتى ئاقسۇدىن. مەھەممەت بەگ) دېگەن كىشى كېلىپ ئامبال بولۇپ بىرەر يىلدىن كە ـ يىن قايتىپ كەتكەن.

لادارىننىڭ ئورنىغا ئادارىن (ئۇيغۇر ، قەشقەرلىك بولۇپ ئۇيغۇرچە ئىسمىنى بىلىدىغان كىشى يوق) ئامبال بولۇپ ئۇمۇ بىرەر يىلدىن كېيىن كەتكەن. ئۇنىڭ ئورنىغا ياقۇپ بەگ (ئۇيغۇر، قەشقەرلىك) ئامبال بولۇپ، بۇمۇ بىرەر يىلدىن كې ـ يىن كەتكەن، ئۇنىڭ ئورنىغا خەندارىن (خۇيزۇ) ئامبال بولۇپ، بۇمۇ بىر يىلدىن كېيىن قايتىپ كېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا شوي دارىن (شويجىڭكو، خەنزۇ) دېگەن كىشى ئامبال بولۇپ، بۇ ـ كىشى ئەينى ۋاقىتتىدىكى ھۆكۈمەت بىناسىنى قايتىدىن ياساپ، خېلى كۆركەملىك قىلغان. بۇ بىنانىڭ «داتاڭ»دېگەن جاي ـ نىڭ ئۈستىگە ئۆز ئىسمىنى شوي جىڭكو دېگەن خەتنى يا ـ غاچقا يېزىپ قويغان بولۇپ، بۇياغاچ ئازادلىقتىن كېيىن ئېلىۋېتىلدى. شوينىڭ ئورنىغا چەرچەننىڭ قازىسى كېرەم ئە ـ لەم دېگەن باشلىق بولۇپ 6 ئايغىچە ھۆكۈم سۈرۈپ يانچۇق تولىغان، بۇنىڭ ئورنىغا خوتەندىن مەسۇم ھاجى داموللا دې ـ گەن كېلىپ ئۆزىنى ۋالى دەپ ئاتاپ، بىرەرييل ھۆكۈم سۈ ـ رۈپ، ساپ قىز ـ خوتۇن ئېلىش بىلەن چەرچەندىن كەتتى. مە ـ سۇم ھاجىدىن كېيىن ماخۇسەن ۋاقتى بولۇپ، لوڭ فامىلىلىك بىرخەنزۇ ئامبال بولۇپ كېلىپ بىرەرييل بولمايلا خوتەنگە قاي ـ تىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا چەرچەنلىك ئالتۇن بېگى قۇربان

الا دېگەن شەنجاڭ بولۇپ بىرىل ھۆكۈم سۈردى.
ئۇنىڭ ئورنىغا چەرچەنلىك نىياز دۆك دېگەن شەنجاڭ
ولۇپ ھەر ئىككىلىسى ماخۇسىنگە ئالتۇن تۇپلاپ بېرىش بىلەن
ۆزيانچۇقىنى تولدۇرۇپ جاھاندىن ئۆتتى. نىياز دۆكنىڭ ئور-
نىغا قەشقەرلىك ئۆمەرھاجى دېگەن كىشى شەنجاڭ، كېرىيەلىك
وسمان ئاخۇن دېگەن كىشى مۇئاۋىن شەنجاڭ بولۇپ تۇرغان-
ا ماخۇسەنلەر خوتەندە تارمار بولۇپ، بۇ ئىككى شەنجاڭنى شىڭ
ەسەي كىشىلىرى ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كېتىپ تۈگەتتى.
شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇش بىلەن چەرچەنگە شە-
رىپ ئىسمىلىك بىرئادەم شەنجاڭ بولغان، بۇئادەم ئۆزى تاش-
نى موڭغۇلىيەدە ئوقۇغان بولۇپ، روس، موڭغۇل تىلىغا ئۇستا
ىكەن، مەزكور شەرىپ شەنجاڭ ئىشقا چۈشۈش بىلەنلا ماخۇسەن
ۋاقتىدا يېرىم كۈن خەنزۇچە ئوقۇيدىغان ئىككى سىنىپلىق 60
وقۇغۇچىنى يىغىپ، ئۇيغۇرچە دەرس ئۆتۈلىدىغان پەننىي مەك-
تەپ بەرپا قىلىپ، بۇمەكتەپنىڭ مۇئەللىملىك ئىشلىرىنى باش-
قا ئىدارە-ئورۇنلاردىن ۋاقىتلىق مۇئەللىم تەكلىپ قىلىپ ھەل
قىلغان. ھەمدە چەرچەننىڭ ھازىرقى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى
ىركىتى ئالدىدىن باشلاپ يول تۈزلەپ تاكى تاتىراڭغا بارغى-
چىلىك ئارىلىقتىكى ئەگرى-توقاي يولنى ئۇدۇل قىلىپ تۈ-
زەپ، يول مۇساپىسى كۆپ دەرىجىدە قىسقارغان. شۇنداقلا ھا-
زىرقى ئايرودورومنىڭ ئائىلىلىكلەر قورۇسى يېنىغىچىلىك بولغان
يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە كۆپلىگەن قارىتېرەك تىكتۈرۈپ كۆپ-
لىگەن دەرەخزارلىق مەيدانىغا كېلىپ، بۇدەرەخلەرنى ئازادلىقتىن
كېيىنمۇ كىسىپ ئىشلەتتى. يەنە مەزكور شەرىپ شەنجاڭ ئەينى

ۋاقىتتا يۇقىرىنىڭ يوليورۇقى بىلەن ھازىرقى ئايرودرومنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن 40 ـ، 41ـ يىللىرى چەرچەنگە ھەرقېتىم 2 ياكى 3تىن بولۇپ 4قېتىم ئايروپىلان قاتنىغان. ھەمدە مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى تەشكىللەپ، سەنئەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرغان. ھازىرقى خەلق ھۆكۈمىتى بىناسىنىڭ ئورنىغا تەخمىنەن 20 مو ئەتراپىدا بىر بۈك-باراقسان باغ بىنا قىلىپ، بۇنىڭ ئەچىگە بىر دانە ئېگىز كۆتەمە قىلىپ ئويۇن قويۇش سەھنىسى سالغان. ھەم بىرلا ۋاقىتتا 8 ئادەم ئولتۇرالايدىغان چاقىپەلەك ياسىتىپ، ئوقۇغۇچى ۋە باشقىلارنىڭ مەدەنى كوڭۈل ئېچىش ئىشلىرىغا شارائىت ياراتقان.

شېرىپ شەنجاڭ مۇشۇنداق ئىشلارنى ئىشلەۋاتقاندا بىركېچىدىلا يۇقىرىدىن شېڭشىسەينىڭ بىر گورۇپپا كىشىلىرى كېلىپ چەرچەندىكى ئىدارىلەرنىڭ بارلىق ئەمەلدارلىرىنى قولغا ئالغاندا شېرىپ شەنجاڭنىمۇ قولغا ئېلىپ ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا چەرچەندىن يۈسۈپ شاڭزوڭ دېگەن بىرسودىگەرنى شەنجاڭ قىلىپ بۇ ئادەمنىمۇ بىر يىلغا قالماي قولغا ئېلىپ ئۈرۈمچىگە ئەكەتكەن.

يۈسۈپ شەنجاڭنىڭ ئورنىغا ئەينى چاغدىكى ناھىيىنىڭ ھۆكۈمەت كاتىبات بۆلۈم باشلىقى يىن دوكېن دېگەن شەرقىي شىماللىق بىر خەنزۇ كىشى شەنجاڭ بولغان. بىر يىلغا قالماي بۇنىڭ ئورنىغا يۇقىرىدىن يەنگوچىڭ دېگەن خەنزو كىشى شەنجاڭ بولۇپ كېلىپ چەرچەننىڭ سۇ ئىشلىرىدا كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش، ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى رېمونت قىلىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلىۋاتقاندا، شىنجاڭغا گومىنداڭنىڭ تەسىرى كىرىپ خاچەنپاڭ

دېگەن كىشىنى يەنگوچېڭنىڭ ئورنىغا شەنجاڭ قىلىپ ئەۋەتكەن. ھەمدە شۇنىڭغا قوشۇپ ئۇرۇمچىدىن ئابدۇرېھىم روزى دېگەننى دۇتاۋىن شەنجاڭ قىلىپ ئەۋەتكەن. بۇ ۋاقىت شىنجاڭدىكى 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئۇچقۇنلىرى تازا كۈچەيگەن بىر ۋاقىت بولۇپ، مەزكۇر خاچەنپاڭ شەنجاڭ: «چەرچەندە بىر توپىلاڭچىلار گۇرۇھى بار ئىكەن» دەپ يۇرتتىكى چوڭ ئاخۇن ۋە ئەينى ۋاقىتتىكى يۇرت مۆتىۋەرلىرىنى كۆپلەپ تۇتۇپ قولغا ئالغان. كېيىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى «بىزنىڭ ئاساسلىق تايانچلىرىمىزگە زەربە بېرىپ خاتا ئىش قىلىپسەن» دەپ، قارا شەھەر ۋالىسى زوشۇپىڭ ئارقىلىق خاچەنپاڭنى ئەمەلدىن ئېلىپ تاشلاپ، 1946 - يىلىنىڭ باشلىرى ئۇنىڭ ئورنىغا كورلىلىق سايىت ھاجى دېگەننى شەنجاڭ قىلىپ ئەۋەتكەن. شۇ كۈنلەردە 3 ۋىلايەت ئىنقىلابچىلىرى بىلەن گومىنداڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش توختىتىپ 11 ماددىلىق بىتىم ئىمزالانغان بولۇپ 11 - ئايغا كەلگەندە بىتىم ماددىلىرى بويىچە باشقا ناھىيىلەرگە ئوخشاشلا چەرچەندىمۇ سايلام ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، قارا شەھەر ۋىلايىتىدىن باھاۋىدىن تۇرقى قاتارلىق كىشىلەردىن تەركىپ تاپقان سايلامغا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى كېلىپ، ھاكىملارنى سايلاش ئېلىپ بېرىلغاندا چەرچەن خەلقى سايىت ھاجىنى ھاكىملىقتىن قالدۇرۇپ بۇنىڭ ئورنىغا بەختىيار ئابدۇرېھىم (بەختىيار ئابدۇرېھىم قەشقەرلىك بولۇپ، سودىگەر. 1941 - يىللىرى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا رەئىس بولغان. يەرلىك كىشىلەر بەختى ئاخۇن پەرەڭ دېيىشىدۇ) نى ھاكىملىققا، نىياز بۇرھاننى (چەرچەنلىك، ئىلگىرى خەنزۇ مەكتەپلىرىدە ئوقۇپ

يېتەشكەن، سايلام ۋاقتىدا مائارىپ بۆلۈمىنىڭ كوچىكى ئەمدى)
مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلانغان. 1947 - يىلىنىڭ كىرىشى بىلەن
ئەقىيازدا بەختى شەنجاڭ دەرھال بازار خەلقىنى ھەرىكەتلەندۈ-
رۈپ ۋە بۇيرۇپ، چەرچەن بازىرىنىڭ ناھايىتى تار كوچىلىرىنى
كېڭەيتىپ، رەستىلەرنى رەتلەپ چىقىپ پۈتۈن بازار كوچىلىرىنىڭ
ئىككى تەرىپىگە ئېرىق ئالدۇرۇپ، رەتلىك قىلىپ دەرەخ تىكتۈرگەن
ھەم سېلىنغان دەرەخلەرنى ھەر بىر ئائىلىلەرگە تۇتتۇرۇپ،
ئەگەر قۇرۇتۇۋېتىپ قويۇلسا تۆلەش ۋە ئورنىغا دەرەخ تىكىشتىن
تاشقىرى قۇرۇتۇلغان دەرەخنىڭ ئاز - كۆپلىكىگە قاراپ جازا
قوللىنىدىغانلىقى ھەققىدە قاتتىق بۇيرۇق قىلغانلىقى ئۈچۈن پۈتكۈل
دەرەخ كۆكلەپ، چەرچەن بازىرى تارىخىدا تۇنجى قېتىم بوك - باراق-
سانلىق مەنزىرە بارلىققا كېلىپ شۇ ۋاقىتتا تىكىلگەن كۆپلىگەن دەرەخ-
لەر ئازادلىقتىن كېيىن خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كۆپلىگەن ئېھتىياجىنى
قامدىغاندىن سىرت، بەزى دەرەخلەر ھازىرغىچە ساقلانماقتا.

1947 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىم يىلىغا كەلگەندە گومىن-
داڭ ھۆكۈمىتى بەختى شەنجاڭنى ئىشەنچىسىز دەپ قاراپ،
شەنجاڭلىقتىن قالدۇرۇپ ئورنىغا رىن جۇتەينى (شۇ ۋاقىتتا
رىن پوسىلىنىڭ دەپ ئاتىلاتتى) شەنجاڭلىققا تىكلەپ، نىياز
بۇرھاننى يەنىلا مۇئاۋىن ھاكىملىققا قالدۇرغان، شۇندىن تارتىپ
بۇ ئىككىلى كىشى (رىن جۇتەي بىلەن نىياز بۇرھان) تاكى
1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن
ئازاد بولغان ۋە 1950 - يىل 2 - ئايدا ناھىيىمىزگە خەلق
ئازادلىق ئارمىيىمىز يېتىپ كەلگەنگە قەدەر ھاكىم بولۇپ
كەلگەن. ئازادلىقتىن ئىلگىرى بۇ شەنجاڭلار چاقىلىق - چەر-

چەن يوللىرىنى ۋە چەرچەندىن ـ شوداڭغىچە ئارىلىقتىكى
چەرچەن ـ كېرىيە يولىنى تۈزلەش قاتارلىق ئىشلار بىلەن
شۇغۇللانغان. (بۇ يوللاردا ماشىنا قاتنىمىدى).

شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانلىق توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش كەلگەندىن كېيىن 10 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا گومىنداڭنىڭ 128 ـ لۈي 382 ـ تۈەن 3 ـ يىڭغا قاراشلىق چەرچەندە تۇرۇشلۇق 9 ـ ليەندىكى «لو» فامىلىك بىر مۇئاۋىن ليەنجاڭ باشلىق بىر بۆلۈك جاھىللار گۇرۇھى ھەقىقەتكە قايتىشقا قارشىلىق قىلىپ، چەرچەننى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا تەييارلانغاندا لى فامىلىلىك ليەنجاڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدۇرماسلىقتا قانچە ھەرىكەت قىلىپ باققان بولسىمۇ، ئاخىر جاھىللارنىڭ پەيلى بۇزۇلۇپ، ئەھۋال جىددىيلەشكەندە لى ليەنجاڭ ئەھۋالنى شەنجاڭلارغا يەتكۈزگەن. بۇ ۋاقتىدا رىن جۇتەي بىلەن نىياز بۇرھانلار «ئەسكەرلەرگە ئالتۇن ـ كۈمۈشنى يىغىپ بەرسەك، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلمىسا!» دېگەن ئىنكاسىنى بىلدۈرگەن. ئاخىر نەتىجىدە جاھىللار گۇرۇھى «چەكلىك مۇددەتتە ئالتۇن ـ كۈمۈش بەرمىسە، جەزمەن بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىمىز» دېگەن شەرتنى قويغانلىقتىن، يۇرت ئىچىدە بىر كېچە ـ كۈندۈز ئالتۇن ـ كۈمۈش يىغىش جىددىيلىكى يۈز بېرىپ، بەزى كىشىلەر ئالتۇن ـ كۈمۈش بېرىش جەھەتتە ئاسماققا چىقىش قاتارلىق ئازابلارغا ئۇچراپ، جاھىللارنىڭ شەرتى ئورۇنلانغاندىن كېيىن، چەرچەن ناھىيىسى بۇلاڭ ـ تالاڭ ۋە باشقا ئاپەتلەردىن ساقلاپ قېلىنغان. ھېلىقى جاھىللار گۇرۇھىنىڭ باشلىقى مۇئاۋىن ليەنجاڭ ۋە بىر نەپەر پەيجاڭغا

1950 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرلىرىدا كورلىدا ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىپ ئېتىلدى.

مېنىڭ بىلىدىغان ۋە كۆرگەنلىرىمدىن باشقا يەنە ئازغىنە ئاڭلىغانلىرىم يۇقىرقىلاردىن ئىبارەت. مېنىڭ تۇتۇۋېلىنىش ۋە يېزىش قابىلىيىتىم چەكلىك بولغاچقا، يېزىلىش تەرتىپى ياخشى ياكى تولۇق بولمىغان بەزى جايلىرى كۆرۈلۈشتىن خالىي بولۇش قىيىن. شۇنىڭ ئۈچۈن يولداشلارنىڭ بولۇپمۇ چەرچەننىڭ ئەھۋالىدىن خەۋىرى بار پېشقەدەملەرنىڭ تولۇقلاپ قويۇشىنى، تۈزىتىشىنى چىن قەلبىمدىن سورايمەن.

ئۆتمۈشتىكى بۈگۈر ھاكىمىيىتى توغرىسىدا

ئەمەت ئىبراھىم، سۇلايمان بارات

1. بۈگۈر ناھىيىسىدىكى خەلق قوزغىلىڭى

1927 - يىلدىن 1933 - يىلغىچە جىنشۇرېن دەۋرى بولۇپ، ياڭزېڭشىنىڭ (لوجاڭجۇن) تەختتىن چۈشۈپ شىنجاڭ تازىمۇ مالىماتاڭ بولغان ۋاقىت ئىدى. جىنشۇرېن، شېڭشىسەي، ماخۇسەن، ماجۇڭيىڭلارنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىش ئۇرۇشلىرى ۋە خوجا نىياز ھاجى قوماندانلىق قىلغان مىللىي زۇلۇمغا قارشى خەلقنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ ئۇرۇشلىرى ئۆز ئارا قىرغىنچىلىق يۈز كۆرۈش بىلەن نۇرغۇن قالايمىقانچىلىق ۋە ۋەيران-چىلىقنى كەلتۈردى. ئۇنىڭ تەسىرى ھەر قايسى جايلارغا كې-ڭەيدى، شۇ مەزگىللەردە بۈگۈر ناھىيىسى ئىچىدىن (بۈگۈر نا-ھىيىسى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ چوڭ تاش يول ناھىيە مەركىزىنى كېسىپ ئۆتىدۇ). ماخۇسەن، ما-جۇڭيىڭ قوشۇنلىرى ئۇ تەرەپ - بۇ تەرەپلەرگە ئۆتۈپ، ھا-كىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، بۈگۈر ناھىيىسىدىمۇ ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلەپ سامان قەغەزدىن قەغەز پۇل بېسىپ تارقىتىپ بارلىق سودا-سېتىق ئىشلىرىدا ئاشۇ خىل پۇلنى ئىشلىتىشكە مەجبۇرلاپ كۆپلەپ سودىگەرلەردىن ماللارنى سېتىپ ئېلىپ 4-5 ئاي ئۆتكەندىن كې-

يېن قېچىپ كەتكەن. خەلقلەر بۇ خىل پۇلنى ئىشلىتەلمەي ئا-
خىرى كۆيدۈرۈپ تاشلىغان. خەلققە نۇرغۇن زىيانلارنى سالغان.
قۇمۇل خوجا نىيازھاجى قوماندانلىقىدىكى مىللىي زۇلۇمغا قار-
شى خەلــق قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى كۈچىيىپ ئۇرۇمــچى ۋە
تۇرپان تەرەپتىن جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراپ ئىلگىرىلەپ كەلـ-
ۋاتىدۇ دېگەن خەۋەرلەر بۈگۈر ناھىيىسىگە تارقالغـاندا 1933 -
يىلى 11-ئايلاردا بۈگۈر ناھىيىسىنىڭ مەركىزىدىن 30 نەچچە كىـ-
لومېتىر يىراقلىقتىكى شەرق تەرەپتىكى يېڭىسار يېزىسىدىن نىياز
خەلپە (ئەسلى يۇرتى قۇمۇلدىن 50 ياش ئەتىراپىدا) زوڭمىراپ
نەمەتلەر بىر قىسىم پوالگانلارنى ئاساس قىلغان ھالدا 200 دىن
ئارتۇق خـەلقــنى قوزغاپ تەشكىللەپ بۈگۈر ئامبال ئوردىسىغا
ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىغان، (شۇ ۋاقىتتا چېدىر يــېزىسىدىن
ئۆزلىرىنى قوغداش ئۈچۈن تەشكىللەنگەن ياقۇپ پولگان، بەكرى،
مەمتىمىز ئېلى ئاقساقاللار باشچىلىقىدا 45 نەپەردەك پــولگانلار
تەشكىللىنىپ ئاتلىق كېلىپ قوشۇلۇپ) بۇلار كېچىسى مـەخپىي
ھالدا بۈگۈرگە يۈرۈش قىلغان، ئۇلار چوڭ يول بىـلەن ماڭـ-
ماستىن تاغ ياقىلاپ سايلىق بىلەن يوشۇرۇن ھالدا مېــڭىپ
ئۆتەڭ مەھەللىدىكى قومۇللۇق نىياز داردىن دېگەن كىـشىنىڭ
جايىغا كېلىپ مەسلىھەتلىشىپ، بۈگۈر بازار ئىچىدىكى بىر قىـ-
سىم كىشىلەر بىلەن قوشۇلۇپ، يامۇلغا ئەلچى ئادەم ئەۋەتكەن.
نىياز خەلپە، نەمەت مىراپلار قوشۇنلارنى باشلاپ بۈگۈر شەھەر
ئىچىگە باستۇرۇپ كىرگەن. ئامبال قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۆپلىكىـ-
دىن قورقۇپ كېتىپ، ھەم قوغدىغۇچى ئەسكەرلەرنىڭ يوقلىقىـ-
دىن ئۆزى باش بولۇپ قول ئاستىدىكى ئادەملىرىنى بۇتخانىغا

يەتقان. شۇ ئارىلىقتا قوزغىلاڭچى قوشۇنلار كېلىپ ياڭگىيلىكتاك شەنجاڭ باشچىلىقىدىكى 17 ئەمەلدارنى بىراقلا ھالاك قىلغان.

شۇ ۋاقىتتا خەلقلەرنىڭ ئاش-ۋ شەنجاڭغا بولغان ئۆچمەنلىكىنىڭ كۈچلۈكلىكى تۈپەيلىدىن بىر قىسىم سودا-سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان خەنزۇ پۇقرالارمۇ شۇ قېتىمقى ۋەقەلەردە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان، بەزى خەنزۇ باللىرى ئاتا-ئانىسىدىن ئايرىلىپ يېتىم قالغاندا دادولان يېزىسى يېڭىباغ مەھەللىسى ۋە لاپا مەھەللىسىدىكى ئابدىراخمان ھاجى، دۆلەت ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر بىر نەچچە يېتىم بالىلارنى بالا قىلىپ بېقىپ چوڭ قىلغان، بەزى قىزلارنى ئوغۇللىرىغا، ئۇرۇق تۇغقانلىرىنىڭ ئوغۇل باللىرىغا نىكاھ قىلدۇرۇپ كېلىن قىلىۋالغان، بەزىلىرىنى كېيىن ئۇرۇق تۇغقانلىرى كېلىپ كۆپ رەھمەت ئېيتىپ ئېلىپ كەتكەن.

نىياز خەلپىنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرى بۈگۈرنى ئىشغال قىلىپ ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ مەھەممەت قاسىم (نادارىن، نادەيجو دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېگەن كىشىنى ھاكىم قىلىپ بەلگىلەپ ھەر بىر يېزىدىن سېلىق سېلىپ 300 گە يېقىن ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلارنى تەشكىللەپ قوغداش ئەترىتى قىلىپ قۇرۇپ، ھاكىمغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ كۈچلۈك يۈرۈش قىلىپ، ماجوڭيىڭنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئېلىشقان. ماجوڭيىڭنىڭ كاڭمەزە دېگەن قوماندانى نىياز خەلپىنى — «سەن بۈگۈردە خوتۇنلارنى بۇلاپسەن» دېگەن بەتنام سۆز بىلەن ئۇنى كوچاردا ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋاتقان. نەتىجىدە نىياز خەلپىنىڭ قوشۇنلىرى تارمار بولۇپ ماجوڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى بۈگۈرگە قايتا بېسىپ كىرىپ ھاكىم مە-

ھەممەت قاسىمنىڭ ھاكىملىق ئەمەلىنى ئېلىپ تاشلاپ ئورنىغا ماسۇڭيى دېگەن خۇيزۇ كىشىنى ھاكىم قىلغان. ئارىلىقتىن ئۇزۇن ئۆتمەي قۇمۇللۇق خوجا نىياز ھاجىنىڭ ئارقا سەپ قوشۇنلىرى ماجوڭيىڭنىڭ خۇيزۇ ئەسكەرلىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپكە قارىتىپ قوغلاپ مېڭىپ بۈگۈرگە كەلگەندە خۇيزۇ شەنجاڭ ماسۇڭيىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ نىياز دارىن (قۇمۇللۇق) نى ھاكىم قىلىپ بەلگىلىگەن. 1934 - يىلى 4 - ئايدا شىڭشىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئىقتىسادىي توختام ئىمزالىشىپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى ۋە قورال، كۈچىگە تايىنىپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ماجوڭيىڭنىڭ قوشۇنلىرىنى باستۇرۇپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىگەنگە قەدەر بۈگۈر ناھىيىسىدە ھاكىمىيەت دائىم ئۆزگىرىپ قولدىن - قولغا ئۆتۈپ پاراكەندىچىلىك دائىم بولۇپ تۇرغان. شىڭشىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن ھاكىملارنى مۇقىملاپ گوڭئەنجۈي ئىدارىسى قۇردى.

2 ـ شىڭشىسەينىڭ بۈگۈر ناھىيىسىدىكى خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ ئەھۋالى

شىڭشىسەي ئىلغار ۋەتەنپەرۋەر قىياپىتىگە كىرىۋالغان ئالدامچى، ساختىپەز جاللات بولۇپ، كۆرۈنۈشتە سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈۋېلىپ سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ قورال كۈچىگە تايىنىپ شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تارتىۋېلىپ ئۆزىنى «دۇبەن» دەپ ئاتىۋالدى. ئۇ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاش، مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنى

قۇردى. جۈملىدىن بۈگۈر ناھىيىسىدىمۇ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدا-
رىسىنى قۇرۇپ، خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە تۇرپانلىق تۇردى ئىسىملىك-
كىشىنى جۈيجاڭ قىلىپ بەلگىلىدى. جۈيجاڭدىن باشقا، دۇسا، شۈگگەن،
دۇسايۈەن، كۆيجى، خۇجى (نوپۇس ئىشخانا مەسئۇلى) خوجى
يۈەن قاتارلىقلار گوڭئەنجۈينىڭ مەمۇرىي خادىملىرى بولۇپ
ھېسابلىناتتى. يەنە گوڭئەنجۈيدە 25 ئەتىراپىدا قوغداش ساقچى-
لىرى بولۇپ كېچە - كۈندۈز نۆۋەتلىشىپ گوڭئەنجۈ دەرۋازىسى
ئالدىدا پوستتا تۇراتتى. 1942 - يىلغىچە گوڭئەنجۈي دەپ ئا-
تالدى. 1943-يىلى ھاكىمىيەت گومىنداڭغا ئۆتۈپ، ساقچى ئىدارىسى
قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1934 - يىلدىن 1943 - يىلغىچە بۈگۈر
ناھىيىلىك گوڭئەنجۈيدە تۇردى، سوتەنشى، جاڭچاڭلۇ، نۇر،
جاۋجاجۈن قاتارلىقلار جۈيجاڭ بولدى. بۈگۈر ناھىيىسىنىڭ يېڭى-
سار، چىدىر يېزىلىرىدا پەيچۇسولار قۇرۇلدى.

شىڭشىسەينىڭ تېرورلۇق ھەرىكەتلىرى ھەممىلا جايدا
كۈچەيدى، ھەم كەسكىنلەشتى. ئاۋۇت قازى، ئابلاخان باي،
ئەلابەگ، ھوشۇر خۇيجاڭلارنى تۇتقۇن قىلىپ ئۈرۈمچى تۈرمى-
سىگە ئاپىرىپ سولىدى. بۇلاردىن ھوشۇر خۇيجاڭ ئۈرۈمچى تۈر-
مىسىدە 3 يىل يېتىپ قايتىپ كەلدى. قالغانلىرىنى ئۈرۈم-
چى تۈرمىسىدە شىڭشىسەي ئۆلتۈرۈۋەتتى.

جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ئىدارە، مەكتەپ، جەمئىيەت، شەھەر،
يېزىلارنى دائىم تەكشۈرۈپ قاتتىق كونترول قىلاتتى. يولۇچى-
لارنى قاتتىق سوراۋشتە قىلىپ تەكشۈرەتتى. ھەممە ئورۇنلار-
دا گوڭئەننىڭ مەخپىي خادىملىرى، مەخپىي خەۋەرچىلىرى
بار بولۇپ، بۇلار ئىغۋاسۆزلەر قىلغۇچى، قىمار ئوينىغۇچى، نەشە ئەپيۇن

چەككۈچى ۋە نەشە ساتقۇچىلار، خىيانەتچىلەر ئۈستىدىن خەۋەر بېرىپ تۇراتتى. بۇ خەۋەرچىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ مەخپىي ئىسمى بولۇپ، بۇ ئىسىملارنى گۇڭئەنجۈي بەلگىلەپ بەرگەن. خەۋەر يازغۇچىلار مەخپىي خەۋەرلىرىگە ئۆزىنىڭ مەخپىي ئىسمىنى يازاتتى. مەخپىيەتلىكنى قاتتىق ساقلاش تۈزۈملىرى ئورنىتىلغان، شىڭشىسەي يەنە شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى گۇڭئەن ئورگانلىرىغا مەخپىي ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىپ يول ماڭغۇچىلارنى قاتتىق تەكشۈرۈپ رازۋېتكا قىلاتتى. يولۇچىلارنى تىزىملاپ يول خېتى كېسىپ بېرىلگەندە يول خېتىگە مەخپىي بەلگە قويۇلغان، گۇمانلىق ئادەم دەپ قارالغان ھەم گۇڭئەن ئورنىدا ئىنى (مەسىلىسى) بار دەپ قارالغان كىشىلەرنىڭ يول خېتىگە خەنزۇچە 行 (شىڭ) دېگەن تامغا بېسىلاتتى. بۇخىل يول خېتى بىلەن ماڭغۇچىلار ھەر قانداق بىر جايغا بارسا گۇڭئەن ئورۇنلىرىدىن رازۋېتكا قىلىش ئۈچۈن ئارقىسىغا يوشۇرۇن ئادەم سېلىپ قوياتتى، يول خېتىگە 通 - (تۇڭ) دېگەن تامغا بېسىلسا بۇخىل كىشىلەر قولغا ئېلىنغانلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى دېگەن مەنانى بىلدۈرەتتى. بۇنداق كىشىلەرنىمۇ قاتتىق تەكشۈرەتتى.

گۇڭئەنجۈي خادىملىرىنىڭ ھەربىي ئۇنۋانى بولۇپ، ئۇنۋانى ئۈرۈمچى باش گۇڭئەنجۈيىدىن تارقىتىپ بېرەتتى. ھەم قىشلىق - يازلىق بىر يۈرۈش كىيىملىرىنى ھۆكۈمەت تارقىتىپ بېرەتتى. ساقچى خادىملىرىنىڭ ئىش ھەققى يېرىم مۇئاش بولۇپ، يېرىمىغا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن ھەقسىز ئاشلىق بېرەتتى.

پوچتا ۋە ئۆزىنىڭ قامال قىلىنىشى

شىڭشىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە ھەر قايسى
جايلاردىكى پوچتىخانىلار قاتتىق كونترول قىلىنغان. بۇگۇر پوچ-
تىخانىدا بىر نەچچە دانە ئات بولۇپ خەت - چەكلەرنى پوچتا-
لىيون ئاتلىق توشۇيتتى.

پەيچۇسونىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن كۇچا
تەرەپتىن كەلگەن خەتنى كورلىغا، كورلا تەرەپتىن كەلگەن
خەتنى كۇچارغا يەتكۈزۈپ بېرەتتى. خەت-چەكلەرنىڭ كۆپىن-
چىسى ھۆكۈمەتنىڭ خەت ئالاقىسى بولۇپ خەلقنىڭ شەخسى
خەت-چەكلىرى ناھايىتى ئاز ئىدى. شۇ مەزگىللەردە گۇڭگەن-
جۈي ھەممە ئورۇنلاردىن يۇقىرى، ھوقۇقى چوڭ ئىدى. پوچتى-
خانىغا سېلىنغان ھەر قانداق ھۆكۈمەت ئالاقىسى، شەخسىلەرنىڭ
خېتىنى گۇڭگەنجۈي كونۋېرتىنى ئېچىپ كۆرۈپ تامغا باسقاندىن
كېيىن پېچەتلەپ ماڭدۇراتتى. كەلگەن خەتلەرنى پوچتىچى خە-
ۋەر قىلغاندىن كېيىن گۇڭگەنجۈيدىن ئادەم بېرىپ ئېچىپ كۆ-
رۈپ تەكشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن تارقىتىپ بېرەتتى. لېكىن بۇ
ئىشلار ناھايىتى مەخپىي بولغاچقا باشقىلار سېزىشىۋالالمايتتى. گۇڭ-
گەن خادىملىرىنى بەلگىلەش، يۆتكەش، ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش
قاتارلىقلارنى ئۆلكىلىك باش گۇڭگەنجۈيدىن بەلگىلەيتتى.

1943 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە بۇگۇر جىڭساجۈيدە
جۈيجاڭ بولغانلار شاۋرۇڭ، خەنزى چىڭ، ئاجىيو (ئابدىراخمان)
گۇەنفو (توختى بەگ) بايىز ئابدۇللا ئىدى. گومىنداڭ دەۋرى-
گە كەلگەندە ساقچىلارنىڭ ھەر خىل يامان ھەرىكەتلىرى تېخى-

نىڭ ئەۋج ئېلىپ خەلقلەر جىڭساجۇي خادىملىرىنى «قارا ئىتلار» دەپ تىللايدىغان بولدى.

ساقچىلار ئىستىلدا تېخىمۇ چىرىكلىشىپ قىمار ئويناش، نەشە، ئەپيۇن چېكىش، پارىخورلۇق، ئاياللار ۋە قىزلارنىڭ ئىپپەت نومۇسىغا تېگىش تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ ئومۇمىي ئادەتكە ئايلاندى.

3 ـ شىنجاڭ ئۆلكىلىك جاھانگىرلىككە قارشى ئويۇشمىنىڭ بۈگۈردىكى تەسىرى ۋە بۈگۈر ئۇيغۇر ئويۇشمىسى

شىڭشىسەي شىنجاڭدا ھەربىي، مەمۇرىي ھوقۇقنى قولغا كەلتۈرۈۋالغاندىن كېيىن شىنجاڭدىكى كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ تەشەببۇسكارلىقى بىلەن 1934 ـ يىلى ئۈرۈمچىدە جاھانگىرلىككە قارشى ئويۇشما قۇرۇلغان، بۇ ئويۇشمىنىڭ ۋەزىپىسى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى سەپەرۋەر قىلىپ ۋە تەشكىللەپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى بىرلىكسەپنى ھىمايە قىلىش، ياپونغا قارشى ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش، ئارقا سەپنى مۇستەھكەملەش، ماركسىزملىق ئىلغار ئىدىيىنى تەشۋىش قىلىشتىن ئىبارەت بولۇپ ئۇنىڭ تەسىرى ۋىلايەت، ناھىيىلەرگىچە تېز كېڭەيدى. خەلقنىڭ ئاڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىدى. جۈملىدىن بۈگۈر ناھىيىسىدىمۇ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش پائالىيىتى كەڭ قانات يايدى. ناھىيىمىزدە جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش تەشكىلى قۇرۇلمىغان بولسىمۇ ئۇيغۇر ئويۇشما ئاكتىپ ھالدا ماسلىشىپ خىزمەت ـ پائالىيەتلەرنى قانات ياي-

دۇردى. بۈگۈردە ئۇيغۇر ئويۇشما 1935 - يىلى قۇرۇلغان. ئۇنى ئۇيغۇر مەدەنى ئاقارتىش ئويۇشمىسى دەپمۇ ئاتايتتى. ئۇنىڭ نىشانىسى ئۆز مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللى مەدەنىيىتىنى تەرەققى قىلدۇرۇپ، مىللەتنى جاھالەتتىن، خۇراپاتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش، مەدەنى - مائارىپنى يولغا قويۇپ، ئۇنى تەرەققى قىلدۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمى ھەر دائىم شەھەر - يېزىلاردا تەشۋىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئويۇشما تەشكىل قىلغان ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكى ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق جىنايەتلىرىنى ئۇنىڭ 3 يوقىتىش سىياسىتى، يەنى بۇلاپ يوقىتىش، ئوت قويۇپ يوقىتىش، ئۆلتۈرۈپ يوقىتىش قاتارلىق چېكىدىن ئاشقان ۋەھشى جىنايىتىنى دىراما، كومېدىيە قويۇش، ھەجۋى سۈرەتلەر كۆرگەزمىسى ئېچىش ئارقىلىق كەڭ خەلق ئاممىسىغا تەشۋىق قىلىپ، خەلقنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇشتىكى روھىنى قوزغاشقا ئىلھام بەرگەنىدى. شىڭ شىسەي ئىككى يۈزلىمىلىك ساختا قىياپىتىنى ئاشكارىلاپ 1943 - يىلى گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقانغا قەدەر ئاساسى تەشۋىقات - تەرغىباتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى بىرلىكسەپ خىزمىتىنى كۈچەيتىشكە قارىتىلغانىدى.

1943 - يىل گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ بۈگۈر فىرقىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش تەشۋىقاتىنىڭ ئورنىغا دۇنيا ئەللىرىنىڭ ئورتاق دۈشمىنى بولغان ئامېرىكا، ئەنگلىيىنى دوستىمىز دەيدىغان تەشۋىقاتنى باشلىۋەتتى. 1949-

يېڭى گومىنداڭ ـ جاڭ جېشى ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇلغانغا قەدەر جاھانگىرلارنى دوست دېيىشكە مەجبۇرلاپ، ئۇنىڭغا نارازى بولغۇچىلارغا ھەر خىل باھانە ـ سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ قارا چاپلاپ قاتتىق زەربە بەردى.

ئۇيغۇر ئويۇشما باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىنى، چوڭلارنىڭ ساۋات چىقىرىش ـ ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى. ئويۇشمىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشىدا رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس، كاتىپ، مەدەنىي ـ مائارىپ بۆلۈم، مالىيە بۆلۈم، تەشۋىقات بۆلۈم، بوغالتىر، كاسسىر، ئامبارچى (زاپخوز)، ئىشچى بولۇپ جەمئىي 10 — 15 نەپەردەك ئويۇشما شىتاتىدىكى مائاشلىق خادىملار بار ئىدى. ئىشتىن سىرتقى سەنئەتچىلەر، ئوقۇتقۇچىلار، ئىدارە ـ جەمئىيەتتىكى مەلۇم كادىرلار، سازچىلاردىن تەركىب تاپقان سەنئەت دۈيلىرى دىراما، كومېدىيە، سەھنە ئەسەرلىرىنى ئويناپ تەشۋىقات ئېلىپ باراتتى. ئۇلارنىڭ سەھنە كىتابلىرىنى ئۆلكىلىك ئويۇشمىدىن ئەۋەتىپ بېرەتتى. ئۇنى ئارتىسلار رەپتىس قىلىپ تەييارلاپ سەھنىلەشتۈرەتتى. ئويۇشمىدا ئىجرائىيە ھەيئەت بولۇپ ئۇنىڭ تەركىبىدە بايلار، ئاخۇنلار، بەگلەر بار ئىدى. ئايدا بىرقېتىم يىغىن ئاچاتتى. ئويۇشمىنىڭ ئىجرا قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلىلىرىنى قارار قىلاتتى. ئويۇشمىنى يەنىلا فېئوداللار مونوپول قىلىۋالغان. تەرەققىپەرۋەرلەر بىلەن مۇتەئەسسىپلەر ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت مەۋجۇت ئىدى. ئاقارتىش ئويۇشما دېگەن نام جاھالەت ۋىۋۇسكىسىغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنىڭ ئىقتىسادىي مەنبەسى مۇنداق 4 تەرەپتىن يىغىلاتتى. ①ئۆشرە، ② زاكات،

③ئۇيۇشمىغا تەۋە ۋەخپىسى يەر ئىجارىسى، ④قۇربانلىق قىلغان قوي - ئۆچكە تېرىسى ۋە ئۈچەيلىرى ئىدى. ئۇنىڭدىن توپ- لانغان راسخوت يىغۇشمىغا قاراشلىق مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى- نىڭ ئىش ھەققى ۋە قوشۇمچە راسخوتىغا، ئويۇشما خادىملى- رىنىڭ ئىش ھەققى ۋە راسخوتىغا ھەم قۇرۇلۇش خىراجىتى قاتارلىقلارغا سەرپ قىلىناتتى.

5 - گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ بۈگۈردىكى فىرقىسىنىڭ ئەھۋالى

1943 - يىلى 1 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك گومىنداڭ فىرقىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى. شۇنىڭ بىلەن شىڭ شى- سەيىنىڭ جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسى، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرۈگەنلىكى ئاشكارىلاندى. شۇنىڭدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ھەر- قايسى ۋىلايەت، ناھىيىلىرىدە گومىنداڭ فىرقىسى قۇرۇلدى، بۈگۈر ناھىيىسىدە 1943 - يىلى بۈگۈر جىڭساجۇينىڭ جۇيجاڭى جاۋجاجۇن كۈچاغا يىغىنغا بېرىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بۈ- گۈر جىڭساجۇي ئىدارىسىدا ھەر قايسى ئىدارە، جەمئىيەت، مەكتەپلەرنىڭ مۇدىرلىرى يىغىنى چاقىرىپ، يىغىن روھىنى يەت- كۈزۈپ، كۈچادا ناھىيىلىك فىرقا قۇرۇلغانلىقىنى بۈگۈردە را- يونلۇق فىرقا قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلدى ھەم ئۆزىنىڭ بۈ- گۈر رايونلۇق فىرقىنىڭ ۋاقىتلىق شۇجىسى ئىكەنلىكىنى جا- كارلىدى. شۇ يىغىننىڭ ئۆزىدىلا 25 نەپەردەك كىشىگە گومىن- داڭ پارتىيىسىگە ئەزا قوبۇل قىلىش ئانكېتىنى تارقىتىپ بەر- دى. شۇنداقلا شۇ ئورۇندىلا ھۆكۈمەت، ئۇيغۇر ئويۇشما، مال دوختۇرخانىسى، ناھىيىلىك جىڭساجۇيدە رايونلۇق فىرقا تەش-

كەلىنى قۇرۇپ كاتىپ، شۇجەلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ھەر ھەپتىدە 2 كۈن يىغىلىپ سەنمىن جۇيىنى ئۆگە-نىش يولغا قويۇلدى. ئەتىگەندە ئىشقا چۈشكەندە دۆلەت بايرى-قى چىقىرىش، دۆلەت بايرىقىغا تازىم قىلىش، دۆلەت شېئىرى ئوقۇش ئېلىپ بېرىلاتتى. ئەسكەرتىش: (بۈگۈر ناھىيىسى 1944-يىلغىچە مەمۇرىي جەھەتتە قاراشەھەر ۋىلايىتىگە، سىيـاسىي جەھەتتە قانۇن ئورۇنلىرى كۇچا شەنداكىبۇسىغا قارايتتى. جـاۋ جاجۇننى كۇچا شەنداكىبۇسى بۈگۈرگە رايونلۇق فىرقا شۇجىسى قىلىپ ئەۋەتتى. 1943 - يىل 10 - ئايدا شىنجاڭ ئـۆلكىلىك فىرقىدىن توك دەيلۇنى شۇجىچاڭلىق ۋەزىپىسىگـە تـەيىنلەپ ئەۋەتكەندىن كېيىن بۈگۈر ناھىيىلىك فىرقا قۇرۇلدى. ئـۇنىڭ تەشكىلىدە بىر شۇجىجاڭ، تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى ۋە تەرجىمان، خەۋەرچى قاتارلىق خادىملار تـەسىس قىلىندى. ناھىيىلىك فىرقا قۇرۇلغاندىن كېيىن دائىرىسى كېڭىيىپ ناھى-يە بويىچە 4 ئورۇندا رايونلۇق فىرقا تەشكىل بولدى. ھەر بىر رايونلۇق فىرقىغا قاراشلىق ئىككىدىن رايونلۇق تارماق بـۆ-لۈم (چۈي فېڭبۇ) قۇرۇلدى. ئىدارە، جەمئىيەت، ئوقۇتقۇچىلار، شەھەر ئاھالىسىدىن گومىنداڭغا ئەزا بولغانلار ھەر ھـەپتىنىڭ 1 - كۈنى ناھىيىلىك فىرقا زالىغا يىغىلىپ سۇن جۇڭشەن ئە-پەندىنىڭ رەسىمىگە باش كىيىمنى ئېلىۋېتىپ 3 مىنۇت سۈكۈت-تە تۇرۇپ ھۆرمەت بىلدۈرەتتى. شۇنـداقلا سۇن جۇڭشەن ئە-پەندىنىڭ ۋەسىيىتىنى يىغىن رەئىسى جـۈملىمۇ - جۈملە ئو-قۇيتتى، مەجلىستىكى قاتناشقۇچىلار ئەگىشىپ ئوقۇيتتـى. شۇ ۋا-قىتتىكى سۇن جۇڭشەن ئەپـەندىنىڭ ۋەسىيىتىنىڭ مـەزمۇنى:

ـھەن ھالىمى ئىنقىلاب ئۈچۈن 40 يىل تىرىشتىم، ئىنقىلاب غەلىبە قىلمىدى. 40 يىللىق تەجرىبەمدە، دۇنيادا بىزلەرنى ئۆزى بىلەن باراۋەر كۆرگۈچىلەر بىلەن بىرلىشىشنىڭ لازىملىقىنى چوڭقۇر بىلدىم، تىرىشىپ ئىنقىلابنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىڭلار» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. بۇ داۋاملىشىپ كۈندۈلۈك مەشغۇلاتقا ئايلانغان كۈن تەرتىپكە كىرگۈزۈلگەنىدى. بۇ خاتىرىلەش يىغىنىدا بىرلەشتۈرۈپ گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ ئەۋزەللىكىنى سۆزلەپ، ماركسىزمغا ئەگەشمەسلىك، كوممۇنىزمدا كىشىلەردە خۇسۇسىي مۈلۈك بولمايدۇ. ئەرلەر ئايالارغا ئىگە بولالمايدۇ. ماركسىزمچىلار ھەر قانداق دىننى يوق قىلىدۇ دېگەندەك تەشۋىقاتلارنى تەرغىب قىلاتتى. سوتسىيالىزمنى يامان كۆرسىتەتتى. بۇنىڭغا ماسلىشىپ ئاخۇنلار سۆز قىلىپ دىنىي ۋە دىنىي ئەخلاق ھەققىدە تەشۋىق قىلاتتى. يىغىن ئاخىرىدا گومىنداڭ پارتىيىسىگە ئەزا قوبۇل قىلاتتى. ئۇنىڭدا ھېچقانداق رەسمىيەت يوق، ئىسمىنى يېزىپ قول باسسىلا كۇپايە قىلاتتى. ھەتتا سىرتتىن ئىسمىنى يېزىپلا ئانكېت تولدۇرۇپ ئەزا قوبۇل قىلاتتى. سانىنى ئاساس قىلاتتى. 1946 - يىلغىچە گومىنداڭ فىرقىسى ئۆز رولىنى بىرقەدەر جارى قىلدۇرسىمۇ 1946 - يىلىدىن كېيىن بۇ فىرقا قۇرۇق پانۇسقا ئايلىنىپ قالدى. ناھىيىلىك فىرقا تىخادىملىرىنىڭ مائاشى توختاپ قېلىپ، ئۇلار قوشۇمچە مەكتەپ ۋە باشقا ئورۇنلاردا مائاش ئېلىپ تۇرمۇش كەچۈردى.

1946 - 1947 - يىللىرى ناھىيىلىك فىرقىدا شۇجىجاڭ بولغانلار: لى جاڭجا، تۇڭ دېيلۇ، غۇلامجان (غۇلامجاننىڭ خەنـ

زۇچە ئىسمى گۈزەيمى، خۇاڭپۇ ھەربىي مەكتىپىدە ئوقۇغان بولۇپ، 1949 - يىلى ئەيسا، مەمتىمىنلەر بىلەن چەت ئەلگە قېچىپ كەتكەن)، كېرەم سايىت (خۇاڭپۇ ھەربىي مەكتىپىدە ئوقۇغان. ھازىر يېڭىسارىدا بار)، قېيۇم سادىق (ھازىر قاراشەھەر ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشتە. 1948 - يىلدىن كېيىن تا ئازاد بولغانغا قەدەر شۇجىجاڭ بولغان.)

ياقۇپ بەگ كورلىدا

مەخمۇتجان ئاسىم

ياقۇپ بەگ كۈچارتەرەپتىن كېلىپ كورلىنى قارشىلىقسىز ئىشغال قىلىۋالدى. بۇ چاغدا توخسۇن، تۇرپان، ئۈرۈمچى ۋە ماناس قاتارلىق شەھەرلەردە خۇيزۇلار ئۈستۈنلۈكنى ئىگەلەپ تۇراتتى. قارا شەھەردە موڭغۇللار ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىگەن ئىدى. ياقۇپ بەگ چېگرامەسىلىسىدە خۇيزۇ ئاق ساقاللىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ خۇشۇت تەۋەسىدىكى ئۇششاقتالنى چېگرا لىنىيەسى قىلىشقا قوشۇلدى.

ياقۇپ بەگ كورلا، قارا شەھەر، بۈگۈر، يېڭىسار، چېدىر قاتارلىق جايلارنى ئۆزىگە قاراتقاندىن كېيىن بۇ جايلارنى بىر ئۆلكە قىلىپ ئايرىپ كورلىنى «قەشقەرىيە» دۆلىتىگە قاراشلىق ئۆلكە مەركىزى قىلدى. ئەنجانلىق بابادارخامۇ دېگەن ئادەمنى هاكىم قىلدى. هېكىمخان تۆرىنى ئاقسۇنىڭ هاكىملىقىغا تەيىنلىدى.

ياقۇپ بەگ كورلىنىڭ سايباغدا ئولتۇرۇشلۇق ئىرمەتنىڭ دادىسى تۇخسۇۋا كورلىنىڭ هاكىمى بولۇپ، كورلىنى سورىغان ئىدى. توخسۇۋا دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى هاكىم دېگەن سۆز.

ياقۇپ بەگ ئوردىسىنى قەشقەردە تىكلىدى. ئاقسۇدىمۇ تىكلىدى. ئۇنىڭ كورلىدىكى ئوردىسى سايباغدىكى غەزنە دېگەن جايدا ئىدى. كورلىغا كەلسىلا شۇ يەردە تۇراتتى. كورلىغا شۇ يەردە تۇرۇپ هۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئۇ ئىشغال قىل-

غانلىكى شەھەرلەردە ھاشار ئېلىپ خەلققە زۇلۇم قىلىپ سېپىل سالدۇردى. چوڭ ئوغلى بەگقۇلىبەگنى قەشقەردە ئۆزىنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ ئۆزى تولاراق كورلىدا تۇردى. ئارىدا 10 يىلچە ئۆتۈپ كورلىدىمۇ سېپىل سالدۇردى. 1877 – يىلى 22. – 23 – يانۋار كۈنلىرى كوروپاتكىن بىلەن مۇشۇ جايدا سۆھبەتلەشتى. كوروپاتكىن « قەشقەرىيە » ناملىق دوكلاتىنىڭ بىر قىسمىنى كورلىدا تۇرۇپ ئەھۋال ئىگىلەپ يازغان.

شۇنىڭدىن ئاز ۋاقىت ئۆتۈپ ياقۇپ بەگ خوتەن ھاكىمى نىياز ھاكىم بەگنى خوتەن خەزىنىسىدىكى پىششىق مال (ئالتۇن – كۈمۈش) لارنى ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇپ ئادەم ماڭغۇزغان. ياقۇپ بەگ ئۆلۈش ئالدىدا نىياز ھاكىم بەگ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىدى.

ياقۇپ بەگ كورلىدىكى مەزگىلدە كورلا خەلقىنىڭ قانتەرىنى، ئېلىكىنى شوراپ كورلا خەلقىنى ۋەيران قىلدى. ئۇنىڭ كورلىدا تۇرغان ۋاقتى ئۇزۇن بولۇپ، كورلا خەلقىنى زار قاخشاتتى، خوتۇن – قىزلارنى ئاياغ – ئاستى قىلدى.

شۇ مەزگىلدە ئىچكىرىدە داخۇر، شوخۇر دېگەن خۇيزۇلارنىڭ باشچىلىقىدا توپىلاڭ چىققان بولۇپ، ئۇلار يۇنەننى بېسىۋېلىپ، شەنشى، گەنسۇنى قالايمىقان قىلغان ئىدى. بەيياڭخۇ باشچىلىقىدىمۇ توپىلاڭ چىققان ئىدى. مانجۇ خانلىقى زوزۇڭتاڭنى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن قوزغىلاڭنى بېسىقتۇرۇشقا ئەۋەتكەندە. داخۇر – شوخۇرلار شىنجاڭ تەرەپكە قېچىپ چىققان. بەيياڭخۇ يېتەكلىگەن قوشۇن قارا شەھەرنىڭ خۇجۇلۇق تەرەپ–

كە، لوپنۇرنىڭ قارا قۇم تەرىپىگە ئورۇنلاشقان. بەيياڭخۇ زو-
زۇڭتاڭ قىسىملىرىنىڭ ئوقىدا ئۆلگەن. ليۇ جىنتاڭ بەيياڭخۇ-
نىڭ جەسىتىنى سۇرۇشتۇرگەندە خۇيزۇلار باشقا بىر جەسەتنى
بېرىپ بەيياڭخۇنىڭ جەسىتىنى يوشۇرۇپ كورلىغا ئەكىلىپ
«قۇم شەيدۇللا» غا يوپۇق يېپىپ دەپنە قىلغان. شۇنىڭدىن
كېيىن بۇ يەر «قۇم شەيدۇللا مازىرىم» دەپ ئاتىلىپ كەل-
مەكتە. ئۇ ئادەم شىياۋ فاڭنىڭ چوڭ ئىشانى ئىكەن.

ياقۇپ بەگ ئەنە شۇ چاغلاردا كورلىدا بولۇپ 60 ياش-
تىن ئاشقان. ئۇنىڭ سول پۇتى قىسقا بولۇپ ئاقساقتەك ما-
ڭاتتى.

ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ قەشقەردىكى ئوردىسىدا ئۇزاق تۇ-
رالمىدى. تۇرپان، ئۈرۈمچى، ماناستىكى خۇيزۇلار ئۆزلىرى
قوشۇلغان كېلىشىمدىكى ئورتاق چېگرىدا ھۆرمەت قىلىشنى خا-
لىماي قارا شەھەر ۋە كورلىغا ھۇجۇم قىلدى. ئارقىدىن كۇ-
چارغا ھۇجۇم قىلدى.

ئاقسۇ ھاكىمى ھېكىمخان تۆرە خۇيزۇلارنىڭ ھەرىكىتى-
دىن خەۋەر تېپىپ، قەشقەردىكى ياقۇپ بەگكە ئادەم ئەۋەتىدۇ.
ئۆزىمۇ لەشكەر توپلاپ، كۇچاردىن 18 چاقىرىم كېلىدىغان ئۈچ
قارا دېگەن يەردە خۇيزۇلار بىلەن بىر قېتىم جەڭ قىلىدۇ.
خۇيزۇلار غەلىبە قىلىدۇ. ھېكىمخان تۆرىگە قوغلاپ زەربە بېرىپ
كۇچارغا بېسىپ كىرىپ شەھەرنى بۇلىغانىنىڭ ئۈستىگە شەھەر-
لەرگە ئوت قويۇپ، ئۆيلەرنىڭ بىر قىسمىنى كۆيدۈرۈۋېتىدۇ.
خۇيزۇلار ئۇزاق تۇرماستىن كۆپ قىسمى يۇرتلىرىغا قاي-
تىدۇ. بىر قىسمى ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ. ئۇلار ياقۇپ بەگنىڭ

تەسىرىنى سىڭىپ چىقىرىش ئۈچۈن « قەشقەرىيە » نىڭ ئۆز -
لىرى بېسىۋالغان شەھەرلىرىگە يەرلىك خەلقتىن ئۆزىگە يارد -
غان كىشىلەرنى ھاكىملىققا تەيىنلەيدۇ. ھېكىمخان تۆرىنىڭ قې-
شىغا ياقۇپ بەگ كېلىپ جىددىي تەييارلىقتىن كېيىن
مىرزا ئەخمەت پەرمانىچى ۋە ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى بەگ -
قۇل بەگنى كۇچارغا خۇيزۇلارغا قارشى ئەۋەتىلىدىغان قوشۇن -
نىڭ قوماندانى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئۇلار باي ناھىيىسىنىڭ يې -
نىدا خۇيزۇلار بىلەن ئۇچرىشىپ كالتە جەڭ قىلىدۇ. ئىككى
تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى رەسمىي جەڭ تونجى قېتىم ئاقسۇدىن
كۇچارغا بارىدىغان يول ئۈستىدىكى قوش تام كەنتىگە يېقىن
يەردە بولىدۇ. خۇيزۇلار مەغلۇپ بولىدۇ. ياقۇپ بەگ كۇچار -
نى قايتىدىن ئىگىلەيدۇ. ئاللا يار بەگنى كۇچارنىڭ ھاكىملى -
قىغا تەيىنلەيدۇ. خۇيزۇلار چېكىنىپ قارا شەھەردە توختاپ،
ياقۇپ بەگكە قارشى جەڭ قىلىش ئۈچۈن ئەسكەر ئېلىشقا كى-
رىشىدۇ. 2 - قېتىملىق جەڭ كورلا بىلەن قارا شەھەر ئوتتۇ -
رىسىدىكى دەنزىلىدە بولىدۇ. ياقۇپ بەگ 500 ئەسكىرىدىن
ئايرىلىدۇ.

ياقۇپ بەگ كورلىغا كېلىپ خۇيزۇلارنىڭ قايتا ھۇجۇمى -
دىن ئەنسىرەپ ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن يېڭى ھەر -
بىي تەييارلىققا كىرىشىدۇ.

ئازادلىق ھارپىسىدا لوپنۇردا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرھەققىدە ئەسلىمە

غۇپۇر ياقۇپ

1949 - يىلى سېنتەبىر ئېيىدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ غەمخورلۇقىدا شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازادلىققا ئېرىشتى. گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق گارنىزون قوماندانى تاۋسىيۆ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى بۇرھان شەھىدى قاتارلىقلار 25 - 26 - سېنتەبىردە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدىن مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ، ئۇلۇغ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكەنلىكىنى جاكارلىدى. بۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۈپ ئارزۇسىغا ۋە شىنجاڭ ۋەزىيىتىگە ئۇيغۇن ئىدى. شۇڭا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى خۇشاللىق بىلەن تەنتەنە قىلىۋاتقان بىر پەيتتە گومىنداڭ قوشۇنى ئىچىدىكى بىر قىسىم ئەكسىيەتچى ئۇنسۇرلار قاراشەھەردە تۇرۇشلۇق 128 - ئوينىڭ باشلىقى جوڭ زويىڭ، ماچىڭشاڭلارغا قوشۇلۇپ، چەت ئەلگە قاچقاندىن كېيىن قاراشەھەر، بۈگۈر، كورلا، لوپنۇردىكى قوشۇن ئىچىدە ئەكسىيەتچىلىك مەيدانىدىن ۋاز كەچمىگەن بىر قىسىم ئەكسىيەتچىلەر .«سۇنى لېيىتىپ بېلىق تۇتماقچى» بولۇپ قاراشەھەر، بۈگۈر قاتارلىق جايلاردا خەلقنى بۇلاپ، ئوت قويۇپ، قان تۆكۈش ئارقىلىق ئۆز نەپ-

سىنى قاندۇرماقچى بولۇپ، ئەكسىلئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ باردى. مانا دەل مۇشۇ مەزگىلدە 383 - تۈەننىڭ لوپنۇردا تۇرۇشلۇق 50 كىشىلىك قوشۇنى جىم ياتمىدى. ئۇلار مىلتىق، پىلىموتلىرىدا ئوت ئېچىپ ھەيۋە قىلىش، تەھدىت سېلىش ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ زورلۇق بىلەن بىر قىسىم مال، چارۋا، يامبۇ قاتارلىقلارنى ئېلىپ تويماس تەپسىنى قاندۇردى. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە مەن قورچاق مۇئاۋىن ھاكىم بولۇپ، نەق مەيداندا بولغانلىقىم ئۈچۈن ئۆز بېشىمدىن ئۆتكەن، كۆرگەن ئەھۋاللارنى ئەينەن بايان قىلىمەن. قېپقالغان جايلىرىنى يولداشلارنىڭ تولۇقلىشىنى سورايمەن.

لوپنۇر خەلقىنىڭ ئۈمىدى

1921 - يىلدىن باشلاپ تارىم دەرياسى يۆنىلىشى ئۆزگىرىپ كۆنچى دەرياسىغا قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىدىن ناھىيەنىڭ جەنۇبىي رايونلىرى قۇرغاقچىلىققا، كۆنچى دەريا بويلىرى سۇ ئاپىتىگە ئۇچراپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ۋەيران بولۇش، تۇرمۇشتا ئاچ - يالىڭاچلىق ھۆكۈم سۈرمەكتە، يەنە بىر تەرەپتىن گومىنداڭنىڭ ھەر خىل سېلىقلىرى تۈپەيلىدىن خەلقنىڭ دات - پەريادى پەلەككە يەتكەنلىكتىن خەلق بىر ئازاد زامانغا تەشنا ئىدى.

1949 - يىلى سېنتەبىر ئاخىرلىرىدا شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازادلىققا ئېرىشىپ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكەنلىكى، گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنىڭ زاۋالغا

يۈز تۇتقانلىقىدىن ئىبارەت بۇ چوڭ **خۇش** - خەۋەرنى ئاڭلىغان لوپنۇر خەلقى خۇشال بولۇشۇپ، كۈتكەن ئۈمىدىگە يېتىدىغانلىقىغا ئىشەنچ قىلىپ خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ تېز يېتىپ كېلىشىنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتمەكتە ئىدى.

گومىنداڭ قوشۇنىنىڭ يولسىزلىقى

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى كېچە سائەت بىردە ئىشىكىمنى قاتتىق ئۇرۇپ چاقىرغان بىر كىشىنىڭ ئاۋازىدىن ئويغىنىپ، كېيىن ئىشىككە چىقىپ ناھىيىلىك قورچاق جىڭساجۈينىڭ جۈجاڭى ئەزىمەت بىلەن ئۇچراشتىم، ئۇنى ئۆيگە باشلاپ كىرگەندىن كېيىن ئۇ دوكلات قىلىپ مۇنۇ خەۋەرنى يەتكۈزدى: «كورلىدىن ئېلىنغان ئىشەنچلىك خەۋەرگە قارىغاندا، كورلىدىكى 382 - تۈەننىڭ 2 - يىڭى ئىچىدە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش مەسىلىسى غۇلغۇلا بولۇۋېتىپتۇ. 29 - كۈنلىرى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش يۈز بېرىشى مۇمكىن ئىكەن. بىزنىڭ ناھىيىمىزدە تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ يېقىندىن بېرى كورلىغا بېرىپ كېلىش، خەۋەرلىشىش ھەرىكىتى جىددىيلىشىپ قېلىۋاتىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەققىدە قانداق تەدبىر قوللىنىش مەسىلىسىنى ئىزدىنىپ ھاكىم ئەپەن ۋاھىدىنىڭ يېنىغا بارسام ئۇنىڭ مىجەزى يوق ئىكەن. مۇئاۋىن ھاكىم بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بىر قارارغا كېلىپ مېنى ۋاقىپلاندۇرساڭلار سىلەرنىڭ قارارىڭلارغا قوشۇلىمەن» دېدى، «شۇڭا سىلىنىڭ قېشىلىرىغا كەلدىم» دېدى. ئىككىمىز مەسلىھەتلىشىپ:

① ھازىرقى سائەتتىن باشلاپ تاڭ ئاتقۇچە شەھەر ئىچىدىكى ۋە شەھەرگە يېقىن ئەتىراپىدىكى خەلقلەرگە خەۋەر يەتكۈزۈپ قولغا يېقىن نەرسىلىرىنى بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ سىرتقا چىقىپ پانالىق جايدا قوغدىنىشى، ② جەڭساھەسىدىكى ئەسكەر- لەرگە بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىپ قورالنى ئىشەنچلىك كىشىلەرگە تۇتقۇزۇش، ئېھتىياجغا قاراپ خەلق ئىچىدە قولىدىن ئىش كېلىدىغان كىشىلەر بولسا قوبۇل قىلىپ ياردەملەشتۈرۈش، خەۋەرلىشىش ئىشىنى كۈچەيتىش، مۇداپىئەنى كۈچەيتىپ بۇلاڭ-تالاڭ- چىلىقتىن قاتتىق ساقلىنىشى، ئەگەر گومىنداڭ قوشۇنى گازار- مىدىن چىقىپ بۇلاڭچىلىق قىلغىلى ئۇرۇنسا ئۇلارنىڭ ھەرىكە- تىنى توسۇش بىلەن خەلقنى قوغداش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇش ③ ھۆكۈمەتكە ياردەملىشىپ ئىككى كۈنگىچە 10 — 15 كىشى- لىك قوغدىنىش دۆيىنى تەشكىللەپ خەلق ئىچىدە پاھلىۋانلارنى تاللاپ، تەشكىللەپ، قوراللاندۇرۇپ ئاتلىق يۈرۈپ يېزىلارنى سەييارە قوغداش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇش قاتارلىق مەسىلە- لەرنى قارار قىلىپ ھاكىم ئىمىن ۋاھىدىنىڭ ماقۇللىقى ئېلىندى. دەل شۇ كېچىدە خەلققە خەۋەر قىلىپ تاڭ ئاتقىچە شەھەر يوشۇرۇلدى.

9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى گومىنداڭ چېرىكلىرىدىن بەش ئاتلىق ئادەم چىقىپ ئاتلىق يۈرۈپ شەھەر ۋە شەھەر ئەتىراپى- نى ئايلىنىپ كۆرۈپ، شەھەرنىڭ قۇرۇقلىنىپ قالغانلىقىنى، نا- ھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ چوڭ دەرۋازىلىرىنى تاقاپ، ئۆگ- زىنىڭ ھەر تەرەپلىرىگە يوس قويۇپ قاتتىق مۇداپىئەدە تۇر- غانلىقىنى كۆرۈپ غەزەپكە كېلىپ پىلىموت - مىلتىقلىرىدىن ھەي-

ۋە ئوقلىرىنى ئېتىپ تەھدىت سېلىپ ئۆزىنىڭ ئەپتى - بەشىرىسىنى ئاشكارىلىدى.

9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئەمەن ۋاھىدىنىڭ ياتىقىدا ئولتۇرساق لى پېيجاڭ ئەسەبىيلەشكەن ھالدا كىرىپ كەلدى. ئۇ پوپوزا قىلىپ «ھازىر ساقچى ئىدارىسى دەرۋازىلىرىنى تاقاپ ھەر تەرەپكە پوس قويۇپ قاتتىق مۇداپىئەدە تۇرۇپتۇ، بۇ كىمگە قارىتا قىلىنغان مۇداپىئە؟ بۇ مۇداپىئەنىڭ مەقسىتى نېمە؟ شەھەر ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى خەلقلەر شەھەرنى بوشۇتۇپ قېچىپ كېتىپتۇ. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟ ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇداپىئەسى بىزگە قارىتىلغان ئەمەسمۇ؟ خەلقنىڭ قېچىپ كېتىشى بىزدىن گۇمانلانغانلىق ئەمەسمۇ؟ بىز ساقچى ئىدارىسىنى ئىككى قول گىرانتى بىلەن تۇپ - توز قىلىۋېتىمىز. ئەمنى يامىنىغا كەلسە خەلقنى قاچقان يېرىدىن تاپالايمىز» دېدى. بىز ئۇنىڭغا: سابىق دۆلەتنىڭ مۇداپىئە ئارمىيىسى بولۇپ دۆلەتنى، خەلقنى قوغداش ۋەزىپەڭلار بار، دەپ تەربىيە بەردۇق.

لى پېيجاڭ ئوڭايسىزلىنىپ ساقچى ئىدارە باشلىقى ئەزىمەتنى تىللاپ، ھاقارەتلەپ چىقىپ كەتتى. لى پېيجاڭنىڭ نىيىتىنىڭ بۇزۇقلۇقى تېخىمۇ ئاشكارىلاندى، شۇڭا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يېزىدىكى خەلقلەرنىڭ بۇلاڭچىلىققا ئۇچراپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئون ئاتلىق قوراللىق كىشىنى تەشكىللەپ، ياڭ پۇلاڭنىڭ باشچىلىقىدا ئۆزىنى قوغداش خىزمىتىگە كىرىشتۈردى.

1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ھاكىم ئەمەن ۋاھىدى مېنى چاقىرىپ «مەن كورلىغا بېرىپ ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ كېلەي، سىز ئىدارىدىن ئايرىلماي تۇرۇڭ» دەپ تاپىلاپ

كورلىغا كېتىپ قالدى. بۇ ۋاقىتتا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ئىك-
كى نەپەر كادىر، 4 – 5 نەپەر بەنشاڭ قالغان بولۇپ، قالغان
كىشىلەر بالا – چاقىلىرىنى يىراق جايلارغا ئاپىرىپ ئورۇنلاش-
تۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئىدى. مەن ناھىيىلىك ھۆكۈ-
مەتتە قونۇپ خىزمەت بېجىرىشكە توغرا كەلدى. 10 – ئاينىڭ
3 – كۈنى قۇربان ھېيتنىڭ ھارپىسى كەچ سائەت 6 دەل-
پەيجاڭ (شىنجاڭلىق ئۇيغۇرچە بىلىدۇ) كىرىپ «ھازىر ئەسكەر-
لىرىم مېنىڭ سۆزۈمگە كىرمەيدىغان بولۇۋالدى. ئۇلار سىرتقا
چىقىپ بۇلاڭچىلىق قىلىپ ئوت قويۇپ ئۇچرىغاننى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ
ئۆزىمىزگە ئەقتىساد تۇپلايمىز» دېيىشىۋاتىدۇ. «مەن چارىسىز
قېلىپ قانداق قىلىشىمنى بىلەلمەيۋاتىمەن» دەپ مەسىلىنى ئەس-
كەرلەرگە ئىتتىرىپ ئۆزىنى ياخشىچاق كۆرسىتىشكە ئورۇندى.
مەن ئۇنىڭغا مۇنداق دېدىم: بۇلاڭ – تالاڭ قىلىپ قان تۆ-
كۈشكە قەتئىي بولمايدۇ. ھازىر بىز كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلى-
كىگە ئۆتكەن تۇرساق نېمە ئۈچۈن ئۇنداق قىلىدۇ؟ ئۇلارنىڭ
مەقسىتى نېمە؟ ئۇلار مەقسىتىنى ئۈچۈق قويسۇن. ھەر قانداق
مەسىلە بولسا گەپ سۆز بىلەن ھەل قىلساق بولىدۇ. ئۇلار مەق-
سىتىنى ئېيتماي بۇلاڭ – تالاڭ قىلسا قان تۆكۈلسە ئازادلىق
ئارمىيە كەلگەندە جاۋاب قىلىشقا تەس بولار، سىز چىقىپ ئەس-
كەرلەرگە تەربىيە بېرىڭ ئۇلارنىڭ پىكىرىنى ئاڭلاپ بېقىڭ دې-
سەم، «ئۇلار مېنىڭ پىكىرىمنى ئاڭلىمىدى، ھازىرمۇ ھامان ئاڭ-
لىمايدۇ» دەپ يالىسىپ يۈزتىشىي قوللاندى. مەن يەنە مۇنداق
دېدىم: ئەسكەرلەر سىزنىڭ پىكىرىڭىزنى ئاڭلىمىسا، ئۇلاردىن
ئۈچ نەپەر ۋەكىل سايلاپ بۇ يەرگە كىرگۈزۈڭ، ئۇلارنىڭ مەق-

سىتىنى ئاڭلاپ باقايلى، دېگەن پىكرىمنى ئاڭلاپ ماقۇل بولۇپ چىقىپ كەتتى.

مېنىڭ ئىدىيەمدىكى ئەندىشە

1) باش ھاكىم كورلىغا كەتكەن، سەنيىخۇينىڭ يىجاڭى بالا - چاقىلىرى بىلەن جاڭگالدا تۇرسا، ساقچى ئىدارە باشلىقى مۇداپىئە خىزمىتىدىن ئايرىلالمىسا، ھۆكۈمەتتىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرى ئىدارىدە بولمىسا، مۇشۇنداق بىر يامان شارائىتتا، بۇ ئەسكەرلەرنىڭ نىيىتى بۇزۇلۇۋاتسا، مەن يالغۇز قانداق قىلىشىم كېرەك؟ ئەسكەر ۋەكىللىرى بىلەن تەنپەن ئۆتكۈزگەندە ئۇلارغا قۇرۇق گەپ خوش ياقمايدۇ، ئۇلار پۇل - دۇنيا ئېلىشتا چىڭ تۇرىشى تۇرغان گەپ، يەنە ئۇلار پۇل - دۇنيانى ھازىر ئالىمىز دەپ شەرت قويسا ئۇلارغا پۇل - مال تەييارلاپ بەرسەم كېيىنكى كۈنلەردە گومىنداڭنىڭ بۇلاڭچى قوشۇنلىرىنى پۇل، مال بىلەن باقتى دېگەن قالپاق ماڭا كەيدۈرۈلۈپ قالارمۇ؟ ئەسكەرلەرنىڭ تەلىپىنى ئورۇندىمىسام ئۇلار خەلقنى بۇلاپ قان تۆكۈلسە بۇ تېخىمۇ چوڭ مەسىلە بولمامدۇ؟

2) ئەگەر ئەھۋال ئوڭۇشلۇق بولمىسا مەنمۇ ئۆزەمنى قوغداپ سىرتقا چىقىپ كەتسەم بولارمىكىن، دېگەن خىيال بىلەن بىر نەپەر بەنشاڭغا بەش ئاتار مىلتىقتى ئەللىك تال ئوق بىلەن بېرىپ ئىككى ئات تۇتۇپ تەييار تۇرۇشنى تاپشۇردۇم. يەنە بىر تەرەپتىن ھۆكۈمەت كادىرى خالىق موسانى جىڭساجۈي جۈيجاڭى ئەزىمەتنى ۋاقىپلاندۇرۇش بىلەن ئۇنىڭ مەسلىھەتىنى ئاڭلاپ كې-

لىشكە ئەۋەتتىم. ھۆكۈمەت كاتىپى ۋاڭ گوزۇ ئەككى ئات توقۇپ قويغاننى بىلىپ ماڭا «سىز ھازىرقى يامان پەيتتە سىرتقا چىقماڭ، سىرتقا چىقىپ كەتسىڭىز بۇ ئەسكەرلەر بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ قويسا بۇ يامان ئاقىۋەت بولىدۇ» دېدى. خالىق دوساكىلىپ ئەزىمەت جۇيجاڭنىڭ مۇنۇ مەسلىھەتىنى يەتكۈزدى: ھاكىم سىرتقا چىقماي چوڭ يۈرەكلىك بىلەن تەنپەن ئۆتكۈزسۇن، ئۇلارنىڭ پىكىرىنى ئاڭلاپ نېمىنى تەلەپ قىلسا ئورۇنداپ بېرىشكە ماقۇل بولسۇن، ئەگەر سىرتقا چىقىپ كەتسە، يۇرت ئىگىسىز قالىدۇ. بۇ ئەسكەرلەر بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، قان تۆكۈلۈپ قالسا ئاقىۋىتى يامان بولىدۇ».

ھەقىقەتەن ھازىر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە ۋەكالىتەن مەنىلا بولۇپ، مەن سىرتقا چىقىپ كېتىپ ئۆزۈمنىلا قوغدىغىنىم بىلەن ئەسكەرلەر خەلقنى بۇلاپ ئوت قويسا قان تۆكۈلسە بۇنىڭ جاۋابكارلىقىدىن ھەرگىزمۇ قۇتۇلغىلى بولمايدىغانلىقىغا كۆزۈم يەتتى. ئەزىمەت، ۋاڭ گوزۇلارنىڭ مەسلىھەتىنىڭ توغرىلىقىنى تونۇپ يەتتىم، ئاخىرى سىرتقا چىقىپ كېتىش خىيالىمدىن ۋازكېچىپ قانچىلىك قىيىنچىلىق تارتساممۇ ئىمكان بار خەلقنى بۇلاڭ - تالاڭچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئەسكەرلەر بىلەن تەنپەن ئۆتكۈزۈشكە تەييارلاندىم. كەچ سائەت 9 دا لىيپەيجاڭ بىلەن يەتتە نەپەر كىشى تەنپەن ئۆتكۈزۈشكە يېتىپ كەلدى. تەنپەن ئىمىن ۋاھىدىنىڭ ئىشخانىسىدا ئۆتكۈزۈلدى. مەن ئەسلىدە ئۈچ نەپەر ئەسكەر ۋەكىلى كېلىدۇ، ئۇلار بىلەن تەنپەن ئۆتكۈزۈپ ئۇلارنىڭ تەلىپى نېمە ئىكەنى بىلىپ، بۇلارنىڭ ئالدىنى ئالارمىز، دەپ ئويلىغانىدىم، ئەھۋال ئۇنداق بولۇپ چىقمىدى.

خۇددى ئۇرۇش ئۇستىگەبارىدىغاندەك لى پەيجاڭدىن باشقا ئالتەنە-
پەر ئەسكەر ئاپتوماتلىق لى پەيجاڭنىڭ يېنىدا كانادا تاپانچىسى
بار هالدا كېلىپ تەنپەن ئۆيىنىڭ ئىشىكىدە ئىككى نەپەر، ئىككى
نەرىپەدە بىردىن ئىككى نەپەر ئەسكەر تۇرغۇزۇلدى. ئۆيگەلى
پەيجاڭ بىلەن ئىنىكى كىشى جەمئىي ئۈچ كىشى بولۇپ تەنپەنگە قاتناش-
تى. بىز تەرەپتىن مەندىن باشقا كىشىنىڭ قاتنىشىشى چەكلەن-
دى. شۇ ۋاقىتتا ئەزىمەت جۇيجاڭنى تەرجىمانلىق قىلىشقا چا-
قىرتاي دېسەم، لى پەيجاڭ تەرىپىنى تۇرۇپ «ئۇ قاراقچىنى چاقىر-
مايلى، مەن تەرجىمە قىلىپ بېرىمەن» دەپ چەكلىدى، دېمەكچى-
نى بۇ ئۆيگە قاماپ ئالدى. تەنپەن باشلانغاندا ئالدى بىلەن
مەن سۆز قىلىپ مۇنداق دېدىم: 25- ۋە 26 - سېنتەبىردە تاۋ-
سىيۇ بىلەن بۇرهان شەهىدى گومىنداڭ هۆكۈمىتى بىلەن مۇنا-
سىۋەتنى ئۈزۈپ، كومپارتىيە رەهبەرلىكىگە ئۆتكەنلىكىنى جاكار-
لىغانلىقىنى سىلەرمۇ بىلىسىلەر، هازىر سىلەرمۇ گومىنداڭ ئار-
مىيىسى ئەمەس، بەلكى كومپارتىيىنىڭ ئارمىيىسى بولۇپ قالدىڭ-
لار، بۇ ئەهۋالنى نەزەردە تۇتۇپ قانداق پىكىر - تەلەپلىرىڭ-
لار بار بولسا ئوتتۇرىغا قويۇڭلار. بۇ ۋاقىتتا لى پەيجاڭنىڭ چىراي-
لىرى ئۆچكەن هالدا مېنىڭ سۆزۈمنى تولۇق تەرجىمە قىلمايلا
سىپاپ تۈگەتتى. ئارقىدىن بىر قارا چوقۇر بەنجاڭ بىزگە ۋەز-
نەسىھەتنىڭ لازىمى يوق، بىزگە 500 قوي، 300 كالا، 100 ئات،
100 ياەبۇ، 100 تاختا چاي قاتارلىقلارنى ئەتە ئەتىگەن سا-
ئەت 10 دا تاپشۇرۇشىڭ لازىم. بۇ ۋاقىت ئىچىدە تاپشۇرمىساڭ
قولىمىزدىكى بۇ قورالغا (ئاپتوماتنى كۆرسىتىپ) تايىنىپ ئۆزى-
مىز بىلگەننى قىلىمىز. ئۇ ۋاقىتتا سەن شەنجاڭمۇ ساق قالماي-

سەن دەپ تەھدىت سالدى. بۇلارغا ناھىيىمىزنىڭ يېزىلىرى تارقاق، ئۇ، ناھىيىگە 170 كىلومېتىردىن 200 كىلومېتىرغىچە يىراق، چارۋىچىلار تېخىمۇ تارقاق، قاتناش قولايسىز، مانا مۇنداق ئەھۋالدا بۈگۈن كېچىلەپ ئات، كالا، قوي، يامبۇ قاتارلىقلارنى يىغىپ ئەتە سائەت 10 دا تاپشۇرۇشقا ئىمكانىيەت يوق. بۇنىڭغا مۇۋاپىق ۋاقىت بەلگىلىشىمىز لازىم. ئىككىنچىدىن، بۇ تەلەپ بەك يۇقىرى، ناھىيە خەلقلىرىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئىش قىلايلى، دېگەن سۆز ئاخىرلاشقىچە يەنە بىر بەنجاڭ ئورنىدىن تۇرۇپ جوزىنى مۇشتلاپ تۇرۇپ، ساڭا پۇقرا كېرەكمۇ- ئەمەسمۇ دەپ زەھەرىنى چېچىپ يۈزۈمگە تۈكۈرۈۋەتتى. دەسلەپكى بۇ ھاقارەت ماڭا قاتتىق روھى زەربە بولدى. لېكىن بوشاشماستىن تاقەت قىلىپ ۋاقىتنى ئۇزارتىش، بۇيرۇملارنى قىسقارتىشتا چىڭ تۇردۇم. ئۇلار «سىلەردىن ئالىدىغان بۇ نەرسىلەرنى بىز ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئاسانلا تولدۇرۇپ ئالىمىز، ئامالىمىزمۇ بار، بۇ تەلەپنى يىغىشتۇرۇپ ئۆزىمىز بىلگەننى قىلايلى، سىلەرمۇ تەلىپىڭلاردىن كۈرۈڭلار» دەپ تېخىمۇ ۋەھشى قىياپىتىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. لى پەيجاڭ مېنىڭ سۆزلىرىمنى تولۇق تەرجىمە قىلماي ئەسكەرلەرنىڭ زەھەرخەندىلىك بىلەن قىلغان تىل - ھاقارەتنىلا تەرجىمە قىلدى.

نۇرغۇن تالاش تارتىشتىن كېيىن تاڭغا يېقىن قالغاندا 300 قوي، 150 كالا، 50 ئات، 50 يامبۇ، 50 تاختا چاي قاتارلىق نەرسىلەرنى 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئەتىگەن سائەت 10 دا ئەسكەرگازارمىسىغا ئاپىرىپ تاپشۇرۇش، ئەگەر مۇشۇ ۋاقىت ئىچىدە تاپشۇرۇلمىسا بارلىق ئاقىۋەتلەرگە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مەسئۇل

بولىدىغانلىقىنى توختام قىلىپ پۈتۈشتۇق.

10 – ئاينىڭ 4 – كۈنى چۈشتىن كېيىن هاكىم ئىمىن ۋاھىدى كورلىدىن قايتىپ كەلدى. تەنپەن ئەھۋالىنى ئىمىن ۋاھىدىگە دوكلات قىلدىم. ئۇ مۇنداق دېدى: « ھازىر كورلىدا هاكىم قادىر تاھىرى بىلەن مەخسۇت ئەلەم هاجىمنى يېڭىسۇغا قاماپ قويۇپتۇ، مۇئاۋىن هاكىم داۋۇت ھىممەت يېزىلاردىن ئالتۇن، كۈمۈش يىغىۋېتىپتۇ، كورلا بەك قالايمىقانچىلىق ۋە ئەنسىزلىكتە ئىكەن. بىزمۇ بۇ يەردىكى ئەسكەرلەردىن ھال سوراش ئۈچۈن بىر قىسىم نەرسە – كېرەك بېرىپ بۇلاڭ – تالاڭنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى ئويلاپ كەلگەنىدىم، بۇ توختامدىكى نەرسىلەر مېنىڭ ئويلىغانلىرىمدىن ئاز ئىكەن، بۇنى دەرھال يىغىپ ئۆتكۈزۈپ ئىشنىڭ ئالدىنى ئالايلى » دېدى. سەنيىڭخۇي-جاڭى غۇلامىدىن ئەيسانى خادا دۆڭدىن چاقىرتىپ كېلىپ ھال سوراش ھەيئىتى قۇرۇلدى. ھال سوراش ھەيئىتى ئارقىلىق بۇيۇملار ئەسكەرلەرگە تەقدىم قىلىنىدىغان بولدى. 10 – ئاينىڭ 7 – 8 – كۈنلىرى ئىلگىرى – ئاخىر بولۇپ توختامدىكى 300 قوي، 150 كالا، 50 ئات، 50 يامبۇ، 50 تاختا چاي قاتارلىق نەرسىلەر ئۆتكۈزۈلۈپ ھال سوراش ئارقىلىق بۇلاڭ – تالاڭ، قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدى ئېلىندى.

شەھەرنى ئىككىنچى قېتىم بوشۇتۇش

1949 – يىلى 10 – ئاينىڭ ئاخىرلىرى لوپنۇردىكى گومىنداڭ قوشۇنى لوپنۇردىن يۆتكىلىپ كەتكەن بولسىمۇ خەلق ئە-

شەنچ تۇرغۇزالماي بىر قىسىملىرى قايتىپ كەلدى. يەنە بىر قىسىملىرى جاھاننىڭ ئەھۋالىنى كۆزەتمەكتە ئىدى. 11 - ئاينىڭ باشلىرىدا گومىنداڭدىن ھەقىقەتكە قايتقان 75 - تۇەننىڭ 2 - يىڭى ۋاڭ پەيجاڭنىڭ يېتەكچىلىكىدە لوپنۇرغا كېلىپ ئورۇن - لاشتى. ۋاڭ پەيجاڭ مۇنۇ ئەھۋالنى تونۇشتۇردى: بىز يۇقىرى رەھبەرلىكنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن لوپنۇرغا ۋەزىپە ئۆتەش ئۈ- چۈن يېتىپ كەلدۇق. « پىچاندا تۇرۇشلۇق گومىنداڭنىڭ بىر لىيەنى ھەقىقەتكە ئۆتۈشنى رەت قىلىپ ئەكسىيەتچىلىك مەيدانى- دا تۇرۇپ پىچاننىڭ ھاكىمىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ بۇلاڭچىلىق قىلىپ، ئاقسۇدىكى ئۆز تۇەنگە بېرىش ئۈچۈن كۆمۈشكە كەل- گەندە قارا شەھەر، كورلىدىن ئۆتۈپ كېتىشكە كۆزى يەتمەي، قۇرۇق تاغقا چىقىپ كارۋان يولى بىلەن لوپنۇرغا كېلىپ ئاقسۇ- غا ئۆتمەكچى بولۇپ كېلىۋېتىپتۇ. بۇ قاچاق قوشۇننىڭ نىيىتى يامان، شۇڭا بۇ قاچاقلارنى لوپنۇردىن تىنچ ئۆتكۈزۈپ خەلقنى قوغداش، ئەگەر ئۇلار خەلققە زىيان سالماقچى بولسا دەرھال ئۇ- لارنى يوقۇتۇپ خەلقنى قوغداپ قېلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشتۇ- رۇشقا كەلدۇق، بۇ ۋەزىپىنى ئوڭۇشلۇق ئورۇنداش ئۈچۈن ناھى- يىلىك ھۆكۈمەتكە يېقىندىن ماسلىشىپ ياردەم بېرىپ ياخشى شا- رائىت يارىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىمىز » دېدى. مۇزاكىرە قى- لىش ئارقىلىق 1) خەلقنى قوغداش ئۈچۈن شەھەردىكى خەلقنى سىرتقا چىقىرىپ، شەھەرنى بوشىتىش لازىم، چۈنكى بۇ قاچاقلار يامان نىيىتىدىن يانماي خەلقنى بۇلاش - تالاش ئىشلىرىنى تەكرار- لىسا، بىز ئۇلارغا قايتا قايتۇرما زەربە بېرىش ئۈ- چۈن ھەربىي تەدبىر قوللىنىمىز. 2) بۇ كېلىۋاتقان قاچاق قو-

شۇنىڭ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئاشلىق، گۆش، ياغ، مېۋە - چېۋە قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ ھال سوراش ئارقىلىق ئۇلارنى يامان نىيەتتىن ۋاز كەچكۈزۈپ، تىنچ ئۆتۈپ كېتىشكە ئۈندەش، ئۇلار شەھەرگە كەلگەندە چۈشىدىغان ئورۇن، ئوزۇق - تۈلۈك تەييارلاپ بېرىش. 3) ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى ۋە خەلق ئاممىسى ھەمكارلىشىپ خەۋەرلىشىش ئىشىنى ياخشى ئىشلەش قاتارلىق ئىشلار ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، 2 - يىگىنىڭ جەڭچىلىرىنى يوشۇرۇش ئۆيى ۋە ئاكوپلىرىنىڭ مۇۋاپىق ئىشلىنىشىگە ياردەم بېرىلدى. ئاشلىق، ياغ، گۆش، قوغۇن، تاۋۇز قاتارلىق نەرسە - لەرنى ئېلىپ ساي چەكىدە قوشۇن بىلەن ئۇچرىشىپ، ناھىيە شەھىرىگە باشلاپ كېلىپ بەلگىلەنگەن ئورۇنغا چۈشۈرۈلدى. ئۇلار شەھەرگە كىرگەندە جەڭگە كىرگەن قىياپەتتە كىرىپ كەلدى. مەكتەپكە چۈشۈپلا گومىنداڭنىڭ بايرىقىنى چىقىرىپ سەنمىنجۇيى شېئىرىنى ئوقۇپ ئەكسىيەتچىلىك مەيدانىدىن ۋاز كەچمىگەنلىكى ئىپادىسىنى بىلدۈردى. ئۇلارغا كېرەك بولغان ئوتۇن، گۈرۈچ، گۆش، ياغ قاتارلىقلار يەتكۈزۈپ بېرىلدى. بىر كېچە قونۇپ كورلىغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ تەلىپى بويىچە 15 ھارۋا بېرىپ كورلىغا يەتكۈزۈپ قويۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىنلا خەلق خاتىرجەم بولۇپ ئىسسىق ئۆيلىرىگە قايتىپ كېلىشتى.

تىكەنلىكتە بۇلاڭچىلىق يۈز بەردى

1949 - يىلى 12 - ئاينىڭ باشلىرىدا قالى بېك قاچاقلىرى چەت ئەلگە قېچىپ ماڭغاندا لوپنۇر ناھىيىسىگە

تەۋە شىگدى تېغى ئارقىلىق تىيانشان تىزمىلىرىنىڭ جەنۇبىغا
ئۆتۈپ تېكەنلىك رايونىنىڭ 20 كىلومېتىر شىمالىدىكى قۇم
دەريا بويلاپ چاقىلىق تەۋەسىگە ئۆتۈشتە قالى بېكنىڭ 13 ئات-
لىق قوراللىق كىشىلىرى تېكەنلىك بازىرىغا بېسىپ كىرىپ
گۆكچەن پەيچۇسىغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنىڭ قوراللىرىنى قولغا
چۈشۈرۈپ ئاندىن خەلقنى بۇلىماقچى بولغان. بۇ 13 ئاتلىق قو-
راللىق باندىتلارنىڭ تېكەنلىككە كېلىۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئالغان
شاڭجاڭ، جۇجاڭلار بۇ خەۋەرنى گۆكچەن پەيچۇسىغا مەلۇم قىل-
غان. مۇشۇ مەزگىلدە ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ جۇجاڭى
ئەزىمەت، مۇئاۋىن جۇجاڭى تاھىر ئەخمەتلەر تېكەنلىكتە بولۇپ
بۇلار پەيچۇسىدا يېتىپ ئىچىپ، يېزا - كەنت باشلىقلىرى بىلەن
مۇزاكىرە قىلىپ بۇلاڭچىلارغا قارشى تاقابىل تۇرۇش خىزمىتىنى
ئورۇنلاشتۇرغان. باندىتلار بازارغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن ئۇ-
لارنى بەلگىلەنگەن ئورۇنغا چۈشۈرۈپ تاراقلاندۇرغاندىن كېيىن
ئەتىكى نەپەر ئاتلىق باندىت پەيچۇسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ دەر-
ۋازىنى قاققان، دەرۋازا ئېچىلمىغاندىن كېيىن، دەرۋازا بېشىغا
ئېسىلغان بەش يۇلتۇزلۇق قىزىل بايراققا ئوق ئېتىپ قايتىپ
بېرىپ، پەيچۇسىنى بۇلاپ قوراللىرىنى تارتىۋېلىش مەقسىتىدىگە يې-
تەلمەي، باش مەھەللىگە بېرىپ خەلقنىڭ ئۆيلىرىگە ئېت قو-
يۇپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان، ئەزىمەت جۇجاڭ قوراللىق ساقچى-
لارغا يېتەكچىلىك قىلىپ باندىتلارغا قايتۇرما زەربە بەرگەن.
ئۇلار بىلەن يېرىم كۈن جەڭ قىلغاندىن كېيىن باندىت-
لارنىڭ بىر ئېتى ئۆلۈپ بىر كىشىسى يارىدار بولغاندىن كېيىن
چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان. ئەزىمەت جۇجاڭ بىر تەرەپتىن باش-

تلار بىلەن ئېلىشىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ناھىيىلىك ھۆكۈ-
تكە مەلۇمات يوللاپ، ياردەم ئۈچۈن قوراللىق قوشۇن ئەۋە-
شنى تەلەپ قىلغان. بىز ناھىيىدىن 12 نەپەر قوراللىق ساق-
ىنى تەشكىللەپ تىكەنلىككە يولغا سېلىش بىلەن تەڭ بۇ ئەھ-
لنى ۋالىي مەھكىمىسى، ئازادلىق ئارمىيە 6 - شىسىگە مە-
م قىلدۇق. ئازادلىق ئارمىيىدىن بىر قىسىم قوشۇن ئەۋەتىپ
ندىتلارنى تازىلاپ تىكەنلىك خەلقلىرىنى خاتىرجەم قىلىشنى
ەلەپ قىلدۇق. بىزنىڭ تەلىپىمىزگە ئاساسەن يۇقىرىدىن 2
ـەپەر كوممۇنىست جاۋداۋيۈەن كېلىپ، لوپنۇردا تۇرۇۋاتقان
ەقىقەتكە ئۆتكەن 750 - تۈەننىڭ 2 - يىڭىنى ماشىنا بىلەن
ىكەنلىككە ئېلىپ بېرىپ، باندىتلارنى تازىلاپ تىكەنلىك خەلقى-
ى خاتىرجەملىككە ئېرىشتۈردى. تىكەنلىك خەلقلىرى خوشال
ولۇشۇپ، بىزنى خاتىرجەملىككە ئېرىشتۈرگەن ئازادلىق ئارمىيە
اشۇن، دېيىشتى.

ناھىيىنىڭ باش ھاكىمى ئىمىن ۋاھىدى تىكەنلىكنىڭ سۇ
ىشلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كېلىمەن، دەپ تىكەنلىككە كەت-
ەنىدى. ئۇ ناھىيىدىن سەنيىخۇيجاڭى غۇلامىدىن ئەيسا، ساقچى
باشلىقلىرىدىن ئەزىمەت قاتارلىقلارنى بىللە ئېلىپ كەتكەن.
ۇلار تىكەنلىككە بېرىپ ئىمىن ۋاھىدى كۆك ئالادىكى ئائىلى-
ىگە ئۆتۈپ كەتكەن، ئەزىمەت جۇجاڭ تىكەنلىك بازىرىدا
ەيچۇسىدا قالغان، مەن 2 - كۈنى، قازاق باندىتلىرى تىكەن-
لىكنى بۇلاپ پاراكەندىچىلىك سېلىش جەريانىدا ئىمىن ۋاھىدى
كۆك ئالادىن ئاتلىنىپ كانىۋايى ئەيسانى ئېلىپ ئىسمايىل تۆ-
مۈرگە يول باشلىتىپ قالى بېك تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەنلىكى

ھەققىدە يازغان ئەزىمەت جۇجاڭنىڭ دوكلاتىغا ئاساسەن بـــۇ
ئەھۋالنى دەرھال ۋالى مەھكىمىسىگە دوكلات قىلدىم. ۋالى مەھكىمە-
سىنىڭ مېنىڭ ۋاقىتلىق باش ھاكىملىق ۋەزىپە ئۆتۈشۈم توغرى-
سىدىكى بۇيرۇقىغا ئاساسەن خىزمەت ئورنۇمدا چىڭ تـــۇرۇپ
پۈتۈن ناھىيىنىڭ بارلىق خىزمەتلىرىگـــە يېتەكچىـــلىك قىلىپ
تۇردۇم.

3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بايىنبۇلاق رايونىدىكى پائالىيەتلىرىدىن پارچىلار

تيەن دوجۇ

مۇللاخۇن روزى تەرجىمىسى

1944 - يىلى ئىچكى تاشقى ۋەزىيەت شىنجاڭ خەلق ئىنقىلابى كۈرىشىگە پايدىلىق زور ئۆزگىرىش ياسىدى. ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدىكى ئىنقىلاب جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ تەسىرى بىلەن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدىكى ئىلغارلارنىڭ رەھبەرلىكىدە، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا، بيوروكرات كاپىتالىزمغا قارشى ئىنقىلابى كۈرىشى غەلىبىسىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، ستالىن رەھبەرلىكىدىكى سوۋېت خەلقىنىڭ ھەم سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسىنىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىي، مەنىۋى، ماددىي جەھەتلەردە بەرگەن ياردىمى بىلەن پارتلىغان گومىنداڭغا قارشى كۈرەش بولۇپ، ئېلىمىز يېڭى دېموكراتىزملىق ئىنقىلابىنىڭ بىر تەركىبى قىسمىدۇر.

بايىنبۇلاق رايونى تيانشاننىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇ ھەربىيلەر تالىشىدىغان مۇھىم جاي ئىدى. 3 ۋىلايەت ئىنقىلابى

تايانچبازىلارنى ئېچىش ھەم مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، بايىنبۇلاق رايونىدىن ئىبارەت قاتتىق سوغۇق بولىدىغان بۇ تاغ رايونىنى تەبىئىي توساق قىلدى.

ئەينى ۋاقىتتا، بايىنبۇلاقتىكى بىر قىسىم يۇقىرى قاتلام زاتلار گومىنداڭغا قارشى ئىدى، 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتلىغاندىن كېيىن، ئۇلار گومىنداڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا زادى چىداپ تۇرالماستىن، 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىغا پائال يېقىنلاشتى؛ 3 ۋىلايەتنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىمۇ ئىنقىلابىي كۈرەشنى ئالغا راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەت ئېھتىياجى ئۈچۈن، بايىنبۇلاقتىكى بۇ بىر قىسىم يۇقىرى قاتلام زاتلارغا پائال تۈردە يېقىنلىشىش ئۇچۇرىنى بەردى.

3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتلىغاندىن كېيىن، بايىنبۇلاقتا ئەكس سادا قوزغىدى، گومىنداڭنىڭ بايىنبۇلاقتىكى پېيچۇسى (سوجاڭ جۇ جىڭلۇي، شەرقىي شىماللىق) دىن 8 - 9 ساقچى ئەھۋالنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى كۆرۈپ كېچىلەپ خېجىڭ ناھىيىسىگە بېرىپ مەلۇمات بەردى. مانچىڭجاپ خاننىڭ خوتۇنى ۋۇ جىڭبىن بىلەن قاراشەھەر ۋىلايىتىنىڭ مەمۇرىي تەپتىش ۋالىيسى جى فىڭلۇ دەرھال بىر ليەن ئەسكىرى كۈچىنى تەشكىللەپ، ئورۇپشە لىيەنجاڭ ۋە ساڭگىنجى شۇنگۇەننىڭ يېتەكچىلىكىدە، دالىن داۋانغا ئەۋەتىدۇ. ئۇلار ھازىرقى بايىنبۇلاق رايونىدىكى بايىنغول يېزا ناكىستاي ئۇلان خادىدا تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، خېجىڭ ناھىيىسى شەلمىر، زاۋسۇر، ساتىڭ، كىرەت، بارىن، دۇنۇر قاتارلىق 6 قەبىلىدىن 3 يۈزدىن ئارتۇق ئادەم ئاجرىتىپ ئۆزىنى قوغداش تۈەنى تەشكىللەيدۇ، بۇلارنىڭ ئاتلىرى

ئورۇق، مەلتەقلىرى كونا، قالاق ئىدى. داۋاگۈزدى بىلەن زودۇپ گۈزدى بۇلارنى تاللاشقا ۋە تەربىيىلەشكە مەسئۇل بولدى، تۆمەن-چاڭلىقنى لى نيەنداۋ ئۈستىگە ئالدى، قارمىقىدا 2 ليەن ۋە بىر ئارقا سەپ ترانسپورت دۈيى قۇرۇلدى. بىرىنچى ليەننىڭ ليەنجاڭى باسىڭ (ئازادلىقتىن كېيىن بايىنبۇلاق رايونىغا رايون باشلىقى بولغان) ئىككىنچى ليەننىڭ ليەنجاڭى ئورۇپشىن، ھەر-بىي تەمىنات مەسئۇلى چىڭ خۇرۇپ ئىدى. ۋۇ جىڭبىن ئەسكەر-لەرگە: «تاغدىكى موڭغۇللار بىلەن ئالاقە باغلاپ، بىرلىشىشنى قولغا كەلتۈرۈپ، بايىنبۇلاقنى تۇراقلاشتۇرۇپ 3 ۋىلايەت كۈچلە-رىنىڭ خېجىڭغا قاراپ راۋاجلىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىڭلار» دەپ تاپىلىغان. 1944 - يىلىنىڭ ئاخىرى بۇ قىسىم خېجىڭدىن يولغا چىقىپ ئۇلان خاشىر، ساغانئۇر داۋان ئارقىلىق كىچىك بۇرۇس-تايغا بېرىپ 3 ۋىلايەتنىڭ ھۇجۇم قىلىشىغا قارشىلىق كۆر-سەتتى.

بۇ قوشۇن تۇرغان يەر ئەينى ۋاقىتتا كېلىماتى قاتتىق سوغۇق، ئەسكەرلەر يوشۇرۇنىدىغان جاي يەنى شامالدىن ساقلىنى-دىغان ئازگال جاي ئىدى. بىر كۈنى ئاخشىمى 3 ۋىلايەت دا-ئىرىلىرى 10 نەچچە ئاق ئورۇس، قازاقلاردىن تەركىب تاپقان بىر كىچىك فەندۈينى بايىنغولغا ئەۋەتكەن. شۇ يەردە جامزەي ئىسىملىك بىر زاڭزۇ بايىنىڭ سۇمۇلدىكى بىر تۈركۈم ياشلارنى تەشكىللەپ كىچىك فەندۈي ماسلىشىپ، ئورۇپشىن ليەنىدىكى كو-ماندىر - ئەسكەرلەرنىڭ ھاراق ئىچىپ، قىمار ئويناۋاتقان پۇر-سىتىدىن پايدىلىنىپ، مۇشۇ ليەننىڭ بارلىق ئاتلىرىنى ئوغرىلىق-چە ھەيدەپ كېتىدۇ. جەڭ باشلانغاندىن كېيىن، كىچىك فەندۈي

ئۇلان خادا ئىگىزلىكىنى كونترول قىلىۋالغاچقا، ئۇرۇپشىن لىيەن-جاڭ ئوت كۈچى ئۈستۈنلۈكىنى جارى قىلدۇرالماي ئېغىر چىقىم تارتىدۇ، ھەممىسى پارچىلىنىپ تەسلىم بولىدۇ.

ئىنقىلابىي كۈچلەر بىر يولىلا ئۇلان داۋاننى ئىشغال قىلىدۇ، پەقەت باتمە، دۆشلا خېجىڭغا قېچىپ كېلىدۇ.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن جامەي بىراقلا بايىنبۇلاق رايونىدا تەسىرى بار ھەربىي ھۆكۈمەت باشچىلىرىغا ئايلاندى. (جامەي يەنى كېيىنكى شەنجاڭ چاگزىت ئەسلىدە شىزاڭ جىبا ئىبادەتخانىسىنىڭ بىر مانجىسى بولۇپ، 1932 - يىلى تاگغوت لامىلار بىلەن بايىنبۇلاقتا كېلىپ بۇددا دىنى پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان، تاگغوت لامىلارنىڭ مۇتەۋەللىسى بولغان، 10 نەچچە يىللىق ھاكىمىيەت بىلەن دىننىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ يەرلىك موڭغۇل ئايال گارما بىلەن توي قىلغانلىقتىن جامەينىڭ يەرلىك موڭغۇل چارۋىچىلار ئارىسىدا بىر قەدەر يۇقىرىراق ئابرويى بار ئىدى).

بۇ ۋاقىتتا، كۆنەس ناھىيىسىدىن نىكتىن دېگەن بىر ئاق ئورۇس (ئۆزگىرىپ كەتكەن مىللەت) 3 ۋىلايەتنىڭ بىرلىيەن ئەسكىرىي كۈچىنى يېتەكلەپ بايىنبۇلاقتا تۇرۇپ، ئەسكىرىي كۈچىنى پائال كېڭەيتىپ، يەرلىك قوراللىق كۈچلەرنى تەشكىللەپ 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ماسلاشتى.

ئارشاڭغول — ئىنقىلابنىڭ بۆشۈكى، ئۇ يەردە جەمئىي 30 نەچچە ئائىلىلىك چارۋىچى بار ئىدى. 1945 - يىلى 1 - ئاينىڭ 23 - كۈنى مۇشۇ بىر كۈندىلا 26 ئادەم 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي تەشكىلاتىغا قاتنىشىپ، كېيىنكى ئىلى، ئالتاي، ئاقسۇ ....

قاتارلىق جايلاردىكى ئۇرۇشلاردا بىر قانچە قېتىم خىزمەت كۆر-
سەتتى، ئۇلاردىن شاۋگا، بۆمبە، غېردە تۇمەنجاڭلىقىنى ئۈستىگە
ئالدى. يۇقىرىقى ئۇرۇشتا قۇربان بولغانلاردىن بىرىنچى دەرىجە-
لىك ئۇرۇش قەھرىمانى دەپ نام ئالغانلار لوزۇڭ دورە، ۋاربە-
جەت، تاگگەت، بوتۇ، بادۇمۇ، ساڭگا، باتمە، باتمە ئارا. بۇنىڭ-
دىن باشقا، بۇ ئۇرۇشتا قاتناشقانلاردىن يەنە سەي ئارا، دابدە،
نامجە، توجە، گارمەن، يى رىنچىڭ، خادورجى، دارجا، جاڭ مە-
يىڭ، بالجىر، ئىرىنچە، پۇرۋە، جارسۇن، دوچە، بوگە، بورە قا-
تارلىقلار بار. ئۇلار مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرى-
دە گومىنداڭغا ۋە جاھانگىرلارغا قارشى قوراللىق كۆرەشلەردە
قەيسەرلىك، باتۇرلۇق كۆرسىتىپ، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن
ئازاد بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن پائال رول ئوينى-
نىدى.

بۇ مەزگىلدە بايىنبۇلاقتىن جەمئىي 300 دىن ئارتۇق موڭ-
غۇل ئەسكەرلىككە ئېلىنىپ بىر ئاتلىق ئەسكەر ئېڭى قىلىنىپ
تەشكىل قىلىندى، 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھاكىمىيىتى ھەربىي قو-
رال تارقىتىپ بەردى. قورال بىر قەدەر ئىلغار بولۇپ چېخچە
ئاپتومات، زەمبىرەك توپ، ماكسىم پىلىموت قاتارلىقلار بار ئىدى.
شۇگا تۇمەنجاڭ غېردىن، بۆمبە فۇتۇمەنجاڭ بولدى. 3 ۋىلايەت تە-
رىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئاساسلىق مەسئۇل كىشى يۇقىرىدا ئېيتىل-
غان ئاق ئورۇس نىكتىن.

خېجىڭ ناھىيىسى ئويۇشتۇرغان ئۆزىنى قوغداش تۇمەنى
1945 - يىلى 2 - ئاينىڭ باشلىرىدا شياۋ بۇ رۇستايغا بارغان-
دىن كېيىن لى نيەنداۋا تۇمەنجاڭ 3 كۈن تۇرغاندىن كېيىن، بۇي-

رۇقتا بىنائەن خىجىلغىنا قايتتى، ئۇ تۇمەنگە باشلىق مەسئۇل بولدى. بۇ تۇمەننىڭ قورال - ياراق، ئوق - دورا، ئاشلىق قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى گومىنداڭنىڭ 128 - شىسى ئۈستىگە ئال - غانىدى، تارقىتىپ بېرىلگەن قوراللارنىڭ ھەممىسى رەتتىن چىققان قوراللار ئىدى. خىجىلىڭ ئەۋەتكەن ئۆزىنى قوغداش تۈمەنى بىلەن 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنا قاراشلىق بايىنبۇلاق يەرلىك قوراللىق كۈچلىرىنىڭ ھەممىسى موڭغۇل ئەسكەرلەر بولغاچقا، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا قەبىلە مۇناسىۋىتى ياكى ئۇرۇق - تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى بار ئىدى. بۇ ۋاقىتتا خىجىلىڭ ناھىيىسىنىڭ ئۆزىنى قوغداش تۈمەنى باشلىق ليەنجاڭنى يادرو قىلغان ھالدا بايىنبۇلاق ئاتلىق تۈمەنىنىڭ تۈمەنجاڭى غېردە تۇمەنجاڭ بىلەن ئالاقە باغلىغانىدى. باشلىق 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ تەشۋىقاتى ۋە تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۆزىنىڭ تەشەببۇسىنى ئۆزگەرتىپ 3 ۋىلايەت تەرەپكە پۈتۈن نىيىتى بىلەن يېقىنلاشتى. ئۇنىڭغا مەلۇمكى، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۆزىنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنى قوللايتتى، پەقەت ئاز ساندىكى كىشىلەر - نىڭ 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنى تونۇشى يېتەرسىز بولغانلىقتىن سۆز بىلەن قايىل قىلىش قىيىن ئىدى.

3 - ئاينىڭ باشلىرىدىكى بىر ئەتىگەندە نىكتىن يېتەك - چىلىكىدىكى بىر قازاق ئاتلىق ئەسكەرلەر ليەنى بىلەن بايىنبۇلاقتىكى موڭغۇل ئەسكەرلەر يەڭگى شياۋ بۇ رۇستايىنى يوشۇرۇن مۇھاسىرىگە ئالدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەخپىي پۈتۈشۈش بار ئىدى. باشلىق بارلىق ئەسكەرلەرگە تىزلىنىپ ئەتتە - گەنلىك مەشق قىلىشقا بۇيرۇق بەردى. مىلتىقلارنىڭ ھەممىسىنى

گازارمىغا ئېسىپ قويغان. دەل مۇشۇ چاغدا 3 ۋىلايەت تەرەپنىڭ
مىلتىق ئاۋازى ھەر تەرەپتىن ئاڭلىنىدۇ. پەقەت ئاز سانلىق
كىشىلەر قەتئىي تەسلىم بولمايدۇ. مۇرگى ئىسىملىك بىر
رۇس لىيەنجاڭ پىلىموت بىلەن ئۇلارنى
ئوققا تۇتۇپ 6 نەپەر موڭغۇل ئاتلىق ئەسكەرنى ئېتىپ تاشلاي-
دۇ. بۇ ۋاقىتتا، ئاتلىق ئەسكەرلەر يېڭىدىكى ساغان مەرەن
ئىسىملىك بىر موڭغۇل ئۆزىنىڭ جۇۋىسى بىلەن ھېلىقى پىلە-
موتچىنى توسۇۋېلىپ تۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: «بىز ھەممىمىز موڭ-
غۇل، تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىمىز بار، موڭغۇللار بىر-بىرسىنى
قىرسا بولمايدۇ». ئاخىرىدا باسماق ئۇرۇشنى توختىتىشقا بۇيرۇق
بېرىدۇ ھەممە ھەقىقەتكە قايتقانلىقىنى جاكالايدۇ. نەتىجىدە:
«سىلەر قورالنى تاشلاڭلار، ئۆيىڭلارغا قايتىشنى خالىساڭلار قاي-
تىڭلار» دەپ ئېلان قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى 30 نەچچە كىشى ئا-
ئىلىسىگە قايتىپ كېتىدۇ، قالغانلىرى بايىنبۇلاققا قايتىپ بارىدۇ.

بۇ ئىككى ئاساسىي ئۇرۇشنىڭ ئالدى-كەينىدە يەنە سە-
خەنتوخەي، كۆكلىك، دالىڭ داۋان، غارخەتىن قاتارلىق جاي-
لاردىمۇ كۆلىمى ئوخشاش بولمىغان ئۇرۇش بولۇپ تۇردى.
شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بايىنبۇلاق 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ
يېرىگە ئايلاندى.

3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بايىنبۇلاقتىكى كۈچىنى مۇستەھ-
كەملەپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىن كەلگەن گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ
3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ مېۋىسىنى تارتىۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش
ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتا، داغۇت داۋاننىڭ ئاستىدا بىر قوۋەبان-
دانلىق ئورنى قۇرۇلدى، بىر لوي ئەسكەر تۇرغۇزۇلدى. تەخمى-

ن 2000 ئادەمى بولۇپ، ئۇيغۇر، موڭغۇل، قازاق، شىبە،
رغىز قاتارلىق مىللەتتىن تەشكىل قىلىنغانىدى. بايىنبۇلاق
ر چارۋىچىلىق رايونى بولۇپ، زېمىنى كەڭ، كۆچا، باي،
ڭگۇر، خېجىڭ، قارا شەھەر، ماناس، سانجى، ئۈرۈمچى، تۇر-
ان، پىچان، توقسۇن قاتارلىق جايلار بىلەن چېگرىداش، يەر
ۈزۈلۈشىنى گەرچە تىيانشاندىكى تەبىئىي توساقلار ئايرىپ تۇر-
سىمۇ، لېكىن يۇقىرىدىكى جايلاردا 9 داۋان بولۇپ بايىنبۇلاق-
ا بارغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، 3 ۋىلايەت مىللىي ئارمى-
ىسى ئايرىم-ئايرىم ھالدا مۇشۇ 9 داۋاننىڭ ھەر بىرىدە 20—
30 ئەسكەر تۇرغۇزغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە
ىر سەييارە ئاتلىق لېگىيە 90 دىن ئارتۇق ئادەم بولۇپ، دا-
ئىم سەييارە چارلاش قىلاتتى، مۇبادا دۈشمەن ئەھۋالى بايقال-
غان ھامان دەرھال قوماندانلىق ئورنىغا مەلۇم قىلاتتى.

1945 - يىلى 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى بايىنبۇلاقتا يۈلتۇز ناھىيىسى رەسمىي قۇرۇلدى. 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي غۇپۇر ئاخۇننى ئەۋەتىپ تەيىنلىدى، ھەمدە ئۇ يۈلتۇز ناھىيىسىنىڭ خىزمىتىگە قاتناشتى.

ناھىيىلىك ھۆكۈمەت شاسىل يامۇل، دىنىي ئۇيۇشما، ئىتتىپاق موڭغۇل ئۇيۇشمىسى قاتارلىق 4 تەرەپتىن تەشكىل بولغان، ھۆكۈمەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن فونكسىيىلىك بىر تارماق ئىدى. شۇ چاغدا بايىنبۇلاقتا ئۆي يوق، ھەممىسى چولما ئۆي ئىدى. ساقلىنىپ كەلگەن، ئۆرۈلۈپ چۈشۈشكە ئاز قالغان 4 ئېغىزلىق كونا رايونلۇق ھۆكۈمەتنىڭ ئىشخانىسى بولۇپ (ئوتتۇرىسىدا 3 مېتىردىن كەڭرەك بىر كارىدورى

ئىدى) تەخمىنەن 180 كۋادىرات مېتىر كېلەتتى، 1947 ـ
ى سېلىنغان. ئاشۇ 4 ئېغىزلىق ئىشخانىنى ھەر بىر رەھبە
تارماق بىردىن ئىگىلىگەنىدى.

ىتۇز ناھىيىلىك ھەكۈمەتنىڭ ۋە ئۇنىڭ قاراممىقىدىكى
ىگانلار مەسئۇللىرىنىڭ ئىسمىلىكى تۆۋەندىكىچە:

ھاكىم: چاڭزىت (زاڭزۇ، ئابىيام ئېيتىلغان جامزىي) مۇئا-
، ھاكىم: ساغان (موڭغۇل، ساتىڭلىق) يەنە بىر قازاق ھا-
، باش كاتىپ: غۇپۇر ئاخۇن. دىنى ئۇيۇشما باشلىقى: يىن-
ڭ لاما. ئىقتىساقنىڭ باشلىقى: بايىزبېك (قازاق، سوۋېتلىك)
ڭغۇل ئۇيۇشما باشلىقى: ئا.تۇمۇر (موڭغۇل)

سوت باشلىقى: نىمە (موڭغۇل) جامائەت خەۋپسىزلىكى
اردىسىنىڭ باشلىقى: ئابدۇللا سۇلتان. جخ ئىدارىسىنىڭ قارى-
ىدا 4 پەيچۇسو قۇرۇلدى، ھەر بىر پەيچۇسودا 7ـ8 كىشى
ئىدى.

ناھىيىدىن تۆۋەن شىتاتتا قەبىلىلەر ئاساس قىلىندى، ھەر
ر قەبىلىلەردىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان خادىملار تۆۋەندىكىچە:

1 ـ شەلىمر قەبىلىسىدىن: گۈزدى: غۇرجاپ؛ مەردىن.
پۇ، زالۇن. پېڭسېك.

2ـ ساتىڭ قەبىلىسىدىن: گۈزدى: دورجى ئارا؛ مەردىن؛
مبە؛ زالۇن: ئاڭگا.

3 ـ باردىن قەبىلىسىدىن: گۈزدى؛ ئارا؛ مەردىن: باسىڭ؛
لۇن؛ تەمىن.

4ـ دۇنۇر قەبىلىسىدىن: گۈزدى؛ باسىڭ؛ مەردىن؛ دوبدوڭ؛
الۇن؛ باتمە ئارا.

ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بىر ساقلىقنى ساقلاش ئورنى بار بولۇپ، ئۇنىڭ دورا ۋە سايمانلىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەمىنلىگەن. دوختۇر بىلەن سېستىرا جەمئىي 8 كىشى بولۇپ، بۇلار ئىلگىرى ئەۋەتىلگەن رۇس ۋە شىبە ئىدى. مىللىي مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن 1946 - يىلى 9 - ئايدا ئىلىدا موڭغۇل ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى، موڭغۇل ئۇيۇشما ئىلىدا بىر موڭغۇل ئوتتۇرا مەكتەپ قۇردى، مۇدىرى لالىخە (شىلىكنىڭ قىزى، هازىر ئۈرۈمچىدە) ئىدى، ئەينى چاغدا، بايىنبۇلاقتىن ئەۋەتىپ بېرىلگەن ئوقۇغۇچى 50 نەپەردىن ئارتۇق. هازىرقى شىنجاڭنىڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسى بادەي مۇشۇ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى. 1946-يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يۇلتۇز ناهىيىسى چاگزىت، تاگگالاما، ئارا گۆزدى باشچىلىقىدا بىر تەبرىكلەش ئۆمىكى ئويۇشتۇرۇپ داغدۇغىلىق ئوقۇش باشلاش مۇراسىمىغا قاتناشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، موڭغۇل كۈرەدە بىر موڭغۇل باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلغان بولۇپ، يۇلتۇز ناهىيىسى بۇ مەكتەپنىڭ راسخوتى ئۈچۈن 160 تۇياق ئات، 175 تۇياق كالا، 20 تۇياق قوتاز ئەئانە قىلغانىدى.

يۇلتۇز ساپ چارۋىچىلىق رايونى بولۇپ ئاساسلىقى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شۇ ۋاقىتتا، ناهىيە بويىچە جەمئىي 200 مىڭغا يېقىن چارۋا مال بار ئىدى، هەر يىلى ئىلىغا قېرى كالا، قېرى ئات قاتارلىقلاردىن 20-40 مىڭ تۇياق ۋە خېلى ساندا يۇڭ، تېرە يۆتكىلەتتى. بۇ چارۋا مەهسۇلاتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قورغاس ئارقىلىق سوۋېت

ىتتىپاقىغا توشۇلۇپ گەزلىمە ھەم چەرچىن مال قاتارلىق تۆر-
ۈش بۇيۇملىرىغا ئالماشتۇرۇلاتتى.

ئۈنىڭدىن باشقا، بۇ يەردە ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتۈشكە
ەرزىيدىغىنى شۇكى، دۆنۈرنىڭ ئەركەك قوتىزى بىلەن يەرلىك
الىنى ئۈرۈقلاندۇرۇپ، ئۈرۈقلاندۇرۇلغاندىن كېيىن تۇغۇلغان I-
ەۋلادىنىڭ مەيلى تەن ئېغىرلىقى ياكى سۈت مىقدارى جەھەت-
ە بولسۇن ئالدىنقى ئەۋلادتىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقى ئىسپات-
ىنىپ، دۆنۈر قوتىزى خۇددى «پەل»غا ئوخشايدۇ، دېگەن چىد-
ايلىق نام ئالدى. شۇ چاغدا بۇنى يېتىشتۈرگەن يەرلىك ئا-
ەم—چارۋىچى گاڭگا ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى مىنجۇ.

3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھاكىمىيىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، يۇل-
ۇز ناھىيىسىنى قۇرۇش ئىشى پۈتكەندىن كېيىن، ناھىيىنىڭ ھا-
ىمى چاڭزىت، باش كاتىپ غوپۇر ئاخۇن، گوزدى دورجى ئارا،
ۆزدى ئارا، گۆزدى خۇرجاپ قاتارلىق 5 كىشى ئەڭ ياخشى
ئات ھەم سوغاتلارنى ئېلىپ ئىلىغا بېرىپ 3. ۋىلايەت ئىن-
ىلابىي رەئىسىگە تەقدىم قىلـدى ھەمدە ۋەزىپىگە تەيىنلەش
ۋاھنامىسى ۋە تۆرلۈك مەمۇرى چىقىم راسخوتلىرى قاتارلىق-
رنى رەسمىي بېجىرىپ قايتىپ كەلدى.

3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي «جۇڭگو خەلق دېموكراتىك ئىنقىلا-
بىنىڭ بىر قىسمى». شۇڭلاقلا شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارى-
خىدىكى كۆلىمى ئەڭ زور بولغان بىر قېتىملىق ئىنقىلابىي ھە-
رىكەتتۇر. لېكىن، شۇ ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىتنىڭ چەكلىمىسى
سەۋەبىدىن، بۇ ئىنقىلابىي ھەرىكەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە،
ايرىم ئەكسىيەتچى فېئودال يۇقىرى قاتلامدىكىلەر قىسمەن ھا-

جەمئىيەتنى قولىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، مىللەتچىلىك بايرىقىنى كۆتىرىپ چىقىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپلىق قىلغاندا، ئىلغار كۈچلەرنى ئاساس قىلغان 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي تەشكىلاتلىرى كوممۇنىست ئەخمەتجان قاسىمى، ئابباسوۋ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە، ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى باتۇرلۇق بىلەن قوغلاپ چىقىرىپ، ئىنقىلابنى توغرا يولغا سالدى.

يولتۇز ناھىيىسى 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئىنقىلاب مېۋىسىنى مۇستەھكەملەپ، جەمئىيەتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى خاتىرجەم قىلىپ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلىدى، شىنجاڭنى تىنچ ئازاد قىلىشقا ماسلىشىپ، ئوتلاقتىكى باھارنى كۈتۈۋالدى.

قارا شەھەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ 18 ـ ئەسىردىكى ئەھۋالى

ياسىن ھەسەن، ئابدۇۋەلى

ئۇيغۇرلارنىڭ قارا شەھەردە ئولتۇراقلاشقانلىقىغا ھازىر مىڭ
ىل بولدى. تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىن، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچى
ەئىپلىشىپ غەربىي رايوننى باشقۇرۇشقا ئۈلگۈرەلمىدى. يۈەن،
ىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە پۈتكۈل غەربىي رايوندىكى بەگلىكلەر ـ
ىڭ بىر ـ بىرىنى قوشۇۋېلىش يولىدىكى يېغىلىقى داۋاملىشىپ
ەلدى. خەلق بۇ يېغىلىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، دائىم ئېقىپ
ۈرۈپ جۇڭغارغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقاندا قارا شەھەر يايلاقئاي ـ
لىغانىدى. 1759 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چوڭ ـ كى ـ
چىك خوجىلارنىڭ توپىلاڭلىرىنى تىنچىتىپ شىنجاڭنى بىرلىككە
ەلتۈردى. شىنجاڭ بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، باشقا يىراق ـ
ېقىن يۇرتلارغا كەتكەن ئۇيغۇرلار بىر ـ بىرىگە خەۋەر قىلىپ،
ۆز يۇرت ـ ماكانىغا ئارقا ـ ئارقىدىن قايتىپ كەلدى. چىڭ
سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكى شىنجاڭنىڭ ئۇ ـ
زاق مۇددەت بۆلۈنۈپ تۇرۇشتەك تەپرىقىچىلىق ۋەزىيىتىگە خا ـ
تىمە بەردى. تىنچ، ئىتتىپاق بولغان ئىجتىمائىي ۋەزىيەت
بارلىققا كەلدى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئېغىر سېلىقلىرى يەڭ ـ
گىللىدى. ھەر خىل شەكىلدە ئېتىز ـ ئېرىق بەرپا قىلىنىپ دېھ ـ

قانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلاندۇرۇلۇپ، شىنجاڭ ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

تىنچ شارائىت، مۇقىم تۇرمۇش ۋە قانۇنىيەتلىك ئىشلەپچىقىرىشقا ئىگە قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنى خاتىرجەم تېرىقچىلىق قىلىپ، ئائىلە - يۇرتىنى بېكىتىشتىن قۇرالايدىغان ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلدى.

ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ تەركىبىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى. قەشقەر، يېڭىسار، ئاتۇش، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىكى باي سودىگەرلەرمۇ قارا شەھەرگە كېلىشكە باشلىدى. خۇسۇسەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سودا - سېتىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى، ئىگىلىكىنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، تەبىئىي ھالدا بىر تۈركۈم ئىمتىيازلىق شەھەر ئاھالىسى بارلىققا كەلدى؛ چىڭ سۇلالىسىنىڭ «قارا شەھەر مەھكىمىسى تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، بۇ يەردە (كورلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) 12300 ئۇيغۇر ئاھالە بولغان، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يېزىلاردا سودىگەرچىلىك، باققالچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، كەسىپ قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى ساھە ھەر قايسى كەسىپلەر ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتنى ئىلگىرى سۈرۈپ، بۇنىڭ بىلەن سودا - سېتىق ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشىگە ئاساس سېلىنغان. ياڭ زېڭ شىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە قارا شەھەردە كەسىپ خاراكتېرىنى ئالغان چوڭ سودىگەرلەر مەيدانغا كەلگەن؛ شۇ چاغدا ئاتاقلىق سودىگەرلەردىن: مەھەممەت ئاخۇن باي، چوڭ ئاخۇن باي، ئىمىن ھاجى، ئەلى ھاجىم، سەلەي باي، توختى ئاخۇن باي قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇلار ئاۋ-

ل چارۋىچىلىق بىلەن، كېيىن چارۋىچىلىقنى تاشلاپ سودىگەر-
لىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، قارا شەھەرنىڭ سودا ئىشلىرىنىڭ
للىنىشى ئۈچۈن ئاساس سالدى.

ئىمىن ھاجى شۇ يىللىرى قارا شەھەر دەرياسىنىڭ ئۇس-
دىن بىر پارچە يەر ئېلىپ يۇڭ يۇيۇش خانىسى ئاچتى، دەس-
پتە يەرلىكتە يەرلىك ئۇسۇل بىلەن قوي يۇڭىنى پىششىقلاش
سىپىنى يولغا قويۇپ، ئەمگەككە قاراپ ھەق بېرىش چارىسىنى
ىرا قىلىپ، ئىشچى ياللاپ قوي يۇڭى يۇيۇشنى ئېلىپ باردى.
ي يۇڭى قۇرۇغاندىن كېيىن يۇڭنى تېڭىق قىلىپ تۆگىگە ئار-
پ چەت دۆلەتكە ئاپىرىپ ھەر خىل تۇرمۇش بۇيۇملىرىغا تې-
ىتى. خۇسۇسەن ئىمىن ھاجىم دائىم سوۋېت ئىتتىپاقى قا-
ىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ سەمەي ئوبلاستىغا بېرىپ ئۇقەت قى-
ى، ئۇ يەردە ئۇزاق مۇددەت تۇرۇپ سودىگەرچىلىك قىلغان.
ىن ھاجىمنىڭ تۆگە دۇيى سوۋېتكە بېرىش ئۈچۈن يولغا چىق-
ا تۆگىلەرنىڭ قوڭغۇراقلىرىنىڭ ئاۋازى قارا شەھەرنى بىر ئا-
ى.

شۇ چاغدا پۈتۈن شەھەردە 9 ئورۇندىكى چوڭ قوروداتوپ
ىتمەش كەسپى يولغا قويۇلغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە سودى-
لەر يەنە ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن ئالاقىلىشىپ چارۋا مەھ-
ۇلاتلىرىنى ئىچكىرىگە ئاپىرىپ ساتاتتى، شۇنداق قىلىپ قارا
ەرنىڭ دول چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى سوۋېت بازارلىرىغا
ىندى. شۇنداقلا ئىچكىرى ئۆلكىلەردىمۇ مەلۇم ئىناۋەتكە ئىگە
ى.

قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە سودا ـ سېتىق ئىشلىرى ئاۋات-

لاشتى، بولۇپمۇ تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، قارا شەھەرنىڭ ئاھالىسىدىكىگە ئەنگە بىر تۈركۈم سودا كارۋانلىرى يېتىشىپ چىقىپ، سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يول سېلىپ بەردى.

1928 - يىلى ياڭزېڭشىنىڭ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلىرى فەن يوڭشەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن جىن شۇرېن فەن يوڭشەننى قولغا ئېلىپ ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى شىنجاڭدا قۇرۇلدى. 1932 - يىلى جىن شۇرېن جاللات شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. ھاكىمىيەت ئالماشتى.

1937 - يىلى شېڭشىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ ستالىن بىلەن كۆرۈشتى. ئۇ، «ئالتە بۈيۈك سىياسەت» نى ئىجرا قىلىمەن، دېگەن نىقاپ بىلەن، 1939 - يىلى قارا شەھەردىكى ئەيسا ھاجىمنىڭ قورۇسىدا (ھازىر 8023 - قىسىم تۇرۇشلۇق جايىدا) سوكسىن تۇۋۇرۇك شىركىتى قۇردى. شىركەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، سوۋېتلىكلەرنىڭ بۇ يەردە سودا قىلىشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن قارا شەھەر ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ سوۋېت سەمەي ئوبلاستى بىلەن بولغان كېلىش - بېرىشى ئۈزۈلۈپ قېلىپ ئېغىر زەربىگە ئۇچرىدى. يەرلىك چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سوكسىن تۇۋۇرۇك ئۆز ئالدىغا سېتىۋالىدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن يەرلىك سودىگەرلەر ۋەيران بولۇش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. بەزى سودىگەرلەر ئۇششاق - چۈششەك ئېلىم - سېتىم بىلەن، تەبىئىي ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر بولدى، بەزىلىرى سودىدا ۋەيران بولدى، شېڭ شىسەينىڭ

مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقى، زۇلۇم سېلىش سىياسىتى تۈپەيلىدىن، سۆكسەن تۆرۈكنىڭ سودىسىمۇ ئانچە راۋاج تاپالمىدى. 1943 - يىلى شېڭشىسەي شىنجاڭدىن ئايرىلىپ گومىنداڭنىڭ يېزا ئەگىلىك مىنىستىرى بولدى. ۋۇجۇڭشىڭ شىنجاڭغا كېلىپ گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنى قۇردى. سۆكسەن تۆرۈكنىڭ سودا پائالىيىتى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى. نۇرغۇنلىغان يۇڭ - تېرىلەر بېسىلىپ قېلىپ بىر مەھەل بىر تەرەپ قىلىنمىدى. بۇ ئەھۋالنى نەزەرگە ئېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىن بىر تۈركۈم كۆن - خۇرۇم ئىشلەيدىغان قول ھۈنەرۋەنلەر كىرگۈزۈلۈپ، بۇ يۇڭ - تېرىلەر بىر تەرەپ قىلىندى. 1943 - يىل يۇسۇپ جەڭلى باشچىلىقىدا 18 ئادەم شېرىك كارخانا قۇردى. بۇ كارخانا سۆكسەن تۆرۈك ئىسكىلاتىنىڭ ئورنىدا قۇرۇلۇپ، (ئەسلى ئورنى ھازىرقى ياشلار سودا سارىيىنىڭ ئالدىدا ئىدى) تۆرلۈك ئۇستاملاردىن 100 نەچچە ئادەمنى يىغىپ بىر يىل ئىچىدە بېسىلىپ قالغان ھېلىقى يۇڭ - تېرىلەردىن ھەر خىل تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىشلەپچىقىرىپ بىر تەرەپ قىلىپ بولدى. يۇسۇپ جەڭلى كارخانا قۇرغاندىن كېيىن گومىنداڭنىڭ لوپنۇر، چاقىلىقتىكى ئادەملىرى بۇلاپ ئەكەلگەن 3 مىڭ دانىدىن ئارتۇق تېرىنى مۇشۇ كارخانىغا جۇۋا تىكىپ بېرىشكە بۇيرىدى. بۇ كارخانىدا 2 يۈزدىن ئارتۇق ئىشچى بار بولۇپ، ئورنى ھازىرقى ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ يان تەرىپىدە ئىدى.

بۇ كارخانىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى گومىنداڭ ھەربىي قىسىملىرىغا قىشلىق كىيىم تىكىش ئىدى. پەقەت ئاز قىسىم تېرىدە ئىشلەنگەن مال بىلەن بازارنى تەمىنلەيتتى.

بۇ كارخانىنىڭ داڭقى بار ئۇستاملىرى: بوۋاق ئـاخۇن،
جى ئاخۇن، ئابدۇقادىر ئاخۇن، سىدىق ئاخۇن، بوغالتىرى ئوسـ
ن داۋۇت، ئابلىز ئىبراھىم، كاسسىرى تۇرسۇن ئەپەندى قا ـ
لىقلار ئىدى، يۈسۈپ جىڭلى قۇرغان بۇ كارخانا 1843 ـ يىلـ
ن 1947 ـ يىلـغىچە 4 يىل مەۋجۇت تۇردى. 1947 ـ يىلى
لىنىڭ قىممىتى چۈشۈپ كەتكەچكە، بۇ كارخانىنىڭ تـەقدىرى
ـەۋپتە قالدى. ئاخىرىدا بىر قانچە پايچىكىلار 1950 ـ يىل ـ
چە قۇرۇق زاۋۇت ئۆيىنى ساقلاپ كەلدى. قالغان ئـۇستاملار
زلىرى ئىش تېپىپ كۈن كەچۈردى.

قارا شەھەردىكى ئۇيغۇرلار مەسچىتى

ئازادلىقتىن ئىلگىرى قارا شەھەر بازار ئىچىدە جەمئىي
ز مەسچىت بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە تارىخىي بىر قەدەر ئۇ-
ۇزىراق، قەدىمىي مەسچىت ـ قارا شەھەر دەريـاسى بويىدىكى
194 ـ يىلى سېلىنغان ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن جاھائـە
ىشقەدەم، ئابرويلۇق ھەبىبۇللا ئىماملىك تەشەببۇسى ھەم بىۋا-
ىتە قاتنىشىشى، كەڭ مۇخلىسلارنىڭ زور كۈچ بىلەن مـەدەت
ېرىشى بىلەن سېلىنغانىدى. شۇ چاغدا جۈمە نامىزىغا ئىماملىق
ىلغان كىشى قەشقەر يېڭىسارلىق ئىبراھىم خوجا ئىدى. چـوڭ
ەسچىت پۈتكەندىن كېيىن، مەسچىتنىڭ يېنىغا بىر يۇقىرى دە-
ىجىلىك مەدرىس سېلىندى. ئابدۇرۇسۇل خەلپەت ۋە ئـابلىز
ەخسۇم قاتارلىق دىنىي زاتلار بۇ مەدرىسكە ئوقۇغۇچى قـوبۇل
ىلىپ بۇ مەدرىسنى باشقۇردى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە، بولۇپمۇ ياڭزىڭشىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، شەھەردە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ مەھەللە ئاھالىلەر كومىتېتىنى مەركەز قىلغان ھالدا 7 مەسچىت سېلىنىدى. شۇ چاغدا ئازىراق نامى بار مەسچىت - سادىق ھاجىنىڭ مەسچىتى بولۇپ، بۇ مەسچىتنىڭ ئورنى ھازىرقى پوچتىخانىنىڭ ئارقا ھويلىسىغا توغرا كېلەتتى. قۇرۇلۇش ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن بۇ مەسچىت چۇۋۇۋېتىلدى، بۇ مەسچىتنىڭ ئاخۇنى XXX ئىدى. يەنە بىر مەسچىتنىڭ ئورنى ناھىيىلىك دوراشىركىتىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، لوپنۇرلۇق XXX دېگەن كىشى مەسئۇل بولۇپ سالدۇرغان، مىنگونىڭ 18 - كۈنى پۈتكەنىدى. بۇ مەسچىتنىڭ ئاخۇنى قاسىم خەلپەت ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ناھىيىلىك دورا شىركىتى بۇ يەرنى سېتىۋېلىپ قۇرۇلۇش قىلدى.

يەنە بىر مەسچىت جاۋال گاس ئۆزىنىڭ ھويلىسىنىڭ يېنىغا سالغان مەسچىت بولۇپ، ئاخۇنى رىشىت خەلپەت ئىدى. مەسچىتنىڭ ئورنى ھازىرقى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى رېمونت زاۋۇتىنىڭ قوروسىغا توغرا كېلىدۇ. مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىدا بۇ مەسچىت چۇۋۇپ تاشلاندى. باشقا 4 مەسچىتنىڭ كۆلىمى چوڭ ئەمەس بولۇپ، مەھەللە خاراكتېرلىك ئىدى. ئەسلى ئورنى 4 - كەي تاشيول بويىدىكى ئۇلاق ترانسپورت كوپىراتىپى قوروسى ۋە رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىنىڭ قوروسى ئىچىگە توغرا كېلەتتى. ھازىر مەۋجۇت ئەمەس. كۆلىمى بىر قەدەر چوڭراق بولغان مەسچىتلەر دىنىي مەكتەپ ئېچىپ تالىپلارنى تەربىيىلەيتتى.

شىڭشىسەي مەزگىلىگە كەلگەندە موللا داۋۇت ئىسىملىك

بىر كىشى ئۆزىنىڭ قورۇسىدا بىر مەسچىت سالغان ئىدى. ئۇ مەسچىت ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. يۇقىرىقىدىكى مەسچىت-لەرنى سېلىشقا پائال قاتناشقان ھەمدە قىزغىنلىق بىلەن مەدەت بەرگەن زاتلار: قەشقەرلىك ئىماملار ۋە ئاخۇن - دىنىي زاتلار، بۇ ئادەملەر ئۇزۇن يىل مەخسۇس دىنىي تەلىم ئالغان. 1840-يىلىدىن 1935 - يىلىغىچە بولغان بۇ مەزگىلدە قارا شەھەر شە-ھەر ئىچىدە مەسچىتلەر ئومۇمىيۈزلۈك قۇرۇلغان، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا تېخىمۇ تەقۋادار بولغان.

1939 - يىلى شىڭ شىسەينىڭ رەزىل ئەپتى - بەشىرىسى ئۇزۇل - كېسىل ئاشكارىلاندى. ئۇ ئىلغار زىيالىيلارغا ۋە ئاتاق-لىق دىنىي زاتلارغا غالجىرلىق بىلەن زىيانكەشلىك قىلىپ، قول-غا ئېلىپ تۈرمىگە تاشلىدى. ئەينى ۋاقىتتا، قارا شەھەردىكى مەشھۇر دىنىي زات، دىنىي ئاقارتقۇچى يۈسۈپ ئەلەم ھاجى، ئى-مىن ھاجى، مەھەممەت داموللا قاتارلىق 10 نەچچە كىشىنى قول-غا ئېلىپ ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى تۈرمىگە ئاپىرىپ قامىغان، قولغا ئېلىنغانلاردىن قادىر ھاجى پاجىئەلىك يوسۇندا ئۆلتۈرۈلگەن، 1942 - يىلى 12 - ئايدا يۈسۈپ ئەلەم ھاجى تۈرمىدىن چى-قىپ قارا شەھەرگە قايتىپ كەلدى. 1943 - يىلى 5 - ئايدا ئۇ جامائە مەسچىتىنى كېڭەيتىپ سېلىشقا كىرىشتى ھەمدە «سە-رەپخانا»، ھارۋا، ئۇلاق چۈشىدىغان دەن سالغانىدى.

ئازادلىقتىن كېيىن بۇ دىنىي مەكتەپ پەننىي مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تەمىنلەش قىيىن بولغانلىقتىن، ھۆكۈمەت ئوتتۇرىغا چۈشۈپ شەخسىگە تاپشۇرۇپ بەردى. چوڭ جامائە مەسچىتىنى كېڭەيتىپ سېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا قىش-

قەرلىك كىچىك ھاجى دېگەن كىشى ھازىرقى زىيالىي ياشلار ما-
گىزىنى ئورنىدا بىر چوڭ مەسچىت سالدى. بۇ يەر بۇرۇن زا-
راتكارلىق ئىدى. مەسچىت زاراتكارلىقنىڭ يېنىغا سېلىندى. ئىس-
لام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان جامائەتلەر مىسلىسىز كۆپەيدى.
ۋەھالەنكى، قاراشەھەردىكى دىنىي مەزھەپ ئىچىدە ئىختىلاپ يۈز بې-
رىپ، ھەر قايسى مۇخلىسىز ئىچىدە ئۆزلىرىنىڭ تەلىمات - ئە-
قىدىلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، نەتىجىدە شەرىئەتچى - تەرىقەت-
چىلەر دېگەن مەزھەپكە بۆلۈنۈپ كەتتى.

1944 - يىلى ئابدىكېرەم داموللا جامائە مەسچىتىگە ئا-
خۇناۇققا تەكلىپ قىلىندى، دىنىي ئىشلارنى باشقۇردى. رەخمە-
تۇللا داموللا لوپنۇردىن قارا شەھەرگە كېلىپ مۇپتى بولدى.
قازىلىقنى ئەينى ۋاقىتتا ھۆكۈمەت ئەۋەتكەن ناسىر داموللائۇس-
تىنگە ئالدى. ئابدىكېرەم داموللا ۋە ناسىر داموللا، رەخمىتۇللا
داموللىلارنىڭ تەرەپبازلىق قارشى كۈچلۈك بولغانلىقتىن، جاما-
ئەتلەر ئىختىلاپنى ھەل قىلىش ئۈچۈن كورلىدىن مىرخسۇت ئەلەم
ھاجىمنى قارا شەھەرگە كۆچۈرۈپ كەلدى. 1945 - يىلى كورلىدىن
ئېلىخەلپەم قارا شەھەرگە چىقىپ كىچىك ھاجىمنىڭ مەسچىتى قو-
روسىنىڭ سىرتىغا بىر چوڭ خانىقا سېلىپ (ئىشانلار سۆلۈك قى-
لىدىغان ئورۇن) سوپىلارنى تەربىيىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئېلىخەل-
پەمنىڭ سوپىلىرى قارا شەھەر بازىرىنىڭ ھەر بىر بۇلۇڭ - پۇش-
قاقلىرىغىچە تارقالدى. ئۇلار ئۆز قەرەلىدە پائالىيەت ئېلىپ بار-
دى. سوپىلار «پانى ئالەمنى يامان كۆرۈش، تەركى دۇنيالىقنى
كۆككە كۆتۈرۈش، ئۇ ئالەمدە راھەت كۆرۈش» نى تەشەببۇس
قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ دىنىي پائالىيىتى بىر مەزگىل قارا شەھەردە

ئۇستۇنلۇكىنى ئىگىلىدى. 1948 - يىلى بىر جۈمە كۈنى سوپىلار جامائە مەسچىتىگە بېسىپ كىرىپ جېدەل چىقاردى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن شۇ يىلى ئابدىكېرەم داموللا بىلەن ناسىر داموللا ئوتتۇرىسىدا بىر قانچە قېتىم توقۇنۇش يۈز بەردى. ئاخىرقى بىر قېتىملىق توقۇنۇشتا دائىرىلەر ئەسكەر ئەۋەتىپ توسۇپ ئامانلىقنى ساقلىدى. بىر مەزگىل جامائەتلەر قوراللىق ئەسكەرلەرنىڭ نازارىتى ئاستىدا ناماز ئوقۇدى.

«سۇلتان قىلىچ تەگبىر ئاتام قەبرىسى» ھەققىدە

سۇلتان قىلىچ تەگبىر ئاتام قەبرىسى قارا شەھەر شەھەر ئىچىدىن 10 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى غەربىي جەنۇب تەرەپتىكى دەنزىل يېزىسىنىڭ كونا بازىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە بولۇپ، ئۇزاقتىن بۇيان كىشىلەرنىڭ تاۋاپ قىلىدىغان جايىغا ئايلاندى.

ئىلگىرى بۇ قەبرىنىڭ دائىرىسى كەڭ ئىدى. بۇ يەردە بىر چوڭ يۇمىلاق گۈمبەز (ئىسلام دىنىنىڭ دار بوۋىلىرىنىڭ قەبرىسى) شۇنىڭدەك بىر مەسچىت ۋە باشقا ئىبادەت قىلىدىغان ئەسلىھەلەر بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا سانسىزلىغان كىچىك قەبرىلەردىن تەركىب تاپقان قەبرە توپى بار ئىدى.

ئومۇمەن شەھەردىكى چوڭ بايلار ۋە دىنىي زاتلار ئالەمدىن ئۆتكەندە مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىناتتى، ھەر ھەپتىنىڭ پەيشەنبە كۈنى كىشىلەر بۇ يەرگە كېلىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلاتتى. بۇ يەرگە كېلىپ تاۋاپ قىلىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى. كۆڭۈللەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ يەر «سىرلىق مۇقەددەس جاي»

غا ئايلاندى. ھەر قېتىم كىشىلەر بۇ قەبرىستانلىقتىن ئۆتكەندە، جەنۇبتا ئاق ئۆستەڭنى، شىمالىي تەرەپتە بۇقىرى ئۆستەڭنى پاسىل قىلىپ، ئاتلىقلار ئاتتىن، ھارۋىدىكىلەر ھارۋىدىن چۈشۈپ دۇئا قىلىپ ئاندىن ماڭاتتى. ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەنسىرى بۇنداق كۆز قاراش كىشىلەرنىڭ قەلبىگە سىڭىپ كىرىش بىلەن، كىشى-لەر بۇ قەبرىستانلىقنى «ئۇلۇغ جاي» — مازىرىم دەپ ئاتاپ، 4 يۈز يىلدىن ئارتۇق تاۋاپ قىلىپ كەلدى.

دەنزىلنىڭ ئەسلى ئىسمى ئاق ئۆستەڭ بولۇپ، بۇنداق نام جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىدىغان نام قويۇش ئۇسۇلى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن: ئاتۇشتى-كى يۇچىر (ئوڭلۇق ئۆستەڭ)، ۋاڭچۇ (خانلىق ئۆستەڭ)، گەي چۇ (كىچىك ئۆستەڭ) بۇنداق نامنىڭ ئوخشاش مەنىسى ئۆزگەر-مەيدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئامما ئاسان قوبۇل قىلىدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن موڭغۇللار بۇ يەرنى ساغان دىڭ (ئاق تام، ئاق دۆڭ دەپ ئاتىدى) ھازىرغىچە كىشىلەر بۇ يەرنى ئاقدۆڭ دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇر پۇقرالار مازارغا تاۋاپ قىلىپ كەلگەچكە موڭغۇل تىلىدىكى ساغان دىڭ دېگەن سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «دىڭنى» قوبۇل قىلىپ ئۇيغۇر تىلىدىكى «زار» بىلەن بىرلەشتۈرۈپ «دەنزىر» دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كىشىلەر ئۇزاق مۇددەت ئېغىزدا خاتا ئېيتىپ «دەنزىر» نى «دەنزىل» دەپ ئادەتلىنىپ قالدى. «دەنزىل» نىڭ مەنىسى خەنزۇ تىلىدا 四十里城子 دېگەنلىك بولىدۇ. كىشىلەر بۇ يەردە نۇرغۇن دەن سېلىپ بۇ يەرنى چۈشكۈنگە ئايلاندۇرغان.

تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، سۇلتان سادىق مى-
لادى 10 - ئەسىردە باالدۇرلا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان.
ئۇنىڭدىن كېيىن 14 - ئەسىردە پۈتۈن شىنجاڭدا ئىسلام دىنى
ئومۇميۈزلۈك تارقالغان، تارىخىي ھۆججەتلەردە خاتىرىلىنىشىچە،
سۇلتان سادىق بۇغراخاننىڭ ئوغلى مۇسا ئارسلان ئىكەن، بۇئا-
دەم بۇغرا «قاراخان خانلىقى» نىڭ ئارىپ داجاڭ يېتەكچىلە-
كىدىكى مۇسۇلمان قوشۇنىغا قاتناشقان، ئارىپ داجاڭ كۇچادىكى
ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، كۇچانى ئىشغال قىلىۋال-
غان. ۋەھالەنكى كۇچادىكى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىل-
ماي بۇددا دىنىغا قەتئىي ئېتىقات قىلغان، كۇچالىقلار بۇنى
شەرت قىلىپ سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، قارشى تەرەپ جاۋاب بەرگەن-
دىن كېيىنلا «قاراخان خانلىقى» غا تەۋە بولغان.

ئۇقۇشىمىزچە، ئىلگىرى دىنىمىزدىكى مازىرىمىزنىڭ ئەھۋالى
يەرلىك تەزكىرىگە خاتىرىلەنگەن، ئەمما مەدەنىيەت زور ئىنقى-
لابىدا بۇ تارىخ خاتىرىلەنگەن تەزكىرىنى ئىسيانچىلار كۆيدۈرۈۋەتكەن.

مازىرىمىزدا تۇرۇشلۇق تىلىۋالدى شېيىخنىڭ ئېيتىپ بېرى-
شىگە ئاساسلانغاندا، «يەرلىك تەزكىرىدە»، «نەمەنگان» لىقلار-
نىڭ بۇ شەھەرگە كەلگەنلىكى، بۇ يەرنىڭ بىرىمىزدىن كۆپرەكى
ئاق ئۆستەڭگە چىقىپ كەتكەنلىكى خاتىرىلەنگەن، ئۇ تولۇقلاپ
مۇنداق دەيدۇ: «بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىزدىن 4 ئەۋلاد كې-
شى بۇ يەردە شېيىخلىق قىلىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن، بۇ يەرنىڭ
ئەھۋالىنى ھازىرغىچە پىششىق بىلىمىز».

يېقىنقى تارىخىي پاكىتلاردىن قارىغاندا، ئىسلام دىنى
تۇرپان ئايدىڭ كۆل ئاتراپىدا ناھايىتى ئۇزاق تارقالغان ھەم

تەسىرى چوڭقۇر بولغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە، سۇلتان قىلىچ تەگبىر ئاتانى كۇچا رايونىدا ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچىلارنىڭ پېشىۋاسى دەپ ئاتىسا بولىدىكەن.

بۇ دىنىي زات ئىسلام دىنىنى تارقىتىپ كەڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان ئاممىغا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدۇرۇش ئۈچۈن، بوشاشماستىن تىرىشقان.

ئەينى ۋاقىتتا قارا شەھەر كۇچا خانلىقىغا تەۋە ئىدى. ئۇ يەردە بۇددا دىنى ئەۋج ئالغان. ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن سۇلتان قىلىچ تەگبىر ئاتا قارا شەھەردە بىر ئۆمۈر كۈرەش قىلغان. ئاخىرى ئۆزىنىڭ ھاياتىنى تەقدىم قىلغان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن دەنزىل قەبرىستانلىقىدا دەپنە قىلىنغان، بۇ قەبرىستانلىق 4 يۈز يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە.

راۋايەت قىلىنىشىچە، تۇرپانلىق دىنىي زات ئەسھابە كەبى قىلىچ تەگبىر ئاتا، لوپنۇرلۇق سۇلتان رەبىبۇللائاتا ۋە سۇلتان قىلىچ تەگبىر ئاتانىڭ ھەممىسى بىر تۇغقان قېرىنداش ئىكەن.

يۇقىرىقى رايونلاردا ئىسلام دىنىنى بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان ئاممىغا تارقىتىش ئۈچۈن ئۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىپ، تەقۋادارمۇخلىسلاردىن بولۇشقا قىلىچ بىلەن مەجبۇرلىغان.

بۇ ئاقساقالنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، كىشىلەر بۇ قەبرىستانلىقنى ھۆرمەت بىلەن «سۇلتان قىلىچ تەگبىر ئاتام قەبرىسى» دەپ ئاتاپ كەلگەن.

ئىزاھات: سىزكسىن تۆۋرۈك دېگەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگونىڭ شىنجاڭدىكى خام ئەشيا شىركىتى.

موللاخۇن روزى تەرجىمىسى

ئازادلىقتىن بۇرۇنقى لوپنۇر خەلقى

غۇلامىدىن ئەيسا

لوپنۇر ناھىيىسى ئوبلاستىمىزنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسـمىغا جايلاشقان. مەشھۇر تارىم دەرياسى بىلەن كۆنچى دەرياسى غەربتىن شەرققە قاراپ ئېقىپ ئۆتۈپ، ناھىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. ئەسلىدە لوپنۇر ناھىيىسى يېرى كەڭ، تۇپرىقى مۇنبەت بىپايان زېمىن بولۇپ، غەربىي چېگرىسى كورلا، شايار ناھىيىلىرىدە، جەنۇبىي چېگرىسى تەكلىماكان قۇملىقى ئارقىلىق چەرچەن، چاقىلىق ناھىيىلىرىدە، شەرقىي چېگرىسى قۇمۇلغا، شىمالىي چېگرىسى تۇرپان، توقسۇن ناھىيىلىرىدە چېگرىداش. لوپنۇر خەلقى ئاساسەن يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق بىلەن كۈن كەچۈرەتتى. ياز پەسلى ھاۋاسى ئىسسىق بولۇپ كۆل يېغىنى ئاز ياغىدۇ، دېھقانچىلىق ئاساسەن دەريا سۈيىگە تايىنىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. تارىختىكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتلەرنىڭ ھەر خىل ۋاستىلەر بىلەن خەلقنى رەھىمسىز رەۋىشتە ئېزىشى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى، پاجىئەلىك قاقتى - سوقتى قىلىشى نەتىجىسىدە، بىچارە لوپنۇر خەلقى ئىنتايىن ئېچىنىشلىق ۋە يوقسۇزلۇق تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولغان. لوپنۇر

خەلقنىڭ مۇشۇنداق ئېچىنىشلىق غۇربەتچىلىك بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە سەۋەبچى بولغان بىر قانچە خىل سەۋەبلەرنى تەپسىلى بايان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن: ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتلەر خەلقنى ھەرخىل ۋاستىلەر بىلەن نادانلىق - قالاقلىقتا قالدۇرۇش، مەدەنىي - مائارىپنى بوغۇش، خەلقنى غەپلەت بۆشۈكىگە مەھكەم تېڭىپ تاشلاش، مەدەنىي - مائارىپ ۋە ئىلغارلىقنى تەرغىپ - تەشۋىق قىلغۇچىلارنى «جەدىت»، «كالتا قۇيرۇق»، «دەھرىلەر»، «دىن»غا قارشى، شەرىئەتكە بۇزغۇنچىلىق قىلغۇچىلار دېگەن بەتناملار بىلەن زىيانكەشلىك قىلىش ۋە ئۇچۇقتۇرۇۋېتىش قاتارلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، خەلقنى ئىمكانقەدەر قالاقلىق جاھالەتتە قالدۇرۇپ كەلگەن؛

① قانخور ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن، جاللات شىڭ شىسەي ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي خادىملىرى تەرىپىدىن ھەرخىل ۋاستىلەر بىلەن قاتتىق ئېزىلگەن.

② ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتلەرنىڭ يولسىز ئالۋاڭ - سېلىق ۋە خىلمۇ - خىل ئېغىر باجلىرى تەرىپىدىن رەھىمسىز رەۋىشتە قاتتىق قاقتى - سوقتى قىلىنغان.

③ خۇراپاتلىق ۋە نادانلىق پاتقىقىغا چوڭقۇر پاتقان ۋە دىنى تەبىقە ھەم خوجا - ئىشانلارنىڭ قاقتى - سوقتى قىلىشىغا ئۇچراپ كەلگەن.

④ فېئودال باي پومېشچىكلارنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا ۋە بوزەك قىلىشىغا دۇچار بولغان.

⑤ ھايانكەش سودىگەرلەرنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن زى-

كەشلىنىڭ قىلىشىغا ئۇچراپ كەلگەن ۋەھاكازالار. ئەمدى يېڭ-
ردقى 5 خىل سەۋەبلەر ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەيلى.
رىنچى. ئۆتمۈشتىكى ھۆكۈمەتلەر ھەر جەھەتتىن قالاق، ئەك-
يەتچى بولغانلىقتىن، ئىلىم - پەن تەرەققىياتى، خەلقنىڭ
لۇش تىرىلىشى بىلەن كارى بولمىغانلىقتىن، زامانىۋى تې-
قىقىيات ۋە دېھەرلىك قاتناش قوراللىرىمۇ يوق ئىدى. ھۆكۈ-
ت ئەسكەرلىرى ۋە مەمۇرىي خادىملىرى ئۇيياقتىن - بۇيياققا،
كى قاراشەھەر، كورلىدىن چەرچەن، چاقىلىققا، ناھىيە شەھە-
ىدىن سەپەرگە چىقماقچى بولغاندا، ئاساسەن خەلقتىن ھارۋا،
ت، ئېشەك قاتارلىق قاتناش قوراللىرىنى تايىناتتى. بۇنىڭدا
ر تىيىنمۇ ھەق بەرمەيتتى. مەسىلەن: لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ ناھىيە
ەركىزى كۆنچى شەھىرىدىن چەرچەن، چاقىلىق ناھىيىلىرىگە
اردىغان ئەسكەرلەر ياكى مۇلكىي خادىملار ئۆتەكمۇ - ئۆتەك،
ھەللىمۇ - مەھەللە ھارۋا، ئات، ئېشەك سېلىق سېلىپ ماڭات-
ى. ئىككىنچى مەھەللىگە بارغۇچە ئات ئۇلاق ھېرىپ چارچاپ
يغىر بولۇپ، ياكى ئۇنى ئۆز مەھەللىسىگە قايتۇرۇپ كېلەلمە-
ان ئادەم بارغۇچە باغلاقلىق تۇرۇپ ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇقتا
ئۆلۈپ كېتىدىغانلىرى كۆپ بولاتتى. خەلققە بولغان بۇ بېھۇدە
زىيانغا بىر تىيىن تۆلەم بېرىلمەيتتى. ئات ئۇلاقنى يارىتىپ
بەرمىسە زالىملاردىن تاياق يەيتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى چوڭ
يول ئەترىپلىرىدا ئوتلاپ يۈرگەن خەلقنىڭ كالا، قويلىرىنى
گومىنداڭ باندىت ئەسكەرلىرى تېپىۋالدۇق دېگەن باھانىلەر بى-
لەن ئوچۇقتىن - ئوچۇق يولسىزلارچە سويۇپ يەپ كېتەتتى.
بۇنداق بۇلاڭچىلىق ئەھۋاللار دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ

ئەگىلىرى بۇ مېنىڭ كالام ئەمەس، ئۆز يايلىقىمدا ئوتلاقتا قويۇۋەتكەن، بۇنىڭغا ھەق تۆلەپ بېرىڭلار، دېسە سەن بىزنى ئوغرى تۇتامسەن؟ دەپ مال ئىگىسىدىن ئوغرى كۈچلۈك دېگەندەك مۇتىھەملىك قىلىپ، خەلقنى يولسىزلارچە ئۇراتتى ياكى ئېسىپ قويۇپ كېتەتتى. يۇرت كاتتىلىرى ئارىدا چۈشۈپ نۇرغۇن سوغاتلار بىلەن ناماقۇل بولۇپ، مال ئىگىسىنى تىلەۋالاتتى. ھۆكۈمەتكە ئەرز قىلسا سوراپ بەرمەيتتى. يۇرت مەھەللىلەردە قونۇپ يەپ - ئىچكەن قوي، توخۇ، تۇخۇم، ماي، ئاش، نان قاتارلىقلارغا بىر پۇڭمۇ ھەق بەرمەيتتى. ھەشقاللا رەھمەتمۇ دېمەيتتى.

1920 - يىلدىن تارتىپ قانخور ياڭ زېڭشىننىڭ جاڭ تۇڭلىڭ (ھازىرقى باتالىيونغا تەڭ) باشچىلىقىدىكى 800 دىن ئارتۇق چېرىكى تىكەنلىكتە 8~9 يىل تۇرغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاشلىق، ماي، كالا، قوي، ئوتۇن، توخۇ، تۇخۇم قاتارلىق تەمىناتلىرى خەلقتىن ھەقسىز ئېلىناتتى. جاللات شىڭ شىسەي بىلەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ بولاڭچى ئەسكەرلىرىمۇ بارلىق تەمىناتلىرىنى خەلقتىن ھەقسىز ئالاتتى. ئەگەر كالا، قوي ئوغرۇقلاق بولسا، تىل ئاھانەتلەر بىلەن قايتۇرۇۋېتىپ، خىلاپ تۇرۇپ سېمىزلىرىنى ئالاتتى. مال ئىگىسى ئۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا ناھىيە قورچاق باشلىقلىرىمۇ بۇنىڭغا تېگىشلىك ھەق بېرىڭلار دېيەلمەيتتى. دېمەك، گۆش بىلەن ياغ بىر تۇغقان، پىيازنىڭ كۆيگەننى كۆيگەن دېگەندەك ئىش بولاتتى.

1947 - يىلى لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ چارا دېگەن كەنتىدە گومىنداڭنىڭ بىر ئاپتوموبىلى بۇزۇلۇپ قاپتۇ. ئۇنى قاراشەھەرگە ئا-

بېرىپ ياسىتىش ئۈچۈن، خەلققە 60 نەچچە دانە ئۆي كالا ئالۋاڭ سېلىپ، ئاپتوموبىلنى كالىغا سۆرىتىپ كۆنچىگە ئەكەلگەن. دېمەك، 150 نەچچە كىلومېتىرلىق يول ئازاۋىدا خېلى جىق كالا ئاچلىقتىن ۋە چارچاشتىن ئۆلگەن. بۇنىڭ يول ھەققى ياكى ئۆلگەن، زەخىملەنگەن كالىلارغا بىر تىيىن ھەق بەرمىگەن.

ئىككىنچى. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتلەرنىڭ يېلىسىز ئالۋاڭ - ياساقلىرى ۋە باجلىرى ھەددىدىن ئاشقان. بۇ توغرىلىق پاكىت ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن: لوپنۇردىن چاقىلىققا ئاشلىق يۆتكەشتە (ئۇ چاغلاردا ئاپتوموبىل دېگەن نەرسىمۇ يوق) خەلققە 200 دانىدىن ئارتۇق ئېشەك ئالۋېڭى چۈشكەن. كېيىنچە رايونى تەۋەسىدىن بۇ 200 نەچچە دانە ئېشەكنى توشقۇزالماي، قورچاق ھاكىمىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن خەلقنىڭ جاڭگالدىكى ئېشەكلىرىنى ھەيدەپ كېلىپ، 200 نەچچە ئېشەكنى توشقۇزۇپ ئاشلىقنى ئارتىپ ماڭدۇرغان. بۇ ئېشەكلەرنى يەرلىك چۈجاڭ، باۋجاڭلار ھەيدەپ ماڭغۇچىلارغا ئاستىرتتىن بىراقلا سېتىۋېتىپ پۇلىنى چۆنتەككە سالغان. نەتىجىدە ئېشەكلەرنىڭ بىرىسىمۇ قايتىپ كېلىپ ئۆز ئىگىسىنىڭ قولىغا تەگمىگەن. بۇنىڭ سەۋەبىنى كېيىن سۈرۈشتە قىلىپ ئېنىقلىغان بولسىمۇ، ئۇ قورچاق باشلىقلارنىڭ ھەممىسى بىر جاڭگالنىڭ بۆرىلىرى بولغاچقا، سېتىۋەتكۈچىلار ھېچقانداق جاۋابكارلىققا تارتىلمىغان.

ناھىيىلىك قورچاق ھۆكۈمەت بىلەن قورچاق ساقچى ئىدارىسى ئاتالمىش ئىشلەپچىقىرىش دېگەن نام بىلەن خەلقنىڭ قوي، كالا، يۇڭ، تېرە، پالاز، كىگىز قاتارلىق نەرسىلىرىنى (كۆرپە، ئەلتېرە، قوي، كالا تېرىسى) سېلىق قويۇش ئۇسۇلى

بىلەن ھەقسىز ياكى ئەرزان باھادا تالان - تاراج قىلىپ كەلگەن. ئاچكۆز باجگەرلار خىلمۇ - خىل ۋاسىتىلەر بىلەن كۆرگەنلا نەرسىگە باج ئېلىپ خەلقنى خالىغانچە بۇلاپ تالىغان. بىچارە خەلق زىيان زەخمەتتىن زادىلا باش كۆتۈرەلمىگەن.

ئۈچىنچى. لوپنۇر خەلقى خۇراپاتلىق پاتقىقىغا چوڭقۇر پاتقان بولۇپ، بولۇپمۇ كۇچارلىق خوجا - ئىشانلارنىڭ قاقتى - سوقتى قىلىشىغا ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن زىيانكەشلىك قىلىشىغا ئۇچراپ كەلگەن. مەسىلەن: كۇچار خوجىلىرى شايار ئارقىلىق لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ دۆڭقوتان يېزىسىدىن ئۆتۈپ، ئاقسۇپى ئارقىلىق چوڭكۆل، تېيىز كۆل، چارە، يېڭىكۆل، ئۇلۇغكۆل ۋە كۆزلەك قاتارلىق مەھەللە - يېزىلارغا ھەر يىلدا بىر قېتىم كېلىپ، ئالدامچىلىق قىلىپ خەلقنىڭ يامبۇ، كالا، قوي، پۇل، كىگىز، پالاز، ئارقان، ھەتتا ئاياللارنىڭ ھالقا زىرە، بىلەيزۈك قاتارلىق ماددىي نەرسىلىرىنى ئىلاھى ئامىنىلا ئېلىپ كېتەتتى.

تۆتىنچى. فېئودال پومېشچىك ۋە مۇشتۇمزورلارنىڭ خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىغا كەلسەك بۇ تېخىمۇ پاجىئەلىك. مەسىلەن: كۆپ ساندىكى ياخشى يەر ۋە يايلاقلار ئاساسەن باي پومېشچىكلارنىڭ ئىلكىدە بولۇپ، ئۇلار ئىشلىمەي چىشلەيدىغانلار بولۇپ، يىللىقچى، ئايلىقچى، كۈنلۈكچى ئىشلىتىش، يەرلىرىنى ئىجارىگە بېرىش، مەھسۇلاتنىڭ 80% نى ئېلىۋېلىش، ياخشى يايلاقلارغا ئىگە بولىۋېلىپ، مال-چارۋىلىرىنى باقتۇرۇش قاتارلىق ۋاسىتىلەر بىلەن ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ، يىلىكىنى شوراپ، تۈزۈكرەك كۈن كۆچۈرۈش پۇرسىتىدىن

ھەرۇم قىلاتتى. ئۇلار كېچە - كۈندۈز ئىشلىسىمۇ، قورسىقى
يىغۇدەك تاماق يىيەلمەيتتى، بويىنى ياپقۇدەك كىيىم كىيەل-
مەيتتى. بۇنداق تەڭسىزلىك ھادىسىلەر نەتىجىسىدە، خوجايىنلار
زۇپ - چېچىپ ئەيش - ئىشرەت كەيپىنى سۈرەتتى.
قىسۇللار ئاچزارلىق ۋە مۇختاجلىقتا ئەجەلدىن بۇرۇن ھەسرەت
ادامەتتە دۇنيادىن ئۆتەتتى.

بەشىنچى. ھايانكەش سودىگەرلەرنىڭ قاقتى سوقتى قىلىشى
ۋپنۇر خەلقىنىڭ كۈندىن - كۈنگە نامراتلىشىپ قېيىن تۇرمۇش
ەچۈرۈشىگە ئاساسىي سەۋەب بولۇپ كەلگەن ئامىللارنىڭ بىرى.
ۋپنۇر خەلقى ئەزەلدىن يېۋاش، مۇلايىم، ئاقكۆڭۈل، كەڭ
ورساق ۋە ساددا خەلق بولۇپ، سودا - تىجارەت بىلەن ئە-
ەلدىن تارتىپكۆپ شۇغۇللانماي كەلگەن، بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى،
ئۇلار سودىگەرچىلىك دېگەن ھايانكەشلىك قىلغانلىق بولۇپ،
ىر پۇلغا ئېلىپ، ئىككى پۇلغا سېتىپ، تاپقان پۇل ھارام
دەپ قارايتتى. شۇڭا، لوپنۇر ئەھلىدىن سودىگەر - تىجارەتچى
چىقمايتتى، ياكى يوق دېيەرلىك ئىدى.

كونا جەمئىيەتتە ماتا - چەكمەن بولۇپمۇ ئەرلەر ئۈچۈن
ئاساسەن ياخشى كىيىم - كېچەك ماتېرىيالى ھېسابلىناتتى. ھايان-
كەش سودىگەرلەر جەنۇبىي شىنجاڭدىن ماتا - چۇتا، سەرگەز،
چەكمەن ئېلىپ كېلىپ، بىر ماتانى بىردىن پاقلان قويغا، 2
ماتانى بىر چوڭ ئەركەك قويغا، 3 ماتانى ياكى چەكمەننى
بىر تەخەي ئېشەككە ئالماشتۇراتتى، نەتىجىدە بىرەر مىڭ دانە
ماتا، چەكمەن ئېلىپ كەلگەن مەككار سودىگەرلەر كۆز پەسلىدە
5~6 يۈز قوي، ئۆچكە ۋە بىر قانچە ئون ئېشەك ھەيدەپ

بتەتتى. لېكىن خەلق ئالدانغانلىقىنى ۋە زىيان تارتقانلىقىنى
ىلىپ تۇرسىمۇ، «تۇشغا رازى» دەپ قويۇپلا بولدى قىلاتتى.
ۇ — ماڭا قانچىلىك نەرسەڭ ئۆتكەن بولسا، ئالغان نەرسەڭ
ۇنىڭ بەدىلىگىلا باراۋەر بولسۇن، ئاشقىنى گەردىنىڭدە قالدى
ېگەنلىكتۇر. لوپنۇر خەلقى يۇقىرىدىن چاۋا چەكمەن توقۇشتىن
اشقىسىنى بىلمەيتتى. بىلسىمۇ «بەرگەن كۆنىكىگە شۈكرى»
ەپلا، قانداقتۇر «پەشانىسىگە پۈتۈلگەن» كۆنىگە رازى بولۇپ،
ۇرەۋشنى ياخشىلايدىغان ئىشلار بىلەن شۇغۇللانمايتتى. لوپنۇر
ەلقى ئەزەلدىن زىرەك، ئەقىللىق، قانائەتچان خەلق بولۇپ،
اقتى - سوقتى قىلىش، باشقىلارنى بوزەك قىلىپ، ئىقتىسادنى
ەھەتتىن زىيانكەشلىك قىلىشتەك بولمىغۇر قىلىقلار بىلەن
ادىلا شۇغۇللانمايتتى. لوپنۇر خەلقىدىن ئوغرى - بۇلاڭچى ۋە
الدامچى قاتارلىق ئادەملەر چىقمايتتى. بەزىلەر لوپنۇر خەلقى
انداقتۇ «ياۋايى» خەلق، ئادەمنى كۆرسە قۇمۇشلۇققا كىرىۋال-
ىدۇ، دەپ چۆچەك قىلىشقان. لوپنۇردا ئەزەلدىن ياۋايى ئادەم
ۆرۈلمىگەن. ئۇلارنىڭ ھۆكۈمەت ئادەملىرىنى كۆرگەندە ئۆز-
ىرىنى دالدىغا ئېلىپ قېچىشى، قانداقتۇ ياۋايىلىقتىن بولماستىن
ال - مۈلۈكىنىڭ ۋە ھاياتىنىڭ خەۋپ - خەتەرگە، بۇلاڭتا-
ڭغا ئۇچرىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۆزلىرىنى دالدىغا ئالغان-
ىقى دەپ چۈشەنسەك، بۇ تازا ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

لوپنۇر خەلقىنىڭ شىۋىسى قۇلاققا يېقىملىق بولۇپ، ئا-
اسەن چەت تىللار ئاز سىڭگەن دېيىشكە بولىدۇ. بولۇپمۇ ئە-
ەب پارس تىللىرى ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. لوپنۇر خەلقى
1-11- ئەسىرلەردىن بۇيانقى تۈرك تىل سىستېمىسىدىكى ساپ

ئۇيغۇر تىلىغا خاس ئۆز مىللىي ئانا تىلىنى ساقلاپ كەلمەكتە. يولداش سەيپىدىن ئەزىزى يازغان دۇنياغا مەشھۇر «سۇتۇق بۇغراخان» دېگەن تارىخىي رومانىنى ئوقۇغان ئادەم بۇ ئەسەرنى ئاساسەن لوپنۇر شېۋىسى بىلەن يازغان ئوخشايدۇ دېگەن تۇيغۇغا كېلىشى مۇمكىن. ئەمەلىيەتتىمۇ يولداش سەيپىدىن ئەپەندىم بۇ رومانغا ئەرەب ياكى پارسچىدىن بىر ئېغىزمۇ سۆز قوشمىغان.

لوپنۇر خەلقى ئەزەلدىن مېھماندوست، مەردانە خەلق بولۇپ، ياقا يۇرتلاردىن كەلگەن مۇساپىرلار ياكى ئۆتكۈنچى يولۇچىلار ئۇيىگە مېھمان بولۇپ چۈشسە، ئات ئۇلاقلىرى بىلەن 4-5 كۈن قۇدرىتىنىڭ يېتىشىچە ئوبدان كۈتۈپ مېھمان قىلىپ يولغا سېلىپ قويىدۇ. ئادەم ۋە ئات ئۇلاقنىڭ يېگەن ئىچكەنلىرىگە بىر تىيىنمۇ ھەق تەلەپ قىلمايدۇ. پەقەت ئۇلارنىڭ ئۆيىدە ناماز ئوقۇپ دۇئا تىلاۋەت قىلسىلا، بەلكى خېلى پۇللۇق نەرسىلەرنى ئۇلارغا دۇئا قىلدۇرۇپ رەھمىتىنى ئالىدۇ.

لوپنۇر خەلقى خۇشچاقچاق، ئوچۇق - يورۇق، راستچىل، ئېقىل - ئىدرەكلى، زېھنى قابىلىيەتلىك ئۆتكۈر خەلق بولۇپ، ھېكايىچى، مەسەلچى، تەمسىلچى، قوشاقچى، نەزمە بېيىتچى، چۆچەك، يۇمۇرچى ۋە ھەجۋىچى كېلىدۇ. بىر ۋەقەلىكنى كۆرسە ياكى ئۇنىڭغا قىزىقسا، ئۇنى دەرھاللا قوشاققا قوشۇۋېلىپ، بەدىئىي جەھەتتىن مۇكەممەل ئوبرازلاشتۇرۇپ، تولۇق تەسۋىرلەپ، ئاجايىپ قىزىق، كۈلكىلىك ۋە چۈشىنىشلىك بىر كومېدىيىگە ئايلاندۇرۇپ چىقىدۇ. بۇنداق كونا زاماندىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەدەبىي جەھەتتىكى بايلىق لوپنۇر ئەھلى

ئەچىدە ھازىرغىچە تولۇق قېزىلماي ۋە ئېچىلماي كېلىۋاتىدۇ، بىر قىسىم پېشقەدەملەردە قىسمەن ساقلانماقتا. مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار دەرھال تەدبىر قوللىنىپ، مەخسۇس خادىم بەلگىلەپ، بۇ بايلىقنى يىغىۋېلىشى ۋە ئۇنىڭغا تېزدىن ۋارىسلىق قىلىشى، بۇ قىممەتلىك مىراسنىڭ يەر تېگىگە كىرىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشى لازىم. بولمىسا ئاز كۈندە بۇ بايلىقنى ساقلاۋاتقان پېشقەدەملەر كۆز يۇمۇپ تۇپراققا بىللە ئېلىپ كىرىپ كېتىشى تۇرغان گەپ.

لوپنۇر خەلقى جىسمانى قۇرۇلۇش ۋە پىگۇرا پورتېرىت، تەن سىياقى تۈزۈلۈشى جەھەتلەردە تەبەل داراز بوغان، ساقاللىق، چوڭ قۇلاقلىق، چوڭ كۆزلۈك، قاش كىرپىكلىك، قارا چاچلىق، بۇغداي ئۆڭلۈك، ئېگىز بويلۇق، قاڭشالىق ۋە قەددى-قامەتلىك ساغلام كېلىدۇ. ئاياللىرىمۇ ئۇستىخانلىق،ساغلام، ئىش-چان كېلىدۇ. ئىش قىلىشتا ئەرلەردىن قېلىشمايدۇ. جاپا-مۇشەققەتتىن قورقمايدۇ. ئەرلەر ئوۋ ئوۋلاش، تۇزاقچىلىق قىلىپ توشقان، قىرغاۋۇل، جەرەن،بۇغامارال، تۈلكە،مولۇن قاتارلىقھايۋانلارنى تۇتۇپ جان بېقىشقا تەسەۋۇرۇپ قىلسا، ئاياللىرى يۇڭ ۋە ياۋا چىگىدىن يىپ ئېيىرلاپ پالاز، چەكمەن، تاغار، خۇرجۇن قاتارلىق تۇرمۇشقا لازىملىق بۇيۇملارنى توقۇيدۇ. ياكى سېتىپ باشقا تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىگە ئىشلىتىدۇ. بورا توقۇش، كىگىز بېسىش، تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق، موزدوزلۇق، تېرە پىششىقلاپ جۇۋا تىكىش، جۇۋازچىلىق، تۇماقچىلىق قاتارلىق ئۇششاق قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلارنى قىلىدۇ. لوپنۇر رايونى تۇپرىقى قۇرغاق، قۇمساڭغۇ، ھۆل - يېغىن ئاز زېمىن بولغاچقا، رېماتى-

زىم قاتارلىق ھۆلچىلىكتىن بولىدىغان كېسەللىكلەر ئاز كۆرۈل-
دۇ. لوپنۇر خەلقىدە پۇت ئاغرىقى، بەل ئاغرىقى ياكى ئۇستى-
خان كېسەللىكلىرى ئاز ئۇچرايدۇ. كۆل سۈيى بار جايلاردىكى
خەلقلەر ئازدۇر - كۆپتۇر قۇدرىتى يەتسە بېلىق تۇتۇپ يەيدۇ،
بېلىق مېيى ئىستېمال قىلىدۇ. بېلىقنى تورقا (بۇ ئۈسۈملۈك
ئاساسەن تاغ رايونلىرىدا ئۆسىدۇ) دېگەن ئۆسۈملۈكتىن مەشۈت
ئېلىپ، يىپ قىلىپ، تور (يەرلىك شىۋىدە گۆلمە ياكى مانجار
دەيدۇ) توقۇپ تۇتىدۇ. ئۇنى ھەممىلا ئائىلە ۋە ھەممىلا ئادەم
قىلالمايدۇ. شۇڭا، بېلىقنى ھەممىلا ئائىلە ياكى ھەممىلا ئادەم
ئوخشاش يېيىشكە مۇيەسسەر بولالمايدۇ. بېلىق تۇتۇشنى بىلى-
دىغان ۋە گۆلمە مانجارغا ئىگە بولالىغان ئادەملەرلا بېلىق تۇ-
تالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ لوپنۇر خەلقى سالامەتلىك جەھەتتە
بىجىرىم بولۇپ ئۇزۇن ياشايدۇ. ئادەتتە ئەرلەردىن 100 ياش-
تىن ئاشىدىغانلار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئاياللارمۇ 100 يىل
ياكى ئۇنىڭدىن ئۇشۇق ئۆمۈر كۆرىدۇ. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن
ئەر - ئايال 80-90 ياشقا كىرىدۇ. چىشلىرى ئاسان چۈشۈپ
كەتمەيدۇ. گاس ۋە ئەمالار ئاز ئۇچرايدۇ. بۇنداق بولۇشىنىڭ
سەۋەبىنى تىببىي تېبابەتچىلىك جەھەتتىن مۇھاكىمە قىلىشقا
توغرا كەلسە، لوپنۇر خەلقىدىكى بۇنداق ئارتۇقچىلىقلار بىرىن-
چىدىن زىمىنى قۇرغاق، ئىككىنچىدىن ئازدۇر - كۆپتۇر بېلىق
يېگەنلىكىنىڭ پايدىسىمىكىن دېيىشكە بولىدۇ.

مەدەنىي - مائارىپ جەھەتتە 1930 - يىللاردىن بۇرۇن،
لوپنۇر رايونىدا زامانىۋىي بىلىم يۇرتى ياكى پەننى مەكتەپ
يوق بولۇپ، پەقەت مەسچىت ۋە خانىقالاردىلا ئاز بىر قىسىم

بالىلار (قىزلار بولمايتتى) قوي ياكى ئوغلاق تېرىسى ئۈستىدە ئولتۇرۇپ (قىز باللار بولمايتتى) كالا تاغىقى، ياغاچ تارشىلارغا پۈتۈلگەن ئايەتلەرنى يادلاپ ئوقۇيتتى. پەيشەنبىلىك بېرەلمىگەنلەر جازالىناتتى. بالىلار شوخلۇق قىلسا پالاقتا تارتىلاتتى ياكى قىل (ئات قۇيرۇقى) يەلپۈگۈچ بىلەن ئۇرۇلاتتى. ياكى يالىڭاچلاپ ھاپاشقا ئالدۇرۇپ ھۆل چىۋىق بىلەن دۈمبىسىدىن قان چىققۇچە ئۇرۇلاتتى. ئۇلارنىڭ ئاساسىي ئوقۇش قوللانمىسى ئاساسەن ھەپتىيەك، قۇرئان، ھەدىس، ۋاقايەت ئىسلام ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دىنىي كىتابلار بولۇپ، بۇنى يادلىۋالغان موللا - تالىپلار ئەرەب - پارىس تىللىرىنىڭ مەنىسىنى بىلمەيتتى. موللىلارمۇ ئۇنىڭ مەنىسىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ بېرىشكە قادىر ئەمەس ئىدى. بۇنداق مەدرىسلەردە ئوقۇپ چىققان خەلپىتىلەر ئۇيغۇر ئېلىپبەسى بىلەن كارى بولمىغاچقا، ئۇيغۇرچە ئىملا بىلەن خەت يېزىشقا مۇيەسسەر بولالمايتتى. ھەتتا جاھانغا نامى كەتكەن داموللىلارمۇ ئاددىي سالام خەت يازالمايتتى. بەزى مەھەللە يۇرتلاردا، خەلق سالام خەت ياكى ئەرز شىكايەت ۋە ھۆججەت تىلخەتلەرنى يازدۇرۇش ئۈچۈن پۈتۈكچى تاپالماي بېشى قېتىپ ئىلاجىسىز قالاتتى. قىسمەن مەھەللىلەردە بەختكە يارىشا بىرەر پۈتۈكچى بولۇپقالسا، خېلى يىراق يوللاردىن ئالاھىدە ھەششەمەت بىلەن كېلىپ، سالام خەت ياكى ئەرزلىرىنى يازدۇرۇپ كېتىشەتتى. مانا بۇ جانلىق پاكىتتىن كونا جەمئىيەتتە خەلقىمىزنىڭ مەدەنىي - مائارىپ جەھەتتە نەقەدەر نادانلىق ۋە قالاقلىق ھالەتتە قالغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

1932 - يىللىرىدىن تارتىپ ھەر قايسى جايلاردا، ھۆكۈمەت قارىمىقىدا يېڭى مەكتەپلەر قۇرۇلۇشقا باشلىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ يۇرتىمىزغا ئۈرۈمچى سىفەن، ئوتتۇرا مەكتەپ ياكى سوۋېت ئىتتىپاقى تاشكەنت قاتارلىق جايلاردىن ئوقۇپ كەلگەن مۇنەۋۋەر مۇئەللىملەر تەدرىجى كېلىشكە باشلىدى. نامىيە مەركىزى كېنجى شەھىرى ۋە تىكەنلىك رايونلىرىدا ھۆكۈمەت قارىمىقىدا يېڭى مەكتەپ ئېچىلدى. كۈنچى ۋە تىكەنلىك رايونى ۋە باشقا يېزا - كەنتلەردىكى مەكتەپلەردە ئوقۇغان خېلى كۆپ زىيالىي ياشلار ئىلىم - پەندىن چوڭقۇر بەھرىمەن بولۇپ، ھەر جەھەتتىن يېتىلىشىپ چىقىپ، ئازادلىقتىن كېيىنمۇ ۋەتىنىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشى ۋە تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ بىر كىشىلىك ھەسسىسىنى قوشۇپ خىزمەت قىلماقتا. مەسىلەن: مەخمۇتجان ئاسىم، جۇنەيد بەكرى، غوپۇر ياقۇپ، ياقۇپ سېلىم، ئوسمان ئىمىن، ھامۇت ئابدۇللا، ھاشىم سەمەت، تاھىر ئەخمىدى، ساتتار مۇھەممەت، ياسىن ئاسىم، مۇسا تۆمۈر، ئىسمايىل تۆمۈر، مۇھەممەت سىيىت، قادىر ئۆمەر ۋە باشقىلار.

1933 - يىللىرىدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇشقا باشلىدى. بۇ ئورگان خەلقنى ئاقارتىش جەھەتلەردە تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. يېزا - قىشلاقلاردا مەكتەپلەر ئېچىلىپ، ھەر جەھەتلەردىن ئوقۇ - ئوقۇتۇش پائالىيەتلىرى جانلىنىپ كەتتى. بۇ خەلق تەشكىلاتىنىڭ ئاساسى ئىقتىسادىي مەنبەسى ئۆشرە - زاكات قاتارلىقلاردىن ئىبارەت

بولۇپ، ھۆكۈمەت قارمىقىدا مەكتەپ ئېچىلمىغانلىقى بـارلىق
يېزا - كەنتلەردە ۋە ھەتتا 10~20 ئۆيلۈك ئاھالىسى بار كە-
چىك مەھەللىچاقلاردىمۇ مەكتەپ قۇرۇلۇپ، ئوقۇش يېشىغا يەتكەن-
لىكى ئوغۇل - قىزلارنى ئوقۇتۇشقا باشلىدى. بولۇپمۇ قـانخور
شىڭ شىسەينىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا (سوۋېت ئىتتى-
پاقىنىڭ خالىس ياردىمى بولغانلىقتىن) مەدەنىي - مائـارىپ
ئىشلىرى خېلى ياخشى راۋاج تاپتى. ئوقۇش يېشىدىكى بـار-
لىق بالىلار مەجبۇرى مەكتەپكە ئېلىندى. مەدەنىي ئاقـارتىش
ئىشلىرى بىر مەزگىل راۋاجلىنىپ ياخشى رول ئوينىغان بول-
سىمۇ، لېكىن قانخور شىڭ شىسەينىڭ يالغان ئەپتى - بەشىرى-
سى ئاشكارىلانغاندىن كېيىن، مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنى بۆ-
شۈكىدىلا بوغۇپ تاشلاپ، ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى چەك-
لەپ، مەشھۇر مائارىپچىلار، مەرىپەتپەرۋەر ئىلىم ئەھلىرى، مۇ-
نەۋۋەر ئوقۇتقۇچىلار ۋە مەدەنىي - مائارىپنى قوللاپ، ئـۇنىڭ
راۋاجلىنىشىغا ماددىي ۋە مەنىۋىي جەھەتتىن خالىس قول سۇن-
غۇچىلارغا زىيانكەشلىك قىلىپ، ئۇلارنى ئـارقا - ئـارقىدىن
تۇتقۇن قىلىپ، زىندانلارغا تاشلاپ، قەبىھ ئۇسۇللار بىلەن يـو-
شۇرۇن ئۆلتۈرۈپ، مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىنى پالەچ ھالەت-
كە چۈشۈرۈپ قويدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدا سانايى نەفىسە ئىشلىرىمۇ بىر
مەھەل راۋاج تاپتى. ناھىيە مەركىزى كۆنچى شەھىرى بىلـەن
تىككەنلىك رايونلىرىدا مەخسۇس سانايى نەفىسە مۇئەسسەسەلىرى
تەشكىل قىلىنىپ، تىياتىر ئىشلىرى جانلىنىپ كەتتى. «ئـۆس-
مانجان - پاشاخان» دېگەن قىزىق كومېدىيىلىك ھەجۋىي سەھ-

نە ئويۇنى بەرگۈچى بولۇپ تىكەنلىكتە ئوينالدى. زال - كۇ-
لۇبلارغا بەزى چاغلاردا تاماشىبىنلار سىغماي قالدى. تىكەنلىك
رايونىدىن ھالقىپ چەت مەھەللە - كەنتلەرگىمۇ بېرىپ ئويۇن
كۆرسىتىش ئىشلىرى قانات يايدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن خىل-
مۇ - خىل سەھنە ئەسەرلىرى قويۇلۇپ، تاماشىبىنلارنىڭ قىز-
غىن ئالقىشىغا مۇيەسسەر بولدى. بۇ پائالىيەتلەر خەلققە مەنە-
ۋى جەھەتتىن كۈچلۈك ئوزۇق بولدى. خەلق مەدەنىي-
ئاقارتىش ئىشلىرىغا رازىمەنلىك بىلەن ھەر
جەھەتتىن ماددىي ياردەم ۋە ئىلھام تەقدىم قىلىپ تۇردى. نە-
تىجىدە يۇقىرىقى ئاممىلارنىڭ تۈرتكىسى بىلەن، ناھىيىمىزنىڭ
زامانىۋى تەرەققىيات ۋە مەنىۋى قىياپىتى، خەلقىمىزنىڭ روھى
ھالىتىدە خېلى ياخشى ئۆزگىرىشلەر، يېڭىلىقلار بارلىققا كېلىپ،
تارىختىن قېپقالغان جاھالەتلىك، قالاقلىق، نادانلىق، ساۋاتسىز-
لىق ئىللەتلىرى خېلى ئازىيىشقا باشلىدى.

1937 - يىللىرى قورچاق ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئۇدۇلىغا
5 ~ 6 يۈز كىشى سىغارلىق ئىككى چېتىدە 4 ~ 5 ئېغىزلىق ئۆيى
بار، شۇ ۋاقىتنىڭ شارائىتىغا قارىغاندا خېلى زامانىۋى بىر
يۈرۈش كۇلۇبنى ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش-ئۇيۇشمى-
سى خېلى جىق چىقىم بىلەن سالدۇرغان ئىدى. بۇ كۇلۇبتا چوڭ
يىغىنلار ئېچىلىشتىن تاشقىرى، ئۇيۇشما ۋە مەكتەپ بىرلىشىپ
ۋاقتى - ۋاقتىدا ھەرخىل تىياتىر سادايى نەغمە ئويۇنلىرى ۋە كومې-
دىيىلىك ئۇسسۇل كانسېرتلارنى قويۇپ تۇراتتى. بەختكە قارشى
لوپنۇر ناھىيە) مەركىزى كۆنچى شەھىرىدە تۇرۇشلۇق گومىنداڭ -
نىڭ بىر روتا ئەسكىرى ھەر كۈنى خەلقتىن ئالىدىغان 2

دىن قويىنى، باشقا بايرام كۈنلىرى كۆپەيتىپ ئالاتتى. بۇ قويلار بارغانچە كۆپىيىپ 2 ~ 3 يۈزگىچە يېتەتتى. بۇ قويلارنى ھايىنىغا سېتىپ سودىگەرچىلىك قىلاتتى. قويدىن باشقا 5 ~ 10 دانە كالا قىلغان ئىدى. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى كۆلۈپنى ئەپچىل جاي دەپ قاراپ، ئاخىرى كۆلۈپنى قوي، كالا قوتىنى قىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئاما قەرەللىك كۆرۈپ تۇرۇۋاتقان تىياتىر، كىنو، كانسېرتلاردىن مەھرۇم قالدى.

ئەكسىيەتچىلەر خەلقنى ئېزەلىدىن نادانلىقتا قالدۇرۇپ ئىسدارە قىلىشقا ئادەتلىنىپ كەلگەنلىكتىن، كۆلۈپنى مەقسەتلىك ھالدا قوتان قىلىش ئۈچۈن تارتىۋالدى. بۇ، مۇتىھەملىك تاكى ئازادلىققىچە داۋام قىلىپ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى كۆلۈپنى خەلق قولىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى.

لوپنۇر خەلقى تارىختىن بۇيان سۇ ۋە ئوتلاق قوغلىشىپ ياشاپ كەلگەن. سۇ قەيەرگە ئاقسا خەلقمۇ شۇ يەرگە ئاققان. يەرلەرگە ۋاقتى - ۋاقتىدا سۇ قويۇپ مەھسۇلات ئاشۇرۇش ئامان بولمىغان. خەلق سۇ يېتىشمەسلىكىدىن باغ - ۋاران قىلىشقا ئامالسىز قالغان. سۇ يازلىقى ئۈزۈلۈپ قېلىپ، قىشلىقى كېرەكسىز ۋاقىتتا كەلگەن. نەتىجىدە زىرائەت ۋە باغ - ۋاران، دەل - دەرەخ قۇرۇپ كېتىشتەك تەبىئىي ئاپەتلەر لوپنۇر خەلقىگە تەھدىت سېلىپ كەلگەن. يەردىن چىققان ئۈنۈمسىز ئاشلىققا غەللە - پاراق بەرگەندىن باشقا، ئۆشرە - زاكاتنى ئۆيۈشما يىغىۋالغان. بۇغداي ئەمدى سېرىقتال بولغان چاغدا، قورچاق ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىلەن باجخانىدىن ئالاھىدە مەخسۇس ئادەم چىقىپ، يەرلىك باشلىق ۋە چاپارمەنلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا دەرقەمدە تۇرۇپ،

بۇغداينىڭ چىقىش مەھسۇلاتىنى مۆلچەرلەپ بولغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەتكە تاپشۇرىدىغان غەللە - پاراقنى بېكىتكەن. ھوسۇل ئالغاندىن كېيىن مەيلى مۆلچەردىكى مەھسۇلات چىقسۇن ياكى چىقمىسۇن، ئاشۇ توختام بويىچە بېكىتىلگەن غەللە - پاراق ئېشىنى مەجبۇرى تاپشۇرۇش شەرت. تاپشۇرىدىغان ئاشلىقنى كېمەيتىپ بەزسە دەپ يىغلاپ قاقشىغان بىلەن ھېچكىمنىڭ كارى بولمايدۇ. 1943 - يىلى لوپنۇرنىڭ يېڭى كۆل دېگەن كەنتىدە يۇسۇپ شائېيۇ دېگەن بىر ئادەم كۆنچى دەريا ياقىسىدىكى بىر پارچە بىنەملىكنى ئۇسا قىلىپ، بۇغداي تېرىغان. ئۇنىڭ بۇغدىيى بىر ئاز ئوخشىغانلىقتىن، غەللە - پاراق خەتلىگۈچىلەر ئۇنىڭ نالە - زارىغا قارىماستىن 18 مىڭ جىڭ غەللە - پاراق بۇغداي تاپشۇرۇشنى بېكىتكەن. ئاخىرى ئۇ بىچارە 18 مىڭ جىڭ ئاشلىق ئالالماي كالا، قويلىرىنى سېتىپ 18 مىڭ جىڭ ئاشلىقنى ھۆكۈمەتكە ئىلاجىسىز تاپشۇرغان. نەتىجىدە ئۇ بارلىق ئەسلى ۋەسىلىدىن ئايرىلىپ، دەرت ئەلەمدە ئۆلگەن. بۇنداق زوراۋانلىق ۋەقەلەر دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى.

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ سىياسەت، قانۇنلىرى خەلققە بالا - قازا ئېلىپ كېلەتتى. غەللە - پاراق دېگەن ئۆزگەرمەيتتى. مەيلى يەر تېرىلسۇن ياكى تېرىلمىسۇن، تۆمۈر ئاشلىق يېلىغا مەجبۇرى قويدۇرۇلاتتى. ھۆكۈمەتنىڭ ئۇنىڭ بىلەن كارى بولمايتتى. ھەر يىلى 9 - ئايغا كەلگەندە ھۆكۈمەت تېرىلمىغان يەرلەرنىڭ غەللە - پاراق ئاشلىقىنى كەم - كۈتىسىز ئالاتتى. بۇنىڭ بىلەن دېھقانلار تېرىلمىغان ياكى كەم ھوسۇل، قۇرۇق يەرگە ھەر يىلى ئاشلىق تاپشۇرۇۋېرىپ مال - مۈلكىدىن

ئايرىلىپ كېتەتتى.

ئەمدى قىسقىچە لوپنۇر خەلقىنىڭ قەدىمىي ئەنئەنىۋى توي – تۆكۈن رەسمىيەتلىرى ۋە ئۆلۈم – يىتىم مۇراسىملىرى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتەيلى: لوپنۇر رايونىدا فېئودال كونىلىقنى ساقلاش، خۇراپاتلىق ۋە قالاقلىقنىڭ كاساپىتىدىن بىكىنمىچىلىك ئۇزۇن مۇددەت ھۆكۈم سۈرگەن. خۇراپىي نۇقتىئىنەزەرلەر كاساپىتىدىن خەلقنىڭ ئاڭ سەۋىيىسى ۋە دۇنيا قارىشى ئۇزاق مۇددەت ئىسكەنجىگە ئېلىنىپ، نادانلىق ئاسارىتى ئۇزۇن مۇددەت ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن. شۇڭا، خەلقنىڭ ئىجتىمائىي مەئىشىتى ئەنە شۇ كونىلىق ۋە قالاقلىق سىزىقىدىن بۆسۈپ چىقالمىغان. ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش رەسمىيەتلىرىمۇ ئاجايىپ – غارايىپ بولغان. شۇنداقلا توي مۇراسىملىرىمۇ مۇرەككەپ ئۆتىدۇ. مەسىلەن: قىز بويىغا يەتمەستە ئوغۇل ۋە قىز تەرەپ ياكى ئەل – ئاغىنە ۋە قوشنا – قولۇم مۇناسىۋىتى بىلەن قىز ئوغۇل تەرەپكە ھەر جەھەتتىن لايىق دەپ ھېسابلانسا، توي قىلماستىن 4~5 يىل بۇرۇن «قۇدۇقلۇق تۇتتۇق» دېگەن نام بىلەن قىزنى ئوغۇل تەرەپكە تەۋە قىلىپ قويىدۇ. ئۇنىڭغا باشقا تەرەپ سۆز ئاچالمايدۇ. شۇڭا قىز قاچان توي بولغۇچە شۇ يىگىتكە چېتىلىپ تۇرىدۇ. ئاندىن قىز بويىغا يەتتى دەپ ھېسابلانغاندا، ئوغۇل تەرەپتىن رەسمىي قىزنىڭ ئاتا – ئانىسىغا ئەلچى ئەۋەتىلىدۇ. ماقۇل كۆرگەندىن كېيىن، قىز تەرەپ ئوغۇل تەرەپكە قىزنىڭ سۈت ھەققى دېگەن نام بىلەن مانچە يامبۇ، مانچە كالا، مانچە قوي بېرىلسۇن دەپ شەرت قويىدۇ. بۇنداق شەرت قويۇش كونا جەمئىيەتتە بەگ، غېنى باي، يۈز ئابروي–

لۇق پۇلدارلارنىڭلا قولىدىن كېلەتتى. كەمبەغەللەر ئۆز ئەھۋا-
لىغا يارىشا توي قىلىشاتتى. ئەككىنچى قەدەمدە قىز تـەرەپ
ۋەكىلى بىلەن ئوغۇل تەرەپ ۋەكىللىرى داستىخان ئـۈستىدە
سۈت ھەققىدە تۆلەيدىغان ماددى ۋە جانلىق چارۋىلار ئـۈستە-
دە كېلىشىپ پۈتۈشىدۇ، پۈتۈشكەندىن كېيىن چىللاق چاي ئۆتـ-
كۈزۈلۈپ، قىز تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسى ۋە ئۇرۇق - تۇغقاند-
لىرىنى مېھمان قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز لايىقىدا «ھـال ئېشى»
دېگەن نام بىلەن سويۇلغان پۈتۈن قوي گۆشى ھەر قايسىسىغا
تارتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، 4 نان بىلەن ئاتا - ئانا ۋە ئۇ-
رۇق - تۇغقانلىرىغا بىرەر كىيىملىكتىن گەزلىمە رەخت قويۇ-
لىدۇ. ئەمدى رەسمى توي قىلىشلا قالىدۇ. لېكىن تويى بولغۇ-
چە قىزنى يىگىتكە كۆرسەتمەيدۇ، پەقەت ئىككى تەرەپ ئاتا -
ئانىنىڭ ئۆز ئارا كېلىشىپ پۈتۈشىشى بىلەنلا ھـەل بولىدۇ.
قىز - ئوغۇلدا نىكاھ ئەركىنلىكى بولمايدۇ. ئالدى بىلەن قىز
تەرەپ ئوغۇل تەرەپكە تويلۇق سالىدۇ، پۇلدار غېنىلار بولسـا
ئالتۇن ھالقا، قاما تۇماق، بورتىمشال ياغلىق، تـاۋار - دۇر-
دۇن، كىمخاپ، تەيتەللا، شاڭخادەن قاتارلىق ئېسىل رەختلەر-
نى تەييارلاشقا زورلايدۇ. ياكى يۇقىرىدىكى نەرسىلەرنى تـەق
قىلىشقا شەرت قويىدۇ. يىگىت تەرەپ بۇلارنى ھازىرلىشى كې-
رەك. ئاندىن قىز ئىگىسىگە كالا، قوي، گۈرۈچ، ئۇن، مـاي،
ئوتۇن قاتارلىق نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. قىز ۋە ئوغۇل-
نىڭ ئۆيىدە ئوخشاشلا توي زىياپىتى ھازىرلىنىدۇ. داقا- دۇمباق
ھەشەمەت بىلەن توي مۇراسىمى باشلىنىدۇ. دىنىي مۆتىۋەر ۋە
يۇرت كاتتىلىرى ئەل جامائەت ئۆز جايلىرىدىن ئورۇن ئالـ-

دۇ. ئاش پولو ۋە دۇمبە – دۇمبە گۆشلەر تارتىلىدۇ. ئەلچى-
لەر قىزنىڭ ماقۇللىقىنى ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن، قازى ئاخۇنۇم
نىكاھ ئوقۇيدۇ. قازى ۋە دىنىي مۆتىۋەرلەرگە رەخت ۋە باش-
قا نەرسىلەر بىلەن تارتۇق قويۇلىدۇ. قىزنىڭ يېڭىسى كىيىملە-
رىنى كەيدۇرۇپ «كۆدەن» لىكلىرى (بۇ قىز تەرەپنىڭ ئوغۇل
تەرەپنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ بارىدىغان تەئەللۇقاتلىرى) بىلەن مە-
پە ياكى هارۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ ۋە ياكى ئاتقا مىندۇرۇپ يۆت-
كەپ كېتىدۇ. قىز يول بويى يىغلاپ ماڭىدۇ. ئەگەر يىغلىمىسا
سۆز – چۆچەككە قالىدۇ. قىز قېيىن ئاتىسىنىڭ چوڭ دەرۋازى-
سى ئالدىدا مەخسۇس قالانغان ئوتتىن ئاتلىتىلىپ، ئۆت يەڭگە
گېلەمگە ئېلىپ ئۆت تەرىپىدىن كۆتەرگەن پېتى ئۆيگە ئېلىپ
كىرىدۇ. يىگىت ئەتىسى بىر پېشقەدەمنىڭ هەمراھلىقىدا قېيىن
ئاتىسىنىڭكىگە سالامغا بارىدۇ. قېيىن ئاتا تەرەپ كۈيئوغۇلغا
بىر قۇر كىيىم كەيدۇرىدۇ. شۇ ئاخشىمى يوزۇر كىيىنگەن يى-
گىت بىلەن قىز تەگتۇشلىرى بىلەن يېرىم كېچىگىچە نەغمە-
ناۋا، ئۇسسۇل هاۋا ئوينايدۇ، ئوغلاق تارتىشىدۇ. قېرىلارمۇ
بۇ مەشرەپكە ئىشتىراك قىلىدۇ، ۋەھاكازار. دېمەك، اـــوپنۇردا
توي قىلماق بەك تەس. قىز قىممەت بولۇپ، هاللىق كىشىلەر
ئوغلىنى ۋاقتىدا قوراملىدا ئۆيلەيدۇ. لېكىن كەمبەغەللەرگە بەك
تەس. بۇمۇ فېئوداللىق جاھالەت تۈزۈمىنىڭ خەلققە كەلتۈرگەن
بالايى ئاپىتى. لېكىن ئازادلىقتىن كېيىن بۇنداق ئەھۋاللار
ئۆزگەرگەن. قىز – يىگىتلەر مۇھەببەت باغلاش ئارقىلىق، ساپ
مۇھەببەت ئارقىلىق، ئىككى تەرەپ رازىمەنلىك بىلەن توي
قىلىدىغان ئىلغار كەيپىيات شەكىللەنگەن بولسىمۇ، لېكىن هازىر

لوپنۇردا تويى قىلىش ئاسانغا چۈشمەيدىغان بولۇپ قالدى.

ئەمدى ئۆلۈم - يىتىم ئۇستىدە قىسقىچە توختىلايلى: كونا جەمئىيەتتە كېسەل بولغان ئادەم ھەر خىل ئۆسەك سۆزلەرگە قالاتتى. كېسەل بولۇشنىڭ سەۋەبىنى سۈرۈشتۈرۈپ ئېنىقلاشقا قادىر بولالمىغان، يۈگەكلەردىن تارتىپلا خۇراپىلىق بىلەن قايمۇقتۇرۇلغان بىچارە خەلق، كېسەلگە، ناھايىتى ئاددىيلا دىئاگنوز قوياتتى. مەسىلەن: شامال تېگىپتۇ يەي، ئۆلۈغلارنىڭ ۋە مازارلارنىڭ دەقسىراتىغا كېتىپتۇ يەي، جىن - ئالۋاستى چېقىلىپتۇ يەي. كۆز تېگىپتۇ يەي دېگەنگە ئوخشاش ئاساسسىز سۆزلەر بىلەن، ياكى ئەجەلى توشۇپتۇ، رىزقى تۈگەپتۇ دېگەندەك قارىغۇلارچە ھۆكۈم قىلىش بىلەن مۇسىبەت ئىگىلىرىگە تەسەللى بېرەتتى. كېسەلنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۇنىڭ جېنىنى قۇتقۇزۇۋېلىش ئۈچۈن قوي، كالا سويۇپ نەزىر چىراغ قىلاتتى. ياكى مازايى ماشايىقلار ۋە ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا ئاتاپ قوي، كالا، ئات قاتارلىقلارنى دۇئاگويلارغا دۇئا قىلدۇراتتى. تېۋىپلارغا نۇرغۇن پۇل خەجلەپ، ئۇ چاغنىڭ ئەڭ ئېسىل دورىسى بولغان ئىسكەنجۇقىل (ئۈزۈم سىركىسىنى شېكەر بىلەن قاينىتىپ تەييارلانغان سۇيۇقلۇق ماھىيەم) ئىچىرىدۇ ياكى سانا (سۇرگە) ئىچۈرىدۇ. سانانى خام سۈت بىلەن قاينىتىپ ھازىرلايدۇ. بۇنى ئىچكەن بەزى كېسەللەر ئىچى سۇرەلمەي قورسىقى كۆپۈپ كېتىپ ئۆلىدىغانلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. بەختكە يارىشا ساقايسىغۇ مەيلى، ئەگەر ئۇزۇن كېسەل تارتسا، ئورۇقچى، قاراشەھەلەرگە ياكى ئەسھابۇلكەھفكە ئېلىپ بېرىپ نۇرغۇن چىقىم بىلەن داۋالىتىدۇ ياكى خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ مازارلارغا چې-

راق ياقىدۇ. تىۋىپلەر كېسەلنى ئېغىزىدىن ئايرىپ تاشلاپ، تونۇرغا ياققان يايما چۈپ بىلەن باقىدۇ. (تۇزسىز) قىسمەنلىرى ئۇزۇن مەزگىل ئېغىزى ساقالغاچقا، ئورۇقلاپ، قانسىز ھالدىن كېتىپ ئۆلۈپ كېتىدۇ. مانا بۇ «تەقدىردىن كەلگەن ئەجەل» گە بىچارە ئاتا - ئانا يىغلاپ قاخشاپ تەن بېرىپ، قازا يەتكەن ئوغۇل - قىزلىرىنى ئەلەم، مۇپتى، قازى، ئىمام ۋە مەزىنلەرنى تەكلىپ قىلىپ، يۇيۇپ تاراپ ئۇزىتىدۇ. ئاخىرەتلىك تەييارلاش، كېپەنگە ئوراپ نامىزىنى چۈشۈرۈش جەريانىدا، دىندارلارغا تاختىلاپ ياكى يېرىم تاختىلاپ چاي ۋە ئەھۋالىغا قاراپ نەق پۇل قويىدۇ. نامىزىنى چۈشۈرگۈچىگە ناماز ھەققى ئۈچۈن كالا ياكى قوي بېرىدۇ. ئاندىن 3~7 ۋە قىرقى ھەم يىللىق نەزىرلىرىنى قالدۇرماي ئۆتكۈزىدۇ. بىچارە مۇسىبەتچىلەر كېسەلنى داۋالىتىش، ئۆلۈمنى ئۇزىتىش، نەزىر چىراغلىرىنى بېرىشتەك رەسمىيەتلەر بىلەن، نەتىجىدە مال - مۈلكى ۋە قوي، كالىسىدىن ئايرىلىپ كېتىدۇ.

تارىختىن بۇيان لوپنۇر خەلقىگە ياۋا چېچەك بىلەن قارا كېزىك جىق بالايى - ئاپەتلەرنى كەلتۈرگەن. بۇ كېسەللىكنىڭ يۇقۇمچانلىقى كۈچلۈك، تارقىلىشى تېز بولۇپ، بىر مەھەللىدە بىر - ئىككى ئادەم شۇ كېسەللىكلەرگە گىرىپتار بولسا، بىر نەچچە كۈندىلا بىر مەھەللىنى قاپلاپ كەتكەن. بۇ رەھىمسىز ۋابائىلاھىنىڭ كاساپىتىدىن كۆپچىلىككە كېسەل يۇقۇپ قىرىلىپ كېتىشتەك پاجىئەلىك ۋەقەلەر دائىم بولۇپ تۇرغان. كېسەلپەيدا بولۇش بىلەنلا كىشىلەر شۇ مەھەللىنى تاشلاپ باشقا جايلارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ياۋا چېچەك دېسە كىشىلەر

ئەزرائىلدىن قورققاندەك ۋەھىمىگە چۈشكەن. قارا كېسەلدەك تې-
خىمۇ بالايى - ئاپەت بولۇپ، كۆپ كىشىلەرنىڭ ياش جېنىغا
ۋاقىتسىز زامىن بولغان. ئۇ چاغلاردا ئۇنىڭدىن قانداق ساقلى-
نىش، قانداق ئېلىپ ئالدىنى ئېلىش، قانداق داۋالىنىش، كې-
سەللىك مىكروبىنى قانداق قىلىپ يوقىتىشتەك چارە - تەدبىر-
لەر ئۈستىدە باش قاتۇرمىغان ۋە ئۇنداق قىلىشقىمۇ ئىقتىدارى
كەمچىل بولۇپ چارىسىز قالغان، كېسەل بولۇش، ئۆلۈش ياكى
ساقىيىش، خېيىم - خەتەرگە ئۇچراش، كۈتۈلمىگەن زىيان-زەخ-
مەتكە يولۇقۇش پېشانىگە پۈتۈلگەن «تەقدىر» دىن بولىدۇ —
دېگەندەك خۇراپىي ئىدىيىنىڭ قايمۇقتۇرىشى بىلەن بەنت بولۇپ،
كېسەلگە سەۋەپ قىلىش، ئىزدىنىش، ۋە ئۇنىڭ بىلەن كۈرەش
قىلىشتەك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانمىغان. قىسمەن شۇغۇللان-
غۇچىلار قانداقتۇر «تەقدىر» گە پۈتمەيدۇ — دەپ ئەيىپلەنگەن.
سوقۇر ئۈچەي كېسىلى ۋە ئۆتتە تاش پەيدا بولۇش كېسەللىك-
لىرىنىڭ زادى قانداق ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمىگەن. سوقۇر ئۈچەي
كېسىلىدە، ۋاي! بېقىنىمغا يەل تۇرۇۋاپتۇ دېگەن بىلەنلا 3 كۈن
ئىچىدە قىينىلىپ جاندىن تۈگىشەتتى. كونا جەمئىيەتتە ئەنە
شۇنداق كېسەللەر بىلەن ئۆلۈپ كەتكەن نەۋقىران قىز - يىگىت-
لەر ئاز بولمىغان. هازىرقى زاماننىۋى تېببىي تېبابەتچىلىك ۋە
ساقلىقنى ساقلاش ئىلمىي جەھەتلەردە بىر ئاز ساۋادى بار كى-
شىلەرنىڭ شۇ چاغلاردىكى ئەجەلدىن بۇرۇن كۆز يۇمغانلارغا
ئەلۋەتتە ئىچى ئاغرىيدۇ. لوپنۇر ئاھالىسىنىڭ كونا جەمئىيەتتە
نوپۇس جەھەتتىن ئاۋۇيالماي تۇغۇلۇشتىن ئۆلۈش كۆپ بولۇش-
تەك ھادىسىلەر ئەنە شۇ تىنگىگە يەتمەپ بولالمايدىغان «تىلسىم»

كېسەل ۋابا ئىللاھىنىڭ خەلققە كەلتۈرگەن بەقارار ئاپەتتۇر.

ياۋا چېچەكنىڭ لوپنۇر خەلقىگە كەلتۈرگەن ئاپىتىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، 1900 - يىللىرىدىن كېيىن، لوپنۇر ناھىيىسىدە ئەتىيازلىقى پۈتۈن ناھىيە بويىچە باللارغا (چوڭ ئادەملەرگىمۇ) ئومۇميۈزلۈك چېچەك چىقىش پائالىيىتى بارلىققا كەلگەن. چېچەك سېلىنغان باللار «پىششىق» دەپ، چېچەك چىقىلمىغانلار «خام» دەپ ئاتالغان. دېمەك، بۇنداق پىششىقلارغا ياۋا چېچەك ئەسلا چىقمايدۇ. لوپنۇر تىكەنلىك رايونىدىن ئەيسا بەگ (فامىلىسى ئىسھاق) دېگەن ئادەم ئۈرۈمچىدىكى مەخسۇس تەۋىپتىن چېچەك دورىسى تەييارلاش ۋە چېچەك سېلىش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىپ كەلگەن. مەسىلەن: ئالدى بىلەن چىقىلگەن چېچەكتىن سىيىۋالغان قاقاچنى ئانا سۈتى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، مەلھەم هالغا كەلتۈرۈپ، كالا بەدىنىگە چېچەك چىقىپ كۆكلىتىپ، ئۇنىڭ چېچىكىنى (قاقىچىنى) ئېلىۋېلىپ، ئۇنى ئانا سۈتى بىلەن مەخسۇس قاچىدا ئېزىپ مەلھەم قىلىپ باللارنىڭ ئىككى بىلىكىگە 3 تىن 6 يەرگە چىكىدۇ. كۆكلەپ پىشقاندىن كېيىن، چېچەك قاقىچىنى ئېلىۋېلىپ كېلەر يىللىققا ساقلاپ قويىدۇ. شۇنداق قىلىپ هەر يىلى ئەتىياز مەزگىلىدە ناھىيە بويىچە قويماي چېچەك سېلىپ بولىدۇ. مانا بۇ خىل چارە بىلەن، خەلققە دائىم تەهدىت سېلىپ كېلىۋاتقان ياۋا چېچەك ئاپىتى تۈگىگەن. ئەيسا بەگ ياشىنىپ قالغاندىن كېيىن، ئوغلى ئوبۇلھەسەنگە چېچەك چىكىش هۈنىرىنى ئۆگىتىپ قويغان. ئوبۇلھەسەن ئەيسا ئاتاكەسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، تاكى ئازادلىققىچە ناھىيىدىكى باللارغا چېچەك سېلىش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. ئەمەلىيەتتە

تىيە رەھبەرلىكىدە، ياۋا چېچەك دېگەن بۇ ئاپەت تۈپتىن تىز-
نلەدى.

ئاڭلىشىمچە، يېقىندىن بۇيان ئۆلۈم - يېتىمدە ھەشەمچى-
لىك قىلىش لوپنۇردا خېلىلا باش كۆتۈرۈپ قالغانمىش. رادى-
و - تېلېۋىزورلاردا توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم قاتارلىق
ئىجتىمائىي ئۆرپ ئادەتلەردە ھەشەمەتچىلىك قىلماي ئاد-
دى - سادا ئۆتكۈزۈڭلار، بۇنداق ئىشلارنى تەرتىپكە
ە قېلىپقا سېلىش كېرەك دەپ تەكىتلەۋاتىدۇ. لېكىن بىر قى-
سىم كىشىلەر يەنىلا بىلگەن سەنەمگە دەسسەپ، ھەشەمەتچىلىك
ىلىپ، تاپقان - تەرگەنلىرىدىن تۈگىشىپ كېتىۋاتىدۇ. سىياسىي
كېڭەشنىڭ مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلىرى ھۆكۈمەت بىلەن ئاممى
ئوتتۇرىسىدىكى بىردىن بىر كۆۋرۈك. پارتىيە ۋە ھۆكۈمىتىمىز-
نىڭ ئەمىر - پەرمان چاقىرىقلىرى شۇ كىشىلەر ئارقىلىق خەلققە
يەتكۈزىلىدۇ. خەلق ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئەستايىدىل ئاڭلايدۇ. ئەل-
ۋەتتە، شۇلار ۋاستىلىق رول ئويناپ، خەلققە تەشۋىق تەرغىب
قىلىشى، بىھۇدە ھەشەمەتچىلىك قىلىشنى توسۇشى لازىم، ئەلۋەتتە.
پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇ-
مىي يىغىنىدىن بۇيان خەلق تۇرمۇشىمۇ تەدرىجىي ياخشىلانماقتا.
بەزىلەر خېلىلا باي بولۇپ قالدى ياكى تۇرمۇش سەۋىيىسى ھال-
لىقراق سەۋىيىگە يەتتى. خەلقىمىزنى تېخىمۇ باي - باياشات تۇر-
مۇش كەچۈرسۇن دەيدىكەنمىز، ئۇلارنى بىھۇدە چىقىم قىلىشلار-
دىن، ھەشەمەتچىلىك قىلىپ، تاپقان ئىقتىسادىدىن ئايرىلىپ قې-
لىشتەك ئەھۋاللاردىن توسۇپ قېلىشىمىز لازىم. ھەر كىم ئۆز
ئەمگىكى بىلەن كۈن كەچۈرسە، بىرىنىڭ چاپىنىنى باشقىسى را-

ھەتلەنمىسە ياخشى ئەمەسمۇ. ئەگەر قولىمىزدىن كەلسە مائا-
رىپقا ياردەم قولىمىزنى سۇنۇپ، ياش ئەۋلادلارنىڭ مەكتەپكە
كىرىپ ئوقۇشقا قولايلىق تۇغدۇرۇپ، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ۋە
مىللىتىمىزنىڭ روناق تېپىشىغا، كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ ئىختىساس
ئىگىلىرىدىن بولۇپ چىقىشىغا ھەسسە قوشساق، بۇنىڭ نەتىجىسى
ئۆلچەرلىگۈسىز ياخشى ئەمەسمۇ.

تاغ مازىرىمنى تونۇشتۇرۇش

مۇتەللىپ تۇردى

بۈگۈر ناھىيە مەركىزىنىڭ 30 كىلومېتىر شەرقىدە، جەنۇبى شىنجاڭ تاشيولىنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان، يېڭىسار يېزىسىدىن 35 كىلومېتىرچە يىراق غەربىي شىمال تاغ ئىچىگە جايلاشقان «تاغ مازىرىم» دېگەن بىر قەدىمىي جاي بولۇپ (مازارنىڭ ئەسلى ئىسمى ئىسھاق ۋەلىيۇللا مازىرىم) بۇ جاينىڭ يەر تۈزۈلۈشى شەرقى جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا سوزۇلغان پەلەمپەي ئېدىرلىق بىر كىچىك جىلغىدىن ئىبارەت.

بۇ جاينىڭ غەربىي شىمال بۇرجەك تاغ ئېتىكىدە تاش تاغ ئارىسىدىن بۇلدۇقلاپ چىققان بىر تەبىئىي بۇلاق بولۇپ، بۇلاق سۈيى يانتۇ تاغ ئېتىكىدىن پەلەمپەي ئېتىزلارنى سۇغۇرۇپ ئاشقاندا پەستىكى ئېقىنغا چۈشۈپ سىڭىپ كېتىدۇ. مازار جايلاشقان بۇ جىلغىنىڭ كەڭرى جايلىرى 500 مېتىر ئەتراپىدا، تار جايلىرى 100 مېتىر ئۆپچۆرىسىدە كېلىدۇ.

بۇلاق سۈيى ئاققان سىز يوللىرى ئەتراپىدا زىرىق، تال، جىغان، يۇلغۇن، ئازغان، جىگدە، توغراق قاتارلىق تەبىئىي ئورمانلىقلار ھاسىل بولغاندىن تاشقىرى، بۇرۇنقى ئەجداتلاردىن ھازىرقى ئەۋلادلارغىچە ئۆتكەن كىشىلەر ۋە مازارغا شەيخلىق قىلىپ تۇرغانلار تىكىپ پەرۋىش قىلىپ ئۆستۈرگەن تېرەك،

سېگەت، ئالما، ئۆرۈك، قاتارلىق دەرەخلەر 200 يىلدىن بۇيان
تاكى 1960 - يىللارغىچە باراقسان كۆكلەپ ئۆسكەن. 1960 -
يىلدىن بۇرۇن بۇ جايدا كۆكلەپ تۇرغان 1000 تۈپتىن ئار-
تۇق چوڭ - كىچىك تېرەك، بىر نەچچە يۈز تۈپ سېگەت،
تال، 50 تۈپتىن ئارتۇق ئۆرۈك، 30 تۈپ ئەتىراپىدا ئالما ۋە
ئۈجمىلەر بار بولۇپ، بۇلاق سۈيىدە سۇغۇرۇلۇپ تەبىئىي ھاسىل
بولغان، كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان 8-10 دو ئەتىراپىدا كېلى-
دىغان ياپ - يېشىل چىمەنزارلىق، رەڭگارەڭ ئېچىلىدىغان
ھەر خىل تاغ گۈللىرى بىلەن پۈركەنگەن گۈزەل ماكان ئىدى.
بۇ يەرگە «ھامام» جايلاشقانلىقى ئۈچۈن ھەم گۈزەل سەيلى-
گاھ، ھەم سوغۇق مىجەز بىمارلار داۋالىنىدىغان تەبىئىي شىپا-
خانا بولۇش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئوخشاش بولمىغان ساھە،
كەسىپدىكىلەر ئۆز ماھارىتىنى نامايەن قىلىدىغان، سودا - تىجا-
رەت قاينام تاشقىنلىقىدا چۆمگەن ئاۋات بازار بولۇش بىلەن،
جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مەشھۇر جاينىڭ بىرسى بولۇپ قالغان.

تاغ مازارىم سەيلىسى پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا مەشھۇر
بولغاچقا، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن ئاتاقلىق
راۋاپچى روزەك باشى، داۋازچى ھاشىم ھاجى ۋە ئۇنىڭ بالى-
لىرى، مەشھۇر ئۇسسۇلچى ھەم قوشاقچى زەيتۇنخان، ئىمىن
سۇناي، زەيدۇن سۇناي قاتارلىق ئاتاقلىق سەنئەتكارلار ئۇزۇن
مۇساپىلارنى بېسىپ كېلىپ، داقا - دۇمباق، ناغرا - سۇناي
چېلىپ تۈرلۈك سازلار بىلەن دەشرەپ ئوينايتتى. داۋازچىلار
دار باغلاپ ماھارەت كۆرسىتەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، چېلىشىش، ئا-
غامچا تارتىشىش، چىغىرىق ئويناش، چاقانپەلەك (ھاۋۇز) ئويناش

تارلىق ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى ناھايىتى قىزىپ كىتەت-
تى، ساياھەتچىلەر ئىچىدە يەنە ئىشانلار، دەرۋىش ساھىللەر، مەددا
ھكايىچىلارمۇ بار بولۇپ، ئوخشاش بولمىغان سورۇنلاردا ھەش-
ۋلات قىلاتتى. سەيلى مەزگىلدە بۇگۇر، كۇچار، يېڭىسار، كورلا
اتارلىق جايلاردىن ئاتاقلىق كاسىپلەر، ئاشپەز - ساۋايىلار،
اسساپلار، سودىگەرلەر، بىققاللار ۋە باشقا ھۈنەرۋەنلەرمۇ ئوقەت
قىلىپ تىجارەت قىلاتتى. سەيلى مەزگىلىدىكى تاغ مازىرىم خۇد-
دى قايىنام - تاشقىنلىققا چۆمگەن ئاۋات شەھەر تۈسىنى ئالاتتى.

ئومۇمەن قىلغاندا ھەر يىلى 6 - ئايدىن 9 - ئايغىچە
بولغان ئارىلىقتا «تاغ مازىرىم سەيلىسى»، «دۆلاق بېشى سەي-
لىسى» دە ئادەملەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى.

مازار ئورۇنلاشقان كىچىك جىلغىنىڭ تەخمىنەن 3 كىلو-
مېتىردىن ئارتۇقراق شەرق تەرىپىدە ئېگىز - پەس تاغ باغرىدا
50 دىن ئارتۇق چوڭ - كىچىك تەبىئىي ئۆڭكۈرلەر بولۇپ، بۇ
ئۆڭكۈرلەرنىڭ چوڭلىرىغا 3 دىن، كىچىكلىرىگە بىردىن ئادەم
سىغىدۇ. بۇ ئۆڭكۈرلەردە ئوخشاش بولمىغان كىچىك - كىچىك
سىزىقتىكى يېرىق تۆشۈكچىلەر بولۇپ، بۇ تۆشۈك-
چىلەردىن ئوخشاش بولمىغان ھالدا ئىسسىقلىق
بېرىدىغان ھارارەتلىك پار چىقىدىغان تەبىئىي ھاممام بار. بۇ
ھامماملاردا بۇندىن بىر نەچچە يۈز يىللار ئىلگىرىدىن باشلاپ
ھەر خىل كىسەللىكلەرگە گىرىپتار بولغانلار ناھىيىمىزدىن بېرىپ
داۋالانغاندىن باشقا، يەنە يىراق جايلاردىن مەسىلەن:
كورلا، قارا شەھەر، لوپنۇر، چاقىلىق، خېجىڭ، ئۈششاقتال، توخ-
سۇن، تۇرپان، كۇچار، شايار، شىڭخا، باي قاتارلىق جايلاردىكى ھەرمىل-

لەت خەلقىدىن كىسەل بولغانلار كېلىپ داۋالىنىپ (تەرلىنىپ) ساقىيىپ كېتىدۇ. بولۇپمۇ، تېرە كېسەللىكلىرى، يەل تۇرۇپ قېلىش بىلەن بەل - پۇت ئاغرىپ يېرىم پالەچ بولۇپ قېلىش، رېماتىزىم كېسەللىكى، بەدەن قىزىپ ئۇستىخان ئاغرىش، ۋە بىر قىسىم ئېغىر جاراھەتلىنىش قاتارلىق كېسەللىكلەر ھاممامدا تەرلىنىپ داۋالىنىش بىلەن ساقىيىپ كەتكەنلەر خېلى نۇرغۇن. مەسىلەن: ھاممامغا چىققىچە ئۆزى ماڭالماي باشقىلار ھاپاش قىلىپ كۆتۈرۈپ ئەپچىققانلار ھاممامدا ئارقا - ئارقىدىن بىر نەچچە نۆۋەت تەكرار تەرلەنگەندىن كېيىن باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز ئۆزى مېڭىپ چۈشكەنلەرمۇ ئاز ئەمەس.

ئىشلىتىپ مەنپەئەت كۆرگەنلەرنىڭ ئېيتىشىچە: ھاممام يولىدىكى تاغ باغرىلىرىدا ھەر خىل - ھەر رەڭدىكى مېغىزدىن قاتتىقراق تاشلار بولۇپ، بۇ تاشلار بوغۇز ئاغرىقى، چىش ئاغرىقى، كۆز ئاغرىقى، قۇلاق ئاغرىقى ۋە ھەر خىل جاراھەتلەرگە داۋا بولىدىكەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا شۇ تاغ جىسىملىرى ئارىسىدا تۈرلۈك دورا چىقىدىغان تاش توپىلار بولۇشى مۇمكىن. تاغ مازارىدىكى ھامماغا ھازىرمۇ ھەر قايسى جايلاردىن ھەر يىلى 6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە كېلىپ داۋالىنىپ تۇرىدىغانلار بىر نەچچە مىڭ كىشىگە يېتىدۇ.

2 - سەيلى - ساياھەتنىڭ توختاپ قېلىشى ۋە تاغ مازىرىنىڭ ۋەيران بولىشى

گومىنداڭ دەۋرىنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن باشلاپ ئازاد بولغانغا قەدەر بولغان بىر قانچە يىل ئىچىدە گومىنداڭنىڭ ھەربىي ۋە

ھۆكۈمرانلىرى ئەمەلدارلىرىنىڭ تۈرلۈك ئالۋاڭ - ياساقلىرىنىڭ يىل -
دىن - يىلغا ئېشىپ بېرىشى، ھەم ھەرخىل تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ
كۆپ بولۇشى تۈپەيلىدىن خەلق تۇرمۇشى يىلدىن يىلغا ناچارلا -
لىشىپ، خەلق خاتىرجەم بولالماي سەيلى-ساياھەت ئىشلىرى بارا -
بارا ئازىيىپ ئاخىرى ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. ئازادلىقتىن كېيىن خەلقنىڭ
سىياسىي، ئىقتىسادىي ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، تۇرمۇشى تېزدىن ياخ-
شىلىنىپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن تاغ مازار سەيلىسى يەنە ئەسلىگە
كېلىپ قايتىدىن جانلانغانىدى. لېكىن 1958 - يىلى «چوڭ سەك-
رەپ ئىلگىرىلەش»، ئومۇمىي خەلق تۆمۈر - پولات تاۋلاش، خەلق
گۇڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ھەرىكىتىدە يەرلىك ئورۇنلار ۋەيى-
زا ئىگىلىك 2 - دىۋىزىيە 30- تۇەن دېھقانچىلىق مەيدانى بو-
لۇپ تاغ مازىرىدا ئارقا - ئارقىدىن بىر قانچە كۆۋرۈك كانالار
ئېچىلىپ تاغ مازىرىدىكى گۈزەل مەنزىرىنى ھاسىل قىلغان ئور-
مانلىق كېسىۋېتىلدى. ئورمانلىق سەيلىك يەرگە ئۆزگەرتىلدى.
بەزى ئايرىم كىشىلەر بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دەل - دەرەخنى
ئوغرىلاپ كېسىپ ساتتى. قېپقالغانلىرى مەدەنىيەت زور ئىنقى-
لابىدا ئورمانىنى باشقۇرىدىغان ئادەم بولمىغاچقا قۇرۇپ ۋەيران
بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا مازارنىڭ قەۋرە-گۈمبە-
زلىرى، مەسچىت قاتارلىقلار چېقىۋېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن سەي-
لى - ساياھەت ئىشلىرى ئۈزۈلۈپ قالدى. ئەمما، ھامامغا بې-
رىپ تەرلىنىپ داۋالىنىغۇچىلار تا ھازىرغىچە ئۈزۈلۈپ قالغىنى
يوق.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇ-
مىي يىغىنىدىن كېيىن ۋەزىيەتتە چوڭ ئۆزگىرىش بولۇپ خەلق

ئاممىسى كۆكۈل ئازادلىقىغا ئېرىشتى. شەھەر - يېزا ئىسلاھاتىنىڭ ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ خەلق تۇرمۇشى يىلدىن - يىلغا ياخشىلىنىش بىلەن تاغ مازار سەيلىسى قايتا ئەسلىگە كېلىپ، ساياھەت قىلغۇچىلار، ھاممامدا ۋالانغۇچىلار يىلدىن - يىلغا كۆپەيمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يۇقىرىنىڭ ئالاقىدار سىياسەت، بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، يەرلىك ھۆكۈمەت ئورگانلىرى بىكىتۇمەن ئورگانلىرى بىلەن كېڭىشىش ئارقىلىق بۇرۇن ئىگەللىۋېلىنغان مازار ئورنىدىن 2 مو ئەتراپىدىكى يەرنى ئاجرىتىپ بېرىپ مازار ئورنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. بۇ يەرگە يېڭىسار يېزىسىدىكى ئامما، دىنىي زاتلار 900 تۇپتىن ئارتۇق مېۋىلىك، مېۋىسىز دەل - دەرەخ قويۇپ قايتا كۆكەرتىشكە كىرىشتى. بۇ ئەنئەنىۋى تاغ مازار سەيلىسىنىڭ قايتا جانلىنىشىغا يېڭى ئاساس سالغۇسى.

3 - تاغ مازىرىمىنىڭ نامى

«تاغ مازار» دېگەن بۇ نامنىڭ زادى قاچاندىن ئېتىبارەن قانداق مەيدانغا كەلگەنلىكى توغرىسىدا ھازىر يازما ماتېرىيال ياكى بىرەر توغرا، ئېنىق دەلىل - ئىسپات يوق. ئابلىمىت مەخسۇمنىڭ (ئابدۇل ئېزىز چىڭگىزخانىنىڭ ئاكىسى ھازىر ھايات) ئېيتىشىغا قارىغاندا تاغ مازار ھەققىدە يېزىلغان بىر تەزكىرە بار بولۇپ «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا كۆيدۈرۈۋېتىلگەنىكەن. بۇ تەزكىرىنى ئابلىمىت مەخسۇم كۆرگەنىكەن. تەزكىرىدە يېزىلىشىچە، تەخمىـ

ن ئازادلىقتىن بۇرۇن 170 يىل ئىلگىرى، ئىسھاق ۋەلىيوللا
ىگەن (قەيەردىن كەلگەنلىكى نامەلۇم) بىرزات بۇ تاغلىق جىل-
ىغا دەپنە قىلىنىش بىلەن بۇجاي — «تاغ مازىرىم» دەپ ئاتالغانىكەن.
ئابلەمەت مەخسۇمنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇنىڭ دادىسى مول-لا
ىوشۇر داموللا بۇگۈرگە قازى كالان بولۇپ تۇرغۇن ۋاقتىدا
192 - يىللىرى ئەرەبىستاندىن سەييىت ۋەلى شاخان ئىسىملىك
70 ياش ئەتراپىدىكى بىر كىشى كېلىپ، بۇگۈردىن ھاسان
ەتىس ئاخۇنۇمنى بىرگە ئېلىپ تاغ مازىرىمغا بېرىپ «ئىسھاق
ۋەلىيوللار» نىڭ قەبرىگاھىنى زىيارەت قىلىپ ئۇ يەردە 15 - 20
كۈن تۇرۇپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىش جەريانىدا بىر قىسىم
سۈزۈك پاقىراق تاشلارنى ئايرىم - ئايرىم خالتىلارغا قاچىلاپ
كېلىپ بىزگە كۆرسىتىپ ئېلىپ كەتكەن. تاغ مازىرىمنىڭ
شېيىخ ئەۋلادلىرى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن.
ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ھاشىت قارى تاغ مازىرىمنىڭ 20 -
شېيىخى بولۇپ ئۇنىڭ ئوغلى نۇردۇن قارى 21 - يەنى ئەڭ
ئاخىرقى شېيخ ئىدەن.
دېمەك ئارقا - ئارقىدىن ئۆتكەن بۇشېيخلار 2 ئەسىرگە
يېقىن تارىخ جەريانىدا تاغ مازارىمىدىكى تەبىئىي بۇلاق سۈيىدىن
پايدىلىنىپ، بىنام ئېچىپ بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ ئوزۇق مەس-
لىسىنى ھەل قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن نۇرغۇن ھەر خىل
دەل - دەرەخ ئۆستۈرۈپ تاغ مازىرىمدا گۈزەل مەنزىرە
يارىتىپ بۇ جاينى كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان مەشھۇر
سەيلىگاھقا ئايلاندۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ جايدىكى
40 - 50 مو يەرگە بۇلاق سۈيىدىن تولۇق پايدىلىنىپ بىدە

قاتارلىق ھەرخىل ئوت - چۆپ، كۆكتات ئۆستۈرۈپ ساياھەتچىلەرنىڭ ئات - ئۇلاغلىرىنىڭ يەم - خەشەك مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ، ھەمدە ئۆي - ئىمارەت سېلىپ ساياھەتچىلەرنىڭ قونالغۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ جۇدۇن - چاپقۇندىن ساقلىنىشقا شەرت - شارائىت ھازىرلاپ كەڭ ساياھەتچىلەرنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. قىسقىسى تاغ مازارنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى ئەمگەكچان باتۇر ئەجدادلىرىمىز ئۆزىنىڭ ئەمگەكلىرى بىلەن بەرپا قىلغان.

يېڭىسار يېزىسىدىن تاغ مازارغىچە بولغان 35 كىلومېتىرلىق يولنىڭ 25 كىلومېتىرى تاغ ئىچىدىكى قۇرۇق ئېقىن بولۇپ ئەگرى - بۈگرى كەتكەن بۇ ئېقىننىڭ ئىككى تەرىپى قاتمۇ - قات قۇرۇق تاغ بىلەن ئورالغان.

6 - ئايدىن تارتىپ 8 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا چوڭراق ھۆل - يېغىن بولسا ھەر قايسى تاغ جىرالاردىن ئېقىنغا چۈشكەن يامغۇر سۇلىرى يىغىلىپ كەلكۈن ھاسىل قىلغانىدىن باشقا (بەزىدە ئوتتۇرىھال ھۆل - يېغىن بولۇپ، كەلكۈن كېلىپ ماشىنا - تىراكتور، ئادەم، چارۋىلارنى ئېقىتىپ كەتكەن ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلەتتى) چاغدا سۇ ئاقمايدۇ. بولۇپمۇ 60 - يىللاردىن كېيىن كۆمۈر كانلار ئېچىلىپ يوللار ياسىلىپ خېلى راۋان قاتناش يولى بولۇپ قالدى، خەتەرلىك تىك داۋانلارمۇ يوق. يول بىخەتەر بولغانلىقى ئۈچۈن ھازىر مازار سەيلىسى، ھامامغا بارغۇچىلار بۇرۇنقىدەك ئات - ئېشەك ياكى پىيادە بارماستىن ماشىنا - تىراكتورلار بىلەن بىمالال بېرىپ كېلەلەيدىغان بولدى، ھامام يولىدىكى بەزى خەتەرلىك جايلار تۈزلىنىپ ياخشى شارائىت يارىتىلدى.

چاقىلىق دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭى، قارا-شەھەر ۋالىسى ياڭ مىڭجۇنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى

ئابدۇۋەلى روزى

جىن شۇرېن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلنىڭ دەسلەپىدە جەنشىكۇي چاقىلىق قىسمەلىرىنىڭ تۇەنجاڭى بولۇپ 1930 - يىللاردا 128 - بىرىگادىنىڭ لۈيجاڭلىقىغا ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىن بىر قىسىم ئەسكىرى بىلەن كورلىغا يۆتكۈلۈپ كەتكەن، چاقىلىقتا بىر لىيەن ئەترەپىدا ئەسكەر قالدۇرۇلغان.

1933 - يىلى مەخسۇت مۇھىتى، مەھمۇت مۇھىتى، ئابدۇراخمان مۇھىتىلار ئائىلىسىنىڭ چوڭى بولغان، تۇرپان، توخسۇن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى — مەۋسۇل مۇھىتى 2 - ئاينىڭ 3 - كۈنلىرى قاراشەھەردىن كېچىدە كېلىپ باۋدۇن ھاجىنىڭ ھازىرقى ناھىيىلىك دوختۇرخانا ئورنىدىكى قورۇسىغا چۈشكەن.

ئەتىسى ئابدۇكېرەم ئەلەم ئېزىز ھاجىلارنىڭ قوراللىق كۈچلىرىنى گەۋدە قىلىپ جەنشىكۇي قىسمىنى قورالسىزلاندۇرغان. مەۋسۇلباي ئۆزى بىلەن كەلگەن ۋاڭ نىياز (خۇيزۇ)

چاقىلىقتىن باۋدۇن ھاجىنىڭ ئۆكىسى سودىگەر ئىمىن شەي-
تاننى ئېلىپ گەنسۇ تەرەپكە ما جۇڭيىڭنىڭ ئەككىنچى قېتىم
باشلاپ كېلىش ئۈچۈن دوگخۇاڭغا قاراپ يولغا چىققان (ئاڭ-
لاشلاردىن قارىغاندا كۇچالىق تۇردى دېگەن ئادەمنى كورلى-
لىق ئايالى ھاشىخان بىلەن مەۋسۇلباي ئۆزى ئېلىپ كېلىپ قۇتلۇق-
نىياز شاگيۇنىڭ سارىيىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھازىرچە ئۆزىنىڭ
بۇ يەردىكى قوراللىق قوزغىلاڭچىلارغا يېڭىجاڭ بولۇپ تەيىن-
لەنگەنلىكىنى ئاشكارىلىماسلىقنى تاپىلىغان يەنى چاقىلىقنىڭ
مۇرەككەپ ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. بۇلار چاقىلىق ۋەزىيىتىنى
كۈزەتكەندىن كېيىن يولۋاس بىلەن مەۋسۇل مۇ-
ھىتى كەتكەن. ئۇلار كەتكەندىن كېيىن پىلان بويىچە ئابدۇ-
كېرەم ئەلەم قول ئاستىدىكى 50 - 60 نەپەر قورال-لىق يى-
گىتلىرىنى باشلاپ تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ شايار
ئارقىلىق كۇچارغا بېرىپ تۆمۈر ئېلى قىسىملىرىغا قوشۇلغان.

ئاقسۇ - قارا يۇلغۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن پىچان لۈك-
چۈنلۈك گاجىت بەكرى چاقىلىققا ھاكىم، تۇردى (كۇچارلىق)
يېڭجاڭ، يەرلىكتىن ئابدۇكېرەم (بۇ كىشى ئاخۇن يېڭجاڭ
دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئەلەم دېگەن نام ئۇنىڭ بوۋىسى تۆ-
مۈر ئەلەمدىن، دادىسى تۇرسۇن ئەلەمگە، ئۇنىڭدىن ئابدۇكې-
رەمگە مىراس قالغان) ئەلەم يېڭجاڭ قىلىپ رەسمىيەتلىرى
بىلەن چاقىلىققا ئەۋەتىلگەن. شۇ يىلى يازدا چاقىلىقتا قوز-
غىلاڭچىلار قىسىملىرى تەشكىللىنىپ ئابدۇكېرەم ئەلەم، ئېزىز
ھاجىملار ئۆز ئالدىغا باشقۇرۇپ كەلگەن قىسىملار بىلەن تۇر-
دى يېڭجاڭ باشقۇرۇشىدىكى، مەھمۇت سىجاڭ ئەۋەتكەن

مىلار يەرلىكتىن تەشكىللەنگەن قىسىملار بىلەن بىرلەش-
روۋاپ، قۇربان بەگ باشچىلىقىدىكى 50 دىن ئارتۇق كى-
ن ئالتۇنتاغ تەرەپتىكى داۋنزا چېگرىسىنى، هوشۇر لەنجاڭ
سى مىرەننى، رۇستەم ساماق باشچىلىقىدىكى قىسىم دورال
ڭسۇ چېگرىسىنى، هاشىم تاغ، ماگازا باشچىلىقىدىكى قىسىم
اشەرى ئاقتاز ئەتىراپىنى مۇهاپىزەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇ-
ۇلغان. ئىبراهىم لەنجاڭ (ئىبراهىم ياخاڭ، تۇرپانلىق)
ەبال بارات ئايۇپ، فۇگۇەن قۇربان چاپسان قىسىملىرى
چاقىلىقنى مۇهاپىزەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. (ئېيتىشلارغا
قارىغاندا لۈكچۈن شەهىرىگە 1932 - يىلى 12 - ئاينىڭ 27 -
كۈنى ئوت قويۇپ قىرغىنچىلىق قىلىنغان. 1933 - يىلى 3 -
ئاينىڭ 17 - كۈنى تۇرپاندا ئاپتۇخالىق ئۇيغۇر قاتارلىق
دۇرغۇن خەلقنى قىرىشقا قاتناشقان، ئاق ئورۇسلاردىن 53
كىشى قۇم دەريا يولى بىلەن پىچاندىن تىگەنلىك ئارقىلىق
چاقىلىقنىڭ يېڭىسۇ تەۋەلىكىگە كىرگەن بولۇپ 9 - ئايلاردا
ئۇلار قارادىي بىلەن قىرغان ئارىلىقىدا قوزغىلاڭچىلار تەرى-
پىدىن قىرىپ تاشلانغان. قالغان 10 دەك ئورۇس قېچىپ كەت-
كەن بولسىمۇ ئاچلىقتىن چۆلدە ئۆلگەن.
1933 - يىلىنىڭ قىش بېشىدا شا مەنسۇر (ئابدۇللا)
933 - يىل بېشىدا مادولۇڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن) ئى-
مىرساھىپنىڭ خوتەن تەرەپتىن «ئىسلام ئېچىش» شوئارى بى-
لەن كەلگەن كالتەك - توقماق بىلەن قوراللانغان كامال دا-
موللا باشچىلىقىدىكى 1000 دىن ئارتۇق قىسمى چاقىلىققا
كېلىپ 1934 - يىلى 7 - ئايلارغىچە پاراكەندىچىلىك تۇغ-

دۇرغان، ئاشلىق يېتىشمەسلىك، قەھەتچىلىك، يەرلىك قىسىم-
لارغا ھاكاۋۇرلۇق قىلىپ يېتىشالماسلىق قاتارلىق سەۋەبلەر
بىلەن يېمەك - ئىچمەك مول بولغان چەرچەنگە قايتقان.
بىرسىنىڭ ئۆيىدىن زاغرا ئوغرىلىغان بىر كىشىنى پۈتۈن نا-
ھىيە خەلقىنى (ھازىرقى سىم يول ئاسىراش پونكىتى) ئور-
نىدىكى سېپىل ئالدىغا توپلاپ سازايى قىلىپ نەق مەيداندا
ئوڭ قولىنىڭ بېغىشىنى كېسىپ تاشلىغان، كامال داموللا قو-
شۇنى رەتلىك، ئىنتىزاملىق بولسىمۇ كامال داموللا باشلىق
«قوماندان» لار كېچىسى سەللىسىنى قوزۇققا ئېسىپ قويۇپ
ناشايان ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغان. يەنە ئەسكەرلىكتىن يۈر-
تىگە قاچقانلارنى تۇتۇپ كەلسە، سۇ، نان بەرمەستىن «ئۆز
ئەجىلى بىلەن ئۆلدى» دەپ «چىرايلىق» بىر سۆرىدە قويۇپ
نامىزىنى چۈشۈرۈپ كۆمدۈرگەن. چاقىلىق خەلقى ئۇلارنىڭ
سەپ تارتىپ 5 ۋاخ ناماز ئوقۇشى، ئىنتىزامىغا قاراپ «راس-
تىنلا ئىسلام قوشۇنى ئىكەن» دەپ قارىغان، ئۇلار ھاكىمىيەت
تالاشقانلىقتىن قوزغىلاڭچىلار بىلەن سۈركىلىش قىلغان. ئابى-
دىنكېرەم ئەلەم قوشۇن بىلەن ئوزۇق - تۈلۈكنى بوز كۆل را-
يونىغا يۆتكەپ كېتىپ كامال داموللىنى ئاچ قويغانلىقتىن
ئۇلار كەتكەن. 1934 - يىلى 7 - ئايلاردا كامال داموللىنىڭ
دىنىي تەشۋىقاتلىرى سەۋەبلىك (شۇنىسىمۇ باركى 1933 - يى-
لى 9 - ئاي باشلىرىدا ناسىر ھاجىم قاتارلىق ھەج قىلىپ
قايتقانلارنىڭ چاقىلىقتا تۇرۇشى دىنىي ئەقىدىلەرنى كۈچەيتىش
كىشىلەرنى ئۆزىگە تارتىش رولىنى ئوينىغان. ئىمىن ھاجىم
سالدۇرغان جۈمە مەسچىتىمۇ رول ئوينىغان) خەلق ئىچىدە

ولۇپمۇ قوزغىلاڭچى قوشۇن ئىچىدە تەۋرىنىش بولغانلىقتىن
ۇرۇنقى ئابدۇكېرەم، ئېزىز ھاجىم قوشۇنلىرى، يېڭى قوشۇن
ە تۇردى يېڭىجاڭ قارىمىقىدا مەھمۇت سىجاڭ تەرىپىدىن
اقسۇ تەرەپتىن، قەشقەردىن ئەۋەتىلگەن قوشۇنلارنى ئابدۇكې-
ەم ئەلەمنىڭ ئىنكەنلىك مەھەللىسىدىكى قورۇسى ئالدىدا توپ-
لاپ خەلق قاتناشقان ھالدا «ئىنتىپاقلىق تەربىيىسى» ئېلىپ
بارغان ۋە قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ قېرىلار سەپتىن چىكىن-
دۈرۈلگەن. ئاشۇ كۈنلەردە ئۈلكە تەمىنات، ھەربىي كىيىم —
قورە، ھائاش تارقىتىش قارارى چىقارغان، قىسىم 36 — دې-
ۋىزىيە (شىتاپ قەشقەردە) قارىمىقىدا قوشۇۋېتىلگەن بولسىمۇ
ئەمەلىيەتتە چاقىلىق تەمىناتىنى قوبۇل قىلىپ بۇ يەرگە شىڭ
شىسەي قىسىملىرىنىڭ كېلىشىگە قارشى تۇرغان ۋە قولىدىكى
قوراللارنى تاپشۇرمىغان. 1934 — يىلى 7 — ئاينىڭ ئاخىرى
چەرچەن تەرەپتىن جامال، تۇردىجان «چاقىلىقنى سورايمىز»
دەپ ئەسكەر باشلاپ كەلگەن (بۇلارنى، كامال داموللام قۇترۇ-
تۇپ ئەۋەتكەن دېگەن گەپلەرمۇ بار. شۇنىڭ بىلەن بىللە چا-
قىلىقتا بىر قازىمۇ ئەۋەتكەن ئىكەن) بىر نەچچە سائەتلىك كالتە
جەڭدىن كېيىن دەريا ئىچىدە جامال، تۇردى جان تىرىك
تۇتۇلۇپ ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرى قوراللىنىزلاندۇرۇلۇپ ئابدۇكې-
رەم ئەلەمنىڭ ئىنكەنلىك مەھەللىسىدىكى قورۇسىغا كەلتۈرۈلگەن،
نەسىھەتىنى ئاڭلىماي جامال: — سەن ئابدۇكېرەم ئەلەم دې-
گەننىڭ بىر كورۇشكا قېنىمىنى ئىچمەي قويمايمەن!» دەپ ھا-
قارەتلىك سۆزلەرنى قىلغانلىقتىن ئابدۇكېرەم ئەلەم ئۇنىڭ
پىشانىسىگە خەنجەر بىلەن (+) بەلگىسى سىزىپ بارلىق

ئەسكەرلىرى بىلەن (قورالىنى بەرمىگەن) ئوزۇق - تۈلۈك بېرىپ چەرچەنگە يالاپ ماڭغۇزىۋاتقان. ئۇلار بىلەن كەلگەن قازىنى ئېلىپ قالغان.

شۇ كۈنلەردە كۆچا، شايار تەرەپتىن چاقىلىقا ئاشلىق يۆتكەش بولغان، (ھەربىي تەمىنات) بۇ مەقتە ھازىرغىچە چاقىلىق، لوپنۇر خەلقى ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلگەن ۋە ئېيتىلىپ يۈرگەن. ئاپتورى نامەلۇم قوشاقلار بار. (بۇ قوشاقلار 1945 - يىلىدىن كېيىن چاقىلىق دوك خۇاڭ يولىنى ياسىغاندا شايار تەرەپتىن ئاشلىق يۆتكىگەنلەرنىڭ قوشاقلىرى بىلەن ئارىلىشىپ سۆزى بىرىكىپ كەتكەن). شۇچاغدا چاقىلىق ھەربىي تەمىنات ساكدا تۇرپانلىق مىرزارى (1934 - يىلى) ھاشىم ساكچى (1945 - يىلى) دېگەنلەر بار ئىكەن. كېيىن ئابدىلىم موللا باشقۇرغانمىش.

شۇ يىلى دىنىي مەكتەپلەر بىلەن بىرگە يەنە مەكتەپلەرنىمۇ ئېچىش، ئەسكەرلەرنىڭ ساۋادىنى چىقىرىش توغرىسىدا يولىيورۇق كەلگەن بولسىمۇ، بېشى بار ئاخىرى يوق بولۇپ تاشلىنىپ قالغان.

1934 - يىلى 7 - ئاينىڭ بىر كۈنى چاقىلىقا غەيرى، ساراڭ سۈپەت بىر دىۋانە پەيدا بولۇپ، ئۇ كىشىلەر ئىشىكىدە تىلەمچىلىك قىلغاندا ئېسىل يىمەكلىك ۋە پۇل پىچەكلەرگە نەزەر سالمايتتى، رەستە ئىچىدىكى ھەشەمەتلىك دەرۋازىلار ئالدىغا كەلگەندە ئۇنىڭغا ناھايىتى دىققەت قىلاتتى، بىرەرسى يېنىدىن ئۆتۈپ قالسا ياكى ئۆزى چوڭ ياشتىكى كىشىلەر يېنىدىن ئۆتۈشكە توغرا كەلگەندە بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئۆتۈپ كې-

ەتتى. بۇنى قەلەندەر دىگۈچىلەرمۇ ساراڭ دىگۈچىلەرمۇ بار
ىدى. لېكىن ئۇستا ئارتىستقا ئوخشاش رولىنى ئوخشىسانسىز
ەبىنىڭ ئورۇنلايتتى. بىر كۈنى مەزىن رەستىدىكى مەسچىت-
ىڭ پەشتىقىدا ناماز بامداتقا ئەزان توۋلاپ بولۇش بىلەنلا
ۇ ئادەم هازىرقى ناهىيىلىك دوختۇرخانا ئورنىدىكى - باۋ-
ۇدۇنباينىڭ ئىككى قاناتلىق چوڭ دەرۋازىسى ئالدىدا پەيدا
بولدى. باۋدۇنباي تاهارەت ئالماقچى بولغان ئاپتۇۋىنى قو-
يۇپ دەرۋازىنى ئۆزى ئاچتى. باۋدۇنباي «بۇ ئادەمدە بىر
گەپ بار» دەپ ئويلىغان ئىدى. باۋدۇنباي دەرۋازىنىڭ بىر
قانىتىنى ئېچىپ بولغىچە تېلەمچى ئۆزىنىڭ قولتىقى ئاستىدىن
ئەپچىللىك بىلەن دەرۋازا ئىچىگە كىرىپ بولدى. باۋدۇنباي
بۇنىڭدىن هەيران بولۇپ دەرۋازىنى تولۇق ئېچىۋېتىشىنى
ياكى قايتىدىن تاقاشنى بىلەلمەي ئىككىلىنىپ هەيران بولۇپ
تۇرغاندا دىۋانە مۇنداق دېدى:

دەرۋازىنى تاقاپ مېنى ئادىمىزاتتىن خالى بىر جايغا
باشلىسىلا. مەن سىلىگە قەشقەردىن سالام ئېلىپ كەلدىم.

باۋدۇنباي بىلەن دىۋانە ئادەمدىن خالى هۇجرىغا كىر-
دى، تاڭمۇ يورىدى، قەلەندەر سىرتقى كىيىمىنى سېلىپ،
بېشىدىكى كۈلانى ئالدى. باۋدۇنباي بىردەم هەيران بولۇپ
تۇرۇپ ئاندىن: — مۆمىن ئاخۇن! دەپ ئۇنى باغرىغا باستى.
دىۋانە مۇنداق دېدى: مەن هازىر مۆمىن ئاخۇن ئەمەس،
سەلىم دىۋانە، «يول ئازابى، گۆر ئازابى» ئەمەسمۇ، سىلەر
بىلەن بىز بۇنداق چۆل سەپىرىنى كۆپ ماڭغان، مۇنداق
ئىسسىقتا، ئەنسىز يوللاردا يول يۈرۈش ماڭا بىرىنچى قېتىم،

ئەتىگەندە قېنىق چاي بىلەن كاكچىغا ئېغىز تەككەچ باش-
لانغان پاراڭ يېڭى سويۇلغان ئېرىكنىڭ شورپىسى بىلەن
گۆشلىرى كەلتۈرۈلگەندىمۇ داۋام قىلماقتا ئىدى. مۆمىن ئا-
خۇن مەخمۇت سىجاڭنىڭ ئۇزۇن يىل سالغان ئىشەنچلىك،
خاس كىشىسى بولۇپ، ئۇنىڭ سودا ئىشلىرىنى يۈرگۈزۈدىغان
خوجىدارى ئىدى. باۋدۇنبايىنىڭ مۇھىيتلار ئائىلىسى بىلەن
ئۇزۇن يىللىق قويۇق بېرىش كېلىش مۇناسىۋىتى بار ئىدى.
قومۇل، دوڭخۇاڭ، جۇچۇەن، لەنجۇ، شىئەنلەرگە سودا سېتىق
بىلەن بېرىپ كېلىشتە تۇرپان ئاستانە تەرەپكە سىڭگىم ئې-
غىزىدىن قايرىلىپلا ئۆز قورۇسىغا كىرىپ چىققاندەك ئۇدۇل
كىرەتتى. مۆمىن ئاخۇن ھەممە گەپنى دېدى:

— خوجانىياز ھاجىم مەخمۇت مۇھىتى، ئابدۇل
نىياز سەردار قاتارلىقلارنىڭ توسۇشىغا قارىماي ئۈرۈمچىگە
بارىدىغانلىقىدا چىڭ تۇردى، خۇيزۇلارنى چاقىرىپ كەلگىنىمىز
سۆگەل ئۈستىگە چىققان يارا بولدى. ئۇلار بىلەن كېلىشىش
مۇمكىن ئەمەس. ئۇلارغا ئولجا، بايلىق، پىششىق مال كېرەك،
مۆرىتى كەلسە گەنسۇغا قاراپ تىكىۋېتىدۇ. شىڭ شىسەي
خۇيزۇلارنىمۇ، بىزنىمۇ كۆزىگە قادالغان مىخ ھېسابلايدۇ. ھا-
مان يولۇپ تاشلاش ئۇنىڭ تۈپ مەقسىتى. شۇنىڭ ئۈچۈن
ھېلى مەركىزىي ھۆكۈمەتكە ئەرز سۇنۇشقا ئەۋەتتى،
نەتىجە قانداق بولىدىغانلىقى ھازىر مەلۇم ئەمەس. مەھ-
مۇت سىجاڭنىڭ پىكرى، مەركەزدىن ئۈمىد بولمىسا چاقىلىق
تەۋەسىگە توپلىنىپ تۇرپان، قومۇل تەرەپكە ئۆتۈپ قايتىد-
دىن ئېلىنىشىش. شۇنىڭ ئۈچۈن بىر دانە قېلىچ، بىر تال

ۋاقىتنى بىھۇدە ئىسراپ قىلماسلىق، قورالنى مەھكەم تۇتۇشنى
تاپىلىدى. مۆمىن ئاخۇن دەرۋازىغىچە ئۇزۇتۇلۇپ گەنسۇ چېگ-
راسىدىن بىخەتەر ئۆتكۈزۈپ قويۇلدى. چاقىلىق ۋەزىيىتى
مۇرەككەپ ئىدى، پايلاقچىلار شىڭ شىسەي تەرەپتىنلا ئەمەس،
چەرچەن ئارقىلىق ماخۇسەن تەرەپتىنمۇ كېلىپ تۇراتتى.
ئاساسەن ماخۇسەنگە خىزمەت قىلىدىغان ئۇيغۇرلار (ئاياللارمۇ
بار) ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مۆمىن ئاخۇن ئىسمىنى سەلىم
دىۋانە قىلىپ تىلەمچى قىياپەتتە كەلگەن ئىدى. شۇ چاغدا
تۆردى موللام، ئەيسا پەشتاق، قۇربان چاپسان، رۇستەم،
سەيدەك، سامساق، ئىبراھىم ياخاك، ھوشۇرلەنجاڭ قاتارلىق
كىشىلەردىن ئالاقىچىلار گۇرۇپپىسى قۇرۇلغان بولۇپ، بۇلار
تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبى ئارقىلىق يول ئېچىپ مارالبېشى
ئارقىلىق مەخمۇت سىجاڭ بىلەن ئالاقە قىلغان. گەنسۇ تە-
رەپكە ئوق - دورا ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ئادەم ماڭغۇزغان-
دىن سىرت، ئاتاخون قاتارلىقلارنى چەرچەنگە، ئارىف لەنجاڭ
قاتارلىقلارنى كورلا تەرەپكە تىڭ - تىڭلاپ ئەھۋال مەلۇم
قىلىشقا قويغان ئىدى. ھاشىم پوچتىكەشمۇ پوچتاخەت - ئالاقە
توشۇغاچ كورلا تەرەپتىن يېڭى ئاخباراتلارنى ئېلىپ كېلەتتى.
(ئۇ ھۆكۈمەت مائاشى بىلەن تۇرمۇش كەچۈرسىمۇ قوزغىلاڭ-
چىلارغا خىزمەت قىلغان). 1934 - يىلى 8 - ئاينىڭ 1 -
كۈنى شىڭ شىسەي خوجانىياز ھاجىنىڭ مۇئاۋىن رەئىس
بولغانلىقىنى ئېلان قىلىش بىلەن پۈتۈن شىنجاڭنىڭ تىنچ-
لانغانلىقىنىمۇ جاكار قىلغان. لېكىن كىمدۇر بىرسى شىڭ شى-
سەيگە «چاقىلىق تېخى بويسۇنمىدى» دېگەنمىش، شۇنىڭ بىلەن

شىڭ شىسەي تېخى يېقىندىلا قارا شەھەرگە ۋالىيلىققا تەيىنلەنگەن ياڭ مىڭجۇنى «چاقىلىقنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە» دەرھال ماڭغۇزغان.

ياڭ مىڭجۇ لياۋنىڭ ئۆلكىسى كەييۈەن ناھىيىسىدىن بولۇپ، شىڭ شىسەي بىلەن بىر يۇرتلۇق ھەم تونۇش بولغاچقا شىڭ شىسەي ئۇنى تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن. ئۇ گومىنداڭ CC گۇرۇھىنىڭ ئادىمى ئىدى. ئۇ ئامېرىكىدا ئوقۇغان بولۇپ ھاكاۋۇر، شۇنداقلا چوڭ ئەمەلدار بولۇش قارا نىيىتى كۈچلۈك ئادەم ئىدى. 1934 - يىلى 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرى 40 نەپەر موڭغۇل ئەسكەرنىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن تۆت ئات قوشۇلغان بىر خادىك ناماز ئەسىردە كونا يامۇلغا كەلدى. ئۇنىڭ تەرجىمان، كاتىپ، مۇلازىملىرى ئۇنى يۆلەپ خادىكتىن چۈشۈردى.

8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى چۈشتىن كېيىن چاقىلىقتا تۇرۇشلۇق قوراللىق قىسىملارنى كۆزدىن كەچۈرىدىغانلىقىنى، كەچتە سۆھبەتلىشىدىغانلىقىنى، كەچ تاماق ۋاقتىدا زىياپەت بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ئۇقتۇرۇش قىلغان، ئۇقتۇرۇش بويىچە بىر نەچچە يۈز قوزغىلاڭچى قوشۇن توپلاندى، قوشۇن ھويلىغا رەتلىك تىزىلدى، موڭغۇل ئەسكەرلەر ھويلىنىڭ تۆت تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. ياڭ مىڭجۇ ھاكاۋۇرلۇق بىلەن بۇرنىنى ئىتتىپ چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ يىرگىنىش ھېس قىلغاندەك گىدىيىپ ئۆزىنى ئاشكارىلىدى. تۇردى يىڭجاڭ ياڭ مىڭجۇنىڭ يېنىدا ئۇنىڭ كاتىپى قاتارلىق 5 كىشى بىلەن يۆلەنچۈكلۈك بەندىڭدە ئولتۇراتتى. (ئابدىكېرىم ئەلەمبېگىمسو تەرەپتە بولۇپ

يىغىنىغا كەلمىگەن) ئۇنىڭ پوپۇزىسى، ھاكاۋۇرلىقى، چوڭچىلى-
قى تۇردى يىڭجاڭغا ياقمىغان، « كۆزدىن كەچۇرۇش، زىيا -
پەت » دېگەنلەرنىڭ ھىلە، قاپقان، ئالداش ئىدەنلىكىنى تەر-
جىمانىنىڭ گەپلىرى بىلەن ياڭمىڭجۇنىڭ ھەرىكىتىدىن چۇشۇ-
نۇپ يان قورالنى ئېلىپ چاچراپ ئورنىدىن تۇرغان. شۇچاغ-
دا ئۆگزىنىڭ 4 تەرىپىدىن پىلىموت تاتاتلىغان (يـاڭمىڭجۇ
ئالدىن ئورۇنلاشتۇرغان 4 پىلىموت ئاسمانغا قارىتىپ ئوق ئات-
قان ئىدى) تۇردى يىڭجاڭنى سەھنىدىكى بىر نەچچىسى قورال-
سىزلاندۇرغان. ياڭمىڭجۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قوزغىلاڭچى قى -
سىملار قوراللىرىنى، ئوق دورىلىرىنى جـايىغا قويغاندىن كې-
يىن قىسىملار غەربـــي سېپىلگە ۋە ھازىرقى شەنلوزەن ئورنى-
دىكى سېپىلگە نەزەر بەنت قىلىنغان، شۇ كېچىسى تۇردى يىڭ-
جاڭ مېرەنگە ئېلىپ بېرىلىپ نەزەر بەنت قىلىنغان، مىرەندى -
كى قوزغىلاڭچىلارمۇ قورالسىزلاندۇرۇلغان.

9 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرى ياڭمىڭجۇنىڭ نەنجىڭگە ماڭ-
غۇزغان ئادىمى داۋىزىدا چىگرا ساقلاۋاتقان قوزغىلاڭچىلارنىڭ
قولىغا چۇشكەن. بۇئىش شۇ جايدىكى ئامبال گاجىشەنگە مە-
لۇم قىلىنغاندىن كېيىن ناسىر ھاجىم، گاجىشەن كېچىدە يان-
داشفاققا كېلىپ تۇتۇلغان. ياڭ مىڭجۇنىڭ ئادىمى قـولىندىكى
جاڭ جېشىمگە بىۋاسىتە يېزىلغان خەتنى تۆلەيفوغا ئـوقۇتقان،
خەتتە « شىڭشىسەي سوۋېت بىلەن، گۇڭچەنداڭ بىلەن بىر-
لەشتى. مەخسۇت بىر تەرەپ، ماخوسەن بىر تەرەپ، شىڭ شى-
سەي بىر تەرەپ بولۇپ قېلىپ شىنجاڭ تىنچلانمىدى. مەركەز
چاقىلىق ئارقىلىق قوشۇن ئەۋەتسە » دېگەن مەزمۇندا بولۇپ

بۇ خەتتىن ئۇلار (ياكەنجۇنىڭ، شىڭشىسەينىڭ ئورنىنى ئىگـ
گىلىمەكچى غەرىزىنى چۈشەنگەن) ئاندىن ياكىنجۇنىڭ قولىغا
چۈشكەن ئادەمنى دۈك خۇاڭ يولىنى ساقلاۋاتقان قۇربانبەگـ
نىڭ نازارىتىگە تاپشۇرۇپ ئۆزلىرى مەخپى ھالدا چاقىلىققا
قايتىپ كەلگەن.

10 - ئاينىڭ 20 - كۈنلىرى دورالدىكى قاراۋۇللار ھاـ
شىم پوچتىكەشنىڭ مەلۇماتى بىلەن ئىككى ئادەمنى تۇتۇپ بىر
پارچە ھۆكۈمەت ئالاقىسىنى قولغا چۈشۈرگەن. ئۇلار ئىككى ئادەمنى
تۇتۇپ قېلىپ خەتنى گاجىشەنگە يوللاپ بەرگەن. خەت دوبەن
مەھكىمىسىنىڭ « تۇردى يېڭجاڭ ئېتىپ تاشلانسۇن! » دېگەن
قىسقىلا بۇيرۇقى بولۇپ، ئۇلار ياڭ مىنجۇننىڭ ئورۇمچىدە تۇر-
دى يېڭجاڭنى يامان كۆرسىتىپ مەلۇمات يازغانلىقىنى
بىلگەن، ھاشىم پوچتىكەشنىڭ يولدا ھېلىقى ئالاقە ئېلىپ كەلـ
گەن ئىككى خەنزۇنىڭ كېيىدىن تۇردى يېڭجاڭنىڭ مىرەندە ئىكەنـ
لىكىنى بىلىۋالغانلىقىنى ئۇققان. بۇنىش ئايۇپ قوغۇن بىلەن تۇردى
يېڭجاڭنىڭ ئايالىنىڭ قولىقىغا يەتكەندىن كېيىن شۇ كېچىسى
70 ئاتلىق كىشى يىغىلىپ (ئاڭلاشلاردىن قارىغاندا ناسىر
ھاجىمنىڭ دادىسى نىياز ھېكىم بەگ يوشۇرغان قوراللارنى
ناسىر ھاجىمغا كۆرسىتىپ قويۇپتىكەن، بۇ كىشىلەر سايدىن
ئاشۇ قوراللارنى ئېلىپ مىرەنگە كەلگەن. يەنە بىر گەپتەگەنـ
سۇ تەرەپتىن ئالتۇنغا سېتىۋېلىپ نوراقى سايغا يوشۇرغان
قوراللار ئىكەن) قوراللىنىپ مىرەنگە بېرىپ، 10 - ئاينىڭ
2 - كۈنى چۈشكە يېقىن تۇردى يېڭجاڭنى ئېلىپ رەستىنىڭ
شەرقىدىكى توختى ئاخۇن شاخار باينىڭ كۆلى يېنىغا كەلـ

ئابدىكېرەم ئەلەم، تۇردى يىڭجاڭدىن
ىدە رەستە تەرەپتىن ئابدىكېرەم ئەلەم، تۇردى يىڭجاڭ
هال سوراش » ئۈچۈن كەلگەن. تۇردى يىڭجاڭ
دىكېرەم ئەلەمنى كۆلگە ئېگىلىپ تۇرغان سۆگەتكە پېشانىسى
غا چىلاشقىدەك قىلىپ ئاسمان تاپان قىلىپ ئاسقان. شۇ
لەتتە ئابدىكېرەم ئەلەمنى سوراق قىلغان. ئابدىكېرەمنىڭ
19 - يىللاردا گەنسۇ تەرەپتىن ئېلىپ كەلگەن خەنزۇ قىز-
(ئۆزى ئۇيغۇرچە ئۆگىنىپ مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن)
الماقچى بولغان، ياڭ مىڭجۇغا ۋاقىتلىق خوتۇنلۇققا بەرمەك-
ى بولۇپ، ئۆز جېنىنى ساقلاپ قالغانلىقى (ئەمەلىيەتتە، بۇ
مىش ئەمەلگە ئاشقىچە ياڭ مىڭجۇ ئۆلتۈرۈلگەن، كېيىن ئاب-
دىكېرەم ئەلەم ئۆزى ئالغان) مەلۇم بولغان. ئۇلار ئومۇملۇقنى
كۆزدە تۇتۇپ، مۇھۇر بېسىلغان توختام تۈزۈپ، شۇ كېچىسى
تەرەپ - تەرەپكە ئادەم ماڭدۇرۇپ يوشۇرۇپ قويۇلغان، قو-
رال - ئوقلارنى يىغىپ ئاۋۋال نەزەربەنت ئاستىدىكى قوز-
غىلاڭچىلارنى قۇتۇلدۇرۇپ قوراللاندۇرغان. گاجىت شەنجاڭ
ئىچكى جەھەتتىن ماسلاشقان، ئارقىدىن كونا يامۇلغا
تەككەن، ئۇلار ئاۋۋال قورال - ياراق ئامبىرىنى قولغا چۈ-
شۈرۈپ قوراللانغان. ئاندىن ياڭ مىڭجۇنى تۇتماقچى بولغان.
ئارىدا موڭغۇل ئەسكەرلەر « ئابدىكېرەم ئەلەم ياڭ مىڭجۇنى
قوغداپ قالدى، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئوبدان » دەپ قاراپ
ياڭ مىڭجۇنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئابدىكېرەم ئەلەمنىڭ بازار-
دىكى قورۇسىغا يوشۇرۇپ قويغان. بۇنى بىلىۋالغان تۇردى
يىڭجاڭ تەرەپ ياڭ مىڭجۇ بار ئۆينى سىرتتىن قولۇپلىۋال-
غان (ئۇلار موڭغۇل ئەسكەرلەرنى يوقۇتۇپ بولۇپ، ياڭ مىڭ-

بىرتەرەپ قىلماقچى بولغان) لېكىن ئابدىكېرەمنىڭ
ى يىڭجاڭ بىلەن قايتا بىرلەشكىنىنى تېخى بىلمەيدىغان
كېرەم ئەلەم تەرەپدارلىرىدىن بولغان كونا ئەس-
ر قولۇپنى چېقىپ ياڭ مىڭجۇنى چەرچەن يولىغا قاچۇ-
كەن.

10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ياقۇپباي قورۇقتا ياڭ مىڭ-
ە بىر نەچچە موڭغۇل ئەسكەرلەرگە يېتىشىۋالغان، بۇ
ياڭمىڭجۇنىڭشىلەپىسى، دۇراپ پەلتۇسى نەلەردە قالغان،
تۈكىمۇ ئۈزۈلگەن بولۇپ قوشقۇندەك بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ
نچە يۇقىرى ئۆرلەش توغرىسىدا ئامېرىكىدا تۈزگەن پى-
ى، شىرىن ئارزۇلىرى نەدە قالدى؟ ئۇ بەلكىم بۇ يېرىم
ن ئادەملەرگە قوپال مۇئامىلە قىلمىسام بوپتىكەن، دەپمۇ
خاندۇ، ۋاقىت ئۆتۈپ كەتكەن ئىدى. 10 - ئاينىڭ 29 -
ئاش ۋاقتىدىن كېيىن 4 موڭغۇل ئەسكەر 2 پىلىموت،
لتىق بىلەن چاقىلىقنىڭ غەربىگە 60 كىلومېتىر كېلى-
ن يەردىكى « كالا ئۆلگەن » دەپ ئاتىلىدىغان دۆڭگە چى-
قۇم دۆڭنى ئويۇپ پىلىموت بىلەن ئوبدان جايلاشتى.
لاگچىلار يۇپۇرۇلۇپ كەلدى. بىر دەمدىلا 13 كىشى قۇر-
بولدى ۋە يارىلاندى. ھاشىخان قوزغىلاڭچىلارنى توختى-
مۇنداق مەسلىھەت بەردى:

بۇلار سۇ ئىچىدۇ، نان يەيدۇ. ئەمما دۆڭ ئۈستىدە سۇ
ە نان يوق، ئۇلارغا ئەرشى - ئەلادىنمۇ، تەخت - سى-
نمۇ ياردەم يوق. بىز 50 - 60 ئىت تېپىپ كېلىپ ئۇ-
« مۇھاپىزەت » قىلايلى، شۇنداق قىلساق بىرمۇ ئادەم

يىغىم بولمايدۇ.

10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئۆتتى، دۆڭدە بىرسى مىلتىر-

سا ئەتلار ئېتىلاتتى، 31 - كۈنىمۇ ئۆتتى، 11 - ئاينىڭ

- كۈنى دۆڭنى قورشاپ دىققەتتە تۇرغان قوزغىلاڭچىلار قوم

ۆڭ ئۈستىدە دۈشمەننىڭ ھەرىكىتى بولمىغاندىن كېيىن ئال-

دى بىلەن ئەتلارنى ھۇجۇمغا ئۆتتۈزگەن. نەتىجىدە

ئەتلار 4 دۈشمەننى سۆرەپ چۈشكەن. ئەتلار سۆرەپ

چۈشكەن مۇڭغۇل ئەسكەرنىڭ ئىككىسى ئۆلگەن، ئىككىسىنىڭ

جېنى چىقاي دەپ قالغان ئىدى. ئۇنىڭغىچە قوزغىلاڭچى ئەس-

كەر چىقىپ ياڭ مىڭجۇنىڭ بېشىنى كەسكەن. بۇ دۆڭ ھازىر-

غىچە « دوتەي ئۆلگەن دۆڭ » دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

چەگچىلەر شۇندىن كېيىن ھاشىمخاننى « ھاشىمخان تۈەن-

جاڭ » دەپ ئاتايدىغان بولدى.

ياڭ مىڭجۇنىڭ كاللىسىنى ۋاشەردىگە ئېلىپ چىقىپ

رازاق ئاخۇنۇمنىڭ دەرۋازىسىغا ئىككى قولىقىدىن مىخ-

لىغان.

ئابدىكېرەم ئەلەمنىڭ ياڭ مىڭجۇغا ياخشىچاق بولۇپ

ئۆز مال - دۇنياسىنى ۋە ئەسلى ھوقۇقىنى قوغداپ جان

ساقلىماقچى بولغان ئىككى يۈزلىمىلىكى، ھالقىلىق پەيتلەردە

قوزغىلاڭچىلار تەرەپتە تۇرماي، تۇردى يىڭجاڭنى كۆزدىن يو-

قىتىپ چاقىلىق قوزغىلاڭچىلاردىغا ئۆزى يالغۇز باشلىق بولۇش

كويىدا ئىكەنلىكىگە ئوخشاش مەسىلىلەرگە قارىتا قوزغىلاڭچى-

لارنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرىدىن باۋۇدۇن ھاجى، ناسىر ھا-

جىم، گاجىت بەكرى (ھاكىم)، تۇردى يىڭجاڭ، ئوسمان شاڭ-

ۋاشقەردىكى رازاق ئاخۇنبايىنىڭ ئوغلى) ئېزىز ھاجىم-
ەساھەتلىشىپ ئابدىكېرەم ئەلەمگە تەربىيە بېرىش، نەسى-
قىلىش قارارىغا كەلگەن (بۇ چاغدا ئابدىكېرەم ئەلەم
قانچىلىغان قوللىغۇچىلىرى بىلەن شەنىلۇزەن ئورنىدىكى
لىدا نەزەربەنت ئىكەن) 1935 - يىلى 3 - ئايدا خۇي-
چەرچەندىن كېلىپ چاقىلىق تەۋەسىگە ھۇجۇم قىلغان.
، تۇردى يىڭجاڭ قوماندانلىقىدا چەرچەن دەرياسى تە-
ىكى بېخەتەر جايلارغا ماڭدۇرۇلغان، ئاندىن سېپىل ئىچىد-
خۇي-زۇلارنى كۈتۈپ مۇداپىئەدە تۇرغان، خۇيزۇلار 3 كۈن
لىشىپ سېپىلنى ئالالماسلىقىغا، چاقىلىقنى بويسۇندۇرالماس-
ا كۆزى يېتىپ ھىيلە ئويلاپ تاپقان، يەنى سېپىل ئىچىگە
ئارقىلىق خەت كىرگۈزۈپ «قۇتلۇقنىياز شاڭيۇنىڭ
ىنىنىڭ جەنۇبىدىكى سۇ چۇشۇرگىگە سۆھبەتلىشىش ئۈ-
، 10 دىن ئارتۇق ۋەكىل چىقىرىش» نى تەلەپ قىلغان.
اقىلىق تەرەپ قاسىم ھاجىم باشچىلىقىدا 12 نەپەر ۋەكىل
رغاندا خۇيزۇلار تەرەپ 2000 سەر ئالتۇن تەلەپ قىلغان.
اندىق «سۆھبەت» ئېلىپ بېرىلمىغانلىقىنى ئۈستىگە «چا-
نى ئۆتكۈزۈپ بېرىڭلار!» دەپ بېسىم ئىشلەتكەن، ۋەكىل-
ئۇلارنىڭ تەلىپىگە قوشۇلمىغانلىقتىن ئۇلارنى چەرچەنگە
ەپ كەتكەن، يەنە ئۇلار «چەرچەندە ئالتۇن كان بار،
ر 2000 سەر ئالتۇن قېزىپ بىزگە تاپشۇرغاندىن
ن سىلەرنى قايتۇرىمىز» دەپ ئۆكتەملىك قىلغان. بۇ
ۋالنى ئۇققان تۇردى يىڭجاڭ، گاجىشەن، ئېزىز ھاجىم ...
غەزەپكە كېلىپ چەرچەندىكى خۇيزۇلارغا جازا يۈرۈش قى-

لىشقى قارار قىلغان.

1935 - يىلى 5 - ئايدا چەرچەن تاتراڭ يېزىسىنىڭ ئا (10 كىلومېتىرچە شەرقتە) جايلاشقان تاختا پەرە دۆڭدىكى خۇيزۇ قاراۋۇللىرىنى تۇتۇپ (ئاڭلاشلارغا قارىغاندا 3 كىشىنى) «12 ۋەكىل ئۈچۈن ئۆچ ئېلىش» يۈزىسىدىن ئۇلارنىڭ چوڭ تەرەت يولىغا چۇچۇلە تىقىپ ئۆلتۈرگەن. سوراق داۋامىدا خۇيزۇلارنىڭ مۇداپىئەسى توغرىسىدا تۇردى يىڭجاڭ ھېچقانداق ئاخبارات ئالالمىغان (قولغا چۈشكەن قاراۋۇللارنى چاقىلىققا يولغا سالغان) بۇ چاغدا ۋاشەرى تەرەپتىكى چاقىلىق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ مەسئۇلى ئوسمان شاگيۇ، تۇرسۇنباي بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، خۇيزۇلار تەرەپكە ئۆتۈۋالغان، چاقىلىق مۇداپىئەسىگە مەسئۇل قىلىپ قالدۇرۇلغان ھوشۇر لەنجاڭ باشچىلىقىدىكى 50 نەپەر ئەسكەر، ئابدىكەرەم ئەلەمنىڭ كونا ئەسكەرلىرىدىن رۇستەم، سامساق باشلىق 30 كىشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھوشۇر لەنجاڭنى باغلاپ تاشلاپ ئابدىكەرەم قاتارلىق نەزەربەنت قىلىنغانلارنى چەرچەن دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى ئاغاچىغا باغلىغان دېگەن جايغا ئېلىپ كەتكەن. تاختا پەرە دۆڭدە 1935 - يىلى تەخمىنەن 5 - ئاينىڭ 21 - كۈنلىرى قاتتىق جەڭ بولغان. ئەسلىدە قۇربان چاپسان، ئىبراھىم ياخاڭ، ئامبال بارات باشلىق 300 جەڭچى بايراقچى ھاشىمخان، كانايچى نۇربەختىلەر تۇردى يىڭجاڭ بىلەن ئالدىنقى سەپتە بولۇپ، ئايۇپ فۇگۇەن ئوتتۇرا سەپتە 400 جەڭچى بىلەن تۇرغان، گاجىشەن، ئېزىز ھاجىلەر ئاخىرقى 300 نەپەر قوشۇن بىلەن ئىدى. خۇيزۇلار ئۇيغۇر

ياللانما قوشۇندىن 200 نەپەرچە ئاتلىق ئەسكەرنى ھۆجۇمغا
سېلىپ قويۇپ ئۆزلىرى بوستان توغراق، جىگدە قۇدۇق
ارقىلىق تۇردى يېڭىجاڭ قىسمىلىرىنىڭ
چېكىنىش يولىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، غەرب، جەنۇب
ەرقتىن ئىسكەنچىگە ئېلىپ شىمال تەرەپكە يەنى دەريا يا-
سىدىكى ساسلىق پاتقاقلىققا قىستىغان. روھىي كۆتۈرەڭگۈ
اتىق مەشق ئۆتكەللىرىدىن ئۆتكەن بولسىمۇ ھەقىقىي جەڭ
ەجرىبىسى بولمىغان قوشۇننىڭ ئالدىنقى سېپى چېكىنگەن،
ارقاسەپ قىستىلىپ ئوتتۇرا سەپ بىلەن بىرلىشىپ 1000
ەكچى يەر شارائىتى ئەپسىز ئەھۋالدا قاپسىلىپ قالغان.
ەريا تەرەپتىن بۆسۈپ ئۆتۈپ كەتمەكچى بولغانلار ئاتلىرى
اتقاقتا چۆككەن ۋە ئۆلگەن. شۇنداق قىلىپ 200 ئاتلىق
ۇيزۇلار قولىدا قۇربان بولغان، ھاشىمخان باشلىق 300 چە
ىشى ئەسىر چۈشكەن، 300 دەك جەڭچى پاتقاقلىقتا ئاتلىرىدىن
ايرىلىپ ھەر تەرەپكە چېچىلىپ كەتكەن (ئاڭلاشلارغا قارى-
ندا جەڭ شىددەتلىك بولغان. چاقىلىق تەرەپ باتۇرلۇق
ىلەن ئېلىشقان، خۇيزۇلار تەرەپتىن 200 دىن 300 گىچە
ساسەن ئۇيغۇر ياللانما ئەسكەرلەر ئۆلگەن).

قورشاۋنى بۆسۈپ چىققان 200 چە كىشى 25 - ماي
ۈنلىرى كېچىدە ناسىر ھاجىنىڭ ئىگىلىكىدىكى دەڭ ۋە مە-
ەممەت يۇسۇپ ئەرۋاھنىڭ قورۇسىغا چۈشكەن، مەھەممەت
سۇپ ئەرۋاھنىڭ قورۇسىدىكى كانايچى نۇربەختى تاھارەتكە
ىقىپ باغنىڭ چېتىلىرى سىرتىدا شەپە سەزگەن. ئۆزلىرىنىڭ
رشاۋدا قالغانلىقىنى سېزىپ دەرھال ھويلا ئىچىگە ئۆزىنى

ئېتىپ باشقىلارغا سىگنال بەرگەن. چاپىنىغا تەككەن ئوق يوتىسىنىمۇ سۈرۈپ كەتكەن، تۆردى يىڭجاڭ گاجىشەن، ئېزىز ھاجىم ئايۇپ فۇگۇەنلەر باغنىڭ شىمالىدىكى ناسىر ھاجىنىڭ قورۇسىدىكى ئىبراھىم لەنجاڭلار بىلەن قوشۇلۇش ئۈچۈن جەڭ بىلەن ئۆمۈلەپ چېكىنىپ باغنىڭ شىمالىدىكى چىتىدىن يول ئېچىپ ناسىر ھاجىنىڭ قورۇسىدىكىلەر بىلەن بامدات نامىزى ۋاقتىدا قوشۇلۇپ 27 - ماي كۈنى يېرىم كېچىگىچە ناسىر ھاجىنىڭ قورۇسى ئىچىدە خۇيزۇلار بىلەن ئېتىشقان. (ئېتىشلارغا قارىغاندا ئۇلار لەخمە كولاپ قورشاۋدىن قۇتۇلۇپ چىققان) خۇيزۇلار 28 - ماي كۈنى ئەسەبىلىشىپ ناسىر ھاجىنىڭ سارىيىغا پۈتۈنلەي ئوت قويۇۋەتكەن، ئاندىن مۇڭغۇل دۆڭ يېنىغا خەلقنى توپلاپ ئەسىر چۈشكەنلەردىن 3 كىشىنى ھازىرقى ئاقتاش مازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بۇرجىگىدە چېپىۋاتقان. ئۇلار ئىشقا يارايدىغانلىكى ئەرلەرنى ئەسىرلەر بىلەن چەرچەنگە ھەيدەپ ئالتۇن كانغا ئېلىپ چىقىپ قوراللىق ئالتۇن كولاتقان.

چاقىلىقتىكى ئەھۋالنى ھوشۇر لەنجاڭدىن ئىگىلىگەن تۆردى يىڭجاڭ، ئايۇپ فۇگۇەن، تۆردى موللام، ئەيسا پەشتاق قاتارلىق 10 نەچچە كىشى بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ئارقىلىق مارالبېشىدىن قەشقەر تەرەپكە كەتكەن. كېيىن زۇنۇن ئىسلام دېگەن كىشى ھاكىم بولۇپ (تاشكەنتتىن كەلگەن) ھاشىخان تۇەنجاڭ باشلىق ئەسىرلەرنى خۇيزۇ ئەسكەرلىرى بىلەن (كېلىشىم ئارقىلىق) ئالماشتۇرۇپ قايتۇرۇپ كەلگەن.

خۇيزۇلار قاق - قۇرۇق بولۇپ قالغان چاقىلىقنى ئىگىلىگەندىن كېيىن چاقىلىق خەلقى ئابدىكېرەم ئەلەملەرنىڭ ئاغامچا باغلىغان تەرەپتە ئىكەنلىكىنى بىلگەن، قالدى - قاتتى ئەر - ئايال قېرى ياش بىر نەچچە يۈز كىشىنى سىپىل ئالدىغا يىغىپ سەيدەك (قوزۇق) نى چىپىپ تاشلىغان (ئەسلىدە تۇردى يىڭجاك تەرەپ قەشقەر تەرەپ بىلەن ئالاقىلىشىش گۇرۇپپىسى «كەپتەر» نى چەرچەن، كورلا ۋە باشقا جايلارغا ئەۋەتكەن، ئاخباراتچىلارنى «قوزۇق»، گەنسۇ، چىڭخەي تەرەپتىن قورال ياراق، ئوق - دورا سېتىۋېلىپ كېلىشكە بارغان - كەلگەنلەرنى «كۆسەي» دەپ ئاتىغان ئىكەن. سەيدەك - تۇردى يىڭجاكنىڭ چەرچەندىكى ئاخباراتچىسى بولۇپ ئۇنى بىر خائىن خۇيزۇلارغا مەلۇم قىلغان).

1935 - يىلى 6 - ئاينىڭ بېشىدا خۇيزۇلار ئابدىكېرەم ئەلەمنى يوقىتىش ئۈچۈن ئاغامچا باغلىغان تەرەپكە بارغان. ئابدىكېرىم ئەلەم خۇيزۇلار بېسىپ كېلىۋاتقان يوللار ئۈستىدىكى چارۋىچىلار ئارىسىغا «ئاغامچا باغلىغاندا 5000 ئەسكەر توپلاندى دەپ خەۋەر تارقاتقان. خۇيزۇلار بۇنىڭغا ئىشەنمىگەن، بۇ قېتىم ئابدىكېرىم ئەلەمنى بوغۇزلاپ، بىر كورۇشقا قېنىنى ئىچمەكچى بولغان جامالمۇ كەلگەن ئىدى.

جامال (خوتەنلىك)، تۇردى جان (چەرچەنلىك) ئەسلىدە كامال داموللا قوشۇنىدىن خۇيزۇلار تەرەپكە ئۆتىۋالغان پۇرسەتپەرەستلەر ئىدى. شۇنىسىمۇ باركى خۇيزۇلار قول ئاستىدىكى ئۇيغۇر ئوفىتسېرلارغا لەنجاۋدىن يۇقىرى مەنسەپ بەرمىگەن (شتاپتا يورۇيدىغانلار بۇنىڭ سىرتىدا) پەقەت

ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش پەيتى بولغاندا 200 دىن 500 گىچە
ئەسكەرگە باشلىقمۇ قىلاتتى. جامال، تۇردىجان دېگەنلەر ئەنە
شۇنداق خۇيزۇلارنىڭ مۈرىسىگە شاپىلاقدىشى بىلەن «قۇشتەك
ئۇچۇپ، مۈشۈكتەك چېچىپ» ھەدىسىلا «چاقماقنى بويسۇندۇ-
رۇش» ئۈچۈن خۇيزۇلارنىڭ كەتمىنىنى كۆتۈرۈپ چاقىلىقتا
كېلەتتى. بۇ قېتىم «ئاغاچا باغلىغاندا 5000 ئەسكەر بار»
دېگەنىگە جامال ئىشەنمىگەن ئىدى. خۇيزۇلار تەكشۈرۈپ
كۆرۈشىنى تەكىتلىدى. (خۇيزۇلار ئۇ چاغدا شىڭ شىسەي
كورلا تەرەپتىن ئەسكەر كىرگۈزگەن بولۇشى مۇمكىن دەپ-مۇ
ئەنسىرەشكەن) بوزچىنىڭ موكىسىدەك قاتناپ «قويچى» سۈپە-
تىدە ياسىنىپ ئايدىكېرىم ئەلەمگە خۇيزۇلار ئەھۋالىنى يەتكۈ-
زۈپ تۇرىدىغان خادىملىرى. ھەقىقەتەن چاقىلىق ئەتراپىدىكى
كەڭ لايقا، بوز كۆل، ۋاششەرى تەرەپتىكى چاپان قالدى.
شاپتۇلۇق، چەرچەن تەرەپتىكى ئازالچى، قومچاقما تەرەپلەردە
خۇيزۇ، ئۇيغۇر بولۇپ 3000 ئەتراپىدىكى قوشۇننىڭ ھەرە-
كەتلىنىپ يۈرگىنىنى ئىگىلەپ دوكلات قىلغان ئىدى. 100 تالچە
مىلتىق، 200 دەك ئادىمى بار ئايدىكېرىم ئەلەم ئادەملىرىنى
بېلىق تۇتۇشقا سەپەرۋەر قىلىپ، (ئۇلاردا بېلىق تۇتىدىغان
تور كۆپ ئىدى) چەرچەن دەرياسىنىڭ كەنكۈن مەزگىلىدىن
پايدىلىنىپ ھەدەپ بېلىق تۇتۇپ ئېگىز دۆڭ، يوغان توغراق-
لار يېنىغا دۆۋىلىۋەتكەن، ئاياللار، بالىلار، قېرى - چۆرىلەرنى
شاخ - شۇمبا يىغىپ بېلىقلار ئۈستىگە دۆۋىلەشكە تەشكىللىگەن.
(بۇ سىرنى ئابدىكېرىم ئەلەم ھېچكىمگە تىنمىغان، بۇنىڭ
سەۋەبىنى ئۇ سورىغان رۇستەم ساماق قاتارلىق ئىشەنچلىك

كىشىلەرگىمۇ ئېيتمىغان ئىكەن «كېيىن چۈشىنىسىلەر» دەپلا قويغانمىش) خۇيزۇلار (جامالمۇ بار) بىر كېچىسى دەريانىڭ جەنۇبىغا كەلگەن، (ئابدىكېرىم ئەلەم پايلاقچىلىرى ئارقىلىق بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئىدى. ئۇلار قارىسا دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقىدا مىڭلىغان گۈلخانلار كۆيۈپ تۇرغان (ئەسلىدە بېلىقدۆۋىلىرىگە ئوت يېقىلغان ئىكەن) خۇيزۇلار «ھەقىقەتەن كۆپ ئەسكەر توپلىنىپتۇ» دەپ قاراپ، چەرچەننى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن دەرھال دەريا بويلاپ چەرچەنگە قايتقان. شۇنىڭدىن كېيىن پارچە پۇرات كىچىك جەڭلەر بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ چوڭ ئۇرۇش بولمىغان، ئابدىكېرەم ئەلەم چاقىلىق تەرەپكە كەلمىگەن. 1936 - يىلى ئەتىيازدا تۇردى يىڭجاڭ، ئارىپ لەنجاڭ، تىلىۋالدى لەنجاڭ، سېيىتۋالدى لەنجاڭ (بۇلارنىڭ ھەممىسى كورلىدىن) قاتارلىقلار باشچىلىقىدا ئەسكەر باشلاپ يەنە تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي بىلەن مارالبېشى ئارقىلىق چاقىلىققا كىرگەن.

بۇ چاغدا خۇيزۇلار ئابدىكېرىم ئەلەمگە ئالدانغانلىقىنى بىلگەن، تۇردى يىڭجاڭنىڭ يوقلىقىنى بىلىپ چاقىلىققا بىر لىيەن ئەسكەر تۇرغۇزۇپ گەنسۇ تەرەپكە ئولجىلىرىنى، ئالتۇن، كۆمۈشلىرىنى ھەدەپ يۆتكەۋاتقان چاغ ئىدى. تۇردى يىڭجاڭ چاقىلىقتىكى خۇيزۇ قوشۇنلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن ھەر تەرەپكە چېچىلىپ كەتكەن ئەسكەرلىرىنى توپلىماقتا ئىدى.

بۇ چاغدا شىنىڭ شىسەي تەرەپنىڭ قىسىملىرىدىن ياقۇپ يىڭفۇ (مۇئاۋىن باتالىيون كوماندىرى) مەخسۇت لەنجاڭ قاتارلىق ئادەملىرى ۋە ھۆكۈمەت ئورگىنىدا رەھىم لاۋيې ئابلا

شۈپى دىگەنگە ئوخشاش شىمىڭ شىمەي تەرەپكە مەخپىي ئاخ-
بارات يۆتكىۋىزۈپ بېرىدىغان پايلاقچىلارمۇ بولغان، چاقىلىق
ئەھۋالى خېلى مۇرەككەپلەشكەن. لېكىن خۇيزۇلار گەنسۇ
تەرەپكە دائىم دىگۇدەك كارۋان ماڭدۇرۇپ تۇرغانلىقتىن بۇ
قوراللىق كارۋانلار چاقىلىق خەلقىنى خاتىرجەم قىلمىغان.
تۇردى يەنگىجاڭ قاتارلىقلار ياقۇپ يەڭ فۇ تەرەپ بىلەن بىر-
لەشكەن. خۇيزۇلارنىڭ خوتەن خەلقىنىڭ قېنىنى شوراپ تاپ-
قان بۇ ھارام ماللارنى چاقىلىقتا توسۇپ قېلىشقا باشلىغان.

1936 - يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ماخۇسەن تەرەپ
«چاقىلىقنى تۈزلىۋېتىمىش» پىلانىنى تۈزۈپ يېتىپ كەلگەن.
ئاقتاز، ۋاشەرى تەرەپتىن خۇيزۇلارنىڭ بېسىپ كېلىۋاتقان-
لىقىنى ئۇلارنىڭ سانى قوراللىرى توغرىسىدا ئېنىق ئاخبارات
ئالغان. تۇردى يەنگىجاڭ تەرەپ سېپىل ئىچىدىگە يېمەك - ئىچ-
مەك، ئوق - دورا توپلىغاندىن باشقا ئالتۇنتاغ تەرەپتىكى
سايلىق ۋە توغراقلىق مەھەللىسى تەرەپلەرگە بىر قىسىم كۆچ-
نى پىستىرما قىلىپ قويۇپ، ئاساسىي كۈچىنى رەستەدىكى
چوڭ سېپىلگە توپلىغان، تۇرپان مەھەللىسى تەرەپتىكى ئال-
دىنقى قاراۋۇلدا تۇرغانلاردىن بالا تۇردى (چاپسان ئەۋلادى)
خۇيزۇلار كەلدى دەپ خەۋەر ئېلىپ كەلگەن. بۇ تازا چۈش
ۋاقتى بولۇپ دەريادا كەلكۈن سۈيى ئېقىۋاتقان، كۈن ئىس-
سىق بولۇپ خۇيزۇلار تۈزلۈق قاشقا كېلىپ جەنۇبىي سەپكە
خۇيزۇلار، شىمالىي سەپكە چامال قاتارلىق ئۇيغۇر قوشۇنلار
بۆلۈنۈپ ماڭغان.

سايباغ تەرەپتىكى خۇيزۇلارنىڭ ھۇجۇمى ناھايىتى شىد-

دەتلىك بولۇپ تۇردى يىڭجاڭ تەرەپتىكىلەرمۇ ئەپلىك جاي-
لارغا مەركەزلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ خۇيزۇلارنىڭ ئەدىۋىنى بەرگەن.
خۇيزۇلار 100 دىن ئارتۇق جەسەتنى دەريادا قالدۇرۇپ ئىمىن
بەگنىڭ تۇگمىنى تەرەپكە چېكىنگەن. شىمالى سەپتە «ئابدى-
كېرەم ئەلەمنىڭ بىر قوشۇق قېنىنى ئىچەمىز» دەپ چەرچەن-
دىلا بەل تاسمىسىغا بىر كورۇشكىنى چىگىپ كەلگەن. جامال
باشچىلىقىدىكىلەر دەريا تەرەپكە ئابدىكېرەمنىڭ تىكـەتلىك
مەھەللىدىكى قورۇسىغا ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە چاقىلىق تە-
رەپ ئۇلارنى ئۆتكۈزۈۋېتىپ ھەممىسى دەريا ئىچىگە كىرىپ
بولغاندا ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ 2 سائەتكە يەتمىگەن
ۋاقىتتا 150 تىن ئارتۇق ئادەمنى يوقاتقان. شۇنىڭ بىلەن
جامال تەرەپنىڭ جەڭگىۋارلىقى سۇنغان. لېكىن جامال 30 -
40 ئادىمى بىلەن ئابدىكېرەم ئەلەمنىڭ «قېنىنى ئىچىشتىن»
ۋاز كېچمەي ئالغا بېسىپ (بۇ چاغدا ئابدىكېرەم ئەلەم چا-
قىلىقتا يوق ئىدى) ماڭغان. ئاخىرى ئەسكەرلىرى بىر - بىر-
لەپ يەر چىشلەپ 4 - 5 نەپەر ئادىمى قالغاندا جەنۇبىي
سەپتىكى خۇيزۇ سەبداشلىرى يېنىغا چېكىنمىشكە نىيەت قىل-
غان بولسىمۇ كېچىككەن ئىدى. ئۇنىڭ دەريا ئىچى بىلەن
جەنۇپ تەرەپكە ئۆتىدىغان يولى ئۈستىگە تۇردى يىڭجاڭ
ئۆزى سېپىل ئىچىدە تۇرغانلارنى باشلاپ چىقىپ توسۇپ
تۇرغانلىقتىن جامال رەستىگە قاچقان. تۇردى يىڭجاڭ جا-
مالنى تېرىك تۇتۇشقا بۇيرۇق بەرگەچكە جەڭچىلەر ئۇنى
ئاتمىغان، ئاخىرى جامال يالغۇز قالغان.

ناماز ئەسىر ۋاقتىدا خۇيزۇلارنىڭ چېكىندۇرۇلگەن قى-

يوشۇ-
سىملىرى توپلۇشۇپ دەريانىڭ يادىكارلىقلىرى يېنىدىن يە-وشۇ-
رۇن كېلىپ سايباغدىكى ئوسمان خاۋا تۇرۇشلۇق قىسىمغا تۇ-
يۇقسىز زەربە بەرگەن. ئوق ئاز قالغانلىقى ئۈچۈن ئـۆمەر
(كېيىن باۋچاڭ بولغان) باشلىق بىر قىسىملار ئوق يـۆتكەش
ئۈچۈن سىپىلغا ماڭغان. ئامبال بارات «شېھىتلىكىم» مـازىرى
يېنىغا تۇردى يىڭجاڭغا ئەھۋالنى دوكلات قىلىش ئۈچۈن ماڭ-
غان. يول ئۈستىدە (هازىرقى يېڭىكەنتلىكلەر شىركىتى ماگىزىنى
ئورنىدا) جامال بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ (ئامبال بارات جا-
تاشلىغان.
مالنى تونۇيدىكەن) ئۇنى ئېتىپ
تۇردى يىڭجاڭ قىسىمنى باشلاپ سايباغ تەرەپكە بېرىپ
خۇيزۇ قىسىملىرىنى ئوزۇل - كېسىل تارمار قىلىپ غەلىبە
قىلغان. ئاز بىر قىسىم خۇيزۇلار چەرچەن تەرەپكـە قېچىپ
كەتكەن. تىلىشىۋاتقان-
ياردەم بېرىپ كەلگەچە خۇيزۇلار بىلەن قـەھرىمانى
لارنىڭ سانى ئازىيىپ ئاخىرىدا قەيسەر خـەلق
ئوسمان خاۋا قۇربان بولغانلارنىڭ ئىلتىقىدىن 12 نى يىغىپ
ھەممىسىنى ئوقلاپ ئۆزى يالغۇز 100 دىن ئارتۇق خۇيزۇلار
بىلەن تىلىشقان. 30 دىن ئارتۇق خۇيزۇنـى ئۆلتۈرۈپ ئـون
نەچچىنى يارىدار قىلغان. 9 يېرىگە ئوق تەگكەندىن كېيىنمۇ
نەپەسى توختىغانغا قەدەر تىلىشقان. سايباغدىكى يوغان توغ-
راق تۈۋىدە قۇربان بولغان. (ئۇنىڭ قەۋرىسـى ھېلىمۇ شۇ
يەردە). شۇ كۈنى خۇيزۇلار ئاچچىقىدا ئېزىز ھاجىمنىڭ تۇگ-
مەنچىسى توختى ئىشەك دىگەن كىشىنى تۈگمەن ھـويلىسىدا
چېپىۋاتقان. بۇ قېتىم تۇردى يىڭجاڭ قىسىملىرىدىن ئـۆل-

گەنلەر 80 ــ 90 نەپەر بولۇپ خۇيسزۇ ئەسكەرلەر ۋە جامال تەرەپتىكى ئۇيغۇرلاردىن ئۆلگەنلەر 250 ــ 300 ئەتراپىدا بولغان. 1937 ــ يىلى كىردىشى بىلەن مەھمۇت سىجاڭ باۋۇدۇن ھاجىغا كىشى ئەۋەتىپ يۇرتىن ئائىلىسى بىلەن چىقىرتىپ كەتكەن. شىڭ شىسەي تەرەپ تۇردى يىڭجاڭنى ئۆلتۈرۈشنى قەستلەپ يوشۇرۇن ئادەم قويغان. ياقۇپ يىڭفۇ، ئابلاشويى، رىھىم لاۋيى دېگەنلەر ئەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدىن ئىدى. چاقىلىق مۇرەككەپلىشىپ كەتكەنىدى.

1937 ــ يىلى 4 ــ ئاينىڭ 2 ــ كۈنىدىن كېيىن مەھ-مۇت سىجاڭ باۋۇدۇن ھاجىلارلاداق ئېغىزى ئارقىلىق كەشمىر تەرەپكە ئۆتكەندىن كېيىن بۇ خەۋەر تۇردى يىڭجاڭغا يامان تەسىر قىلغان. ئۇ مارالبېشى، ئاقسۇنىڭ ئاۋات ئەتراپىدا شىڭ شىسەيگە قارشى 2 ــ قېتىم قوزغىلاڭغا تەييارلىنىۋاتقان ئابدۇلنىياز بىلەن ئالاقە ئورناتقان. ئۇلار جەنۇبىي شىنجاڭ-غا يۈرۈش قىلىۋاتقان شىڭ شىسەي قىسىملىرىغا تەڭ كەلمە-سە چاقىلىق ئارقىلىق لوپنۇر كۆلى ئەتراپىغا بېرىپ تۇر-پان، قۇمۇل تەرەپ بىلەن ئالاقە ئورنۇتۇپ ئاخىرغىچە ئې-لىشماقچى بولۇپ كېلىشكەن، بۇ چاغدا تۇردى يىڭجاڭ ئې-تىيات يۈزىسىدىن ئۆزىگە ئىشەنچلىك مەبداشلىرىدىن 70 ــ 80 كىشى بىلەن تىم مەھەللىسى (بۇرۇنقى بەگ مەھەللىسى) گە چىقىپ ناسىر بەگنىڭ قورۇسىدا تۇرغان. 1937 ــ يىلى 10 ــ ئاينىڭ 27 ــ كۈنى ياقۇپ يىڭ فۇ تۇردى يىڭجاڭنىڭ يېنىغا كەلگەن (ئۇ ئەسلىدە رەستىدىكى سېپىلدە تۇراتتى). ناماز ئەسىر ۋاقتىدا چىلىم تارتىپ ئولتۇرغان تۇردى يىڭ-

جاڭغا ئىككى قاناتلىق ئىشىك يوچۇقىدىن ماۋزىر ئارقىلىق ئوق ئۈزگەن. ئارقىدىن ئايۇپ فۇگۇەن ياقۇپ يىڭفۇنى ئېتىپ تاشلىغان. (ئەسلىدە ئايۇپ فۇگۇەن ياقۇپ يىڭ فۇنىڭ ئۈزۈندىن بۇيانقى قەستىنى بىلەتتى. بۈگۈن ئۇنىڭ تۇردى يىڭجاڭغا قەست قىلمىش ئۈچۈن پەيت كۈتۈۋاتقانلىقىنىمۇ بىلگەن ئىكەن. شۇ سەۋەبلىك ياقۇپ يىڭفۇنىڭ دىققەتسىزلىكىدىن پايدىلىنىپ (بەلكىم ئۇخلاپ قالغاندا بولۇشى مۇمكىن) ئۇنىڭ ماۋزىرىغا يالغان ئوق قويغان ئىكەن) ياقۇپ يىڭفۇنىڭ قورالىدىن ئوق چىقمىغان بولسىمۇ ئايۇپ فۇگۇەن ئاتقان ئوق ئاۋازىدىن چۆچۈگەن تۇردى يىڭجاڭ ھەر ئېھتىمالغا قارشى ئولتۇرغان ئۆيىنىڭ روجىكىنى بىر تېپىپ بىلەن سۇندۇرۇپ باغ ئىچىگە سەكرىگەن. ئۆزىنى توختۇتۇپ ئالالماي كۆل ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن. ئۇ 500 مېتىرچە شىمالدىكى قۇربان سوپىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ كىيىملىرىنى ئالماشتۇرغاندىن كېيىن باۋۇدۇن باينىڭ قوروسىغا بېرىش، ئۇيەردىن ئوزۇق ۋە بىرەر ئات ياكى ئېشەك ئېلىپ ئۆزىنى پىنھانغا ئېلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا خېلىلا قاراڭغۇ چۈشكەن.

تۇردى يىڭجاڭ باۋۇدۇن باينىڭ قوروسى يېنىغا يېقىنلاشقاندا ئىككى كىشىنىڭ گەپلىشىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ئېرىق ئىچىگە يوشۇرۇنغان. تىڭشىسا تونۇش ئاۋاز ئىكەن، تۇردى يىڭجاڭ دەپتۇ:

— ھەي ئابلا شويىمۇ سەن؟

— تۇردى ئاكاممۇ؟

— يېنىڭدا كىم بار؟

— رېھىم ئاكام بىلەن ئىككىمىز بۈگۈن باۋۇدۇنباينىڭ بۇ ئۆيىگە چىققانىدۇق. يېتىپ قالىدىغان چاغ بولغاچقا ئەتە كېتىشنى نىيەت قىلىپ يېتىش ئالدىدىن سەيلى قىلىۋاتىمىز.

شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ سېتىلغان، ئۆزىگە خائىنلىق قىلىدىغان بەشىرىسىنى بىلمىگەن تۇردى يېڭجاڭ ئورنىدىن تۇرغان. ئابلا شويىي تۇردى يېڭجاڭغا ئوق ئۈزگەن. شۇ چاغدا ئۇنىڭ ۋاپادار ئېتى (ئايۇپ فۇگۇەن ئەۋەتكەن بولسا كېرەك) ئۇنىڭ يېنىدا پەيدا بولغان (بۇ ئات تۇردى يېڭجاڭ بىر - ئىككى كۈنلۈك يەرگە كەتكەن بولسىمۇ ئىزدەپ تاپاتتى دېگەن گەپ بار) تۇردى يېڭجاڭ بۇلارنىڭ ئۆزىگە خائىنلىق قىلغىنىنى چۈشىنىپ دەرھال ئېتىغا مىنگەچ (يېنىدا ماۋزۇر ياكى تاپانچىسىنىڭ ياكى قىلىچىنىڭ يوقلىقىغا پۇشايمان قىلغان بولسىمۇ) دەرھال ئىككىنچى ئوق ئېتىلغان، ئانچە يىراققا بارماستىن ئات تۆپىسىدە ئۆزىنى تۇتۇپ ئولتۇرالماستىن سىرىلىپ چۈشكەن. ئەتىسى ئاش ۋاقتى بىلەن نەپەستىن توختىغان. (لېكىن ئۇنىڭ ئېتى تۇردى يېڭجاڭغا قاراپ يېنىدا ياتقان).

ئايۇپ فۇگۇەن رەستىدە قۇتلۇقنىياز شاگىيۇ سارىيىدا ئولتۇرۇشلۇق تۇردى يېڭجاڭنىڭ ئايالى ھاشىخان قېشىغا كېلىپ سىياسىي ئۆزگىرىش سۇيىقەستى بولغانلىقىنى كېچىدە خەۋەر قىلىپ ھاشىخانغا تۇردى يېڭجاڭنىڭ كىيىملىرىنى كەيدۈرۈپ، تۇردى يېڭجاڭغا ئوخشاش ياساندۇرۇپ ئالتۇنتاغ تەرەپكە 70 - 80 كىشى بىلەن چىقىپ كەتكەن.

كېيىن كورلىدىن لى تۈەنجاڭ، خوتەن تەرەپتىن سو-

ۋېت ئايروپىلانلىرى كېلىپ خۇيزۇلارنى ئالتۇنتاغنىڭ ئەچكىر-
سىگە قىستاپ يوقاتقان. ماخۇسەن ھىندىستانغا قاچقان. ناما-
يەنتى ئاز ساندىكى ئادەملىرىلا كېتەلىگەن.

كامال داموللا قىسىملىرى چەرچەننىڭ ئاق تىكەندۆڭ، ئىسسىق ئوتلاغ تەرەپلىرىدە 1935 - يىلى ئەتىياز بېشىدا ئۇرۇشۇپ كاللا ئاستى، يانتاق قۇدۇق تەرەپلەر بىلەن خوتەن تەرەپكە چېكىنىپ كەتمەكچى بولغان بولسىمۇ، چىرىنىڭ چاقا تاغلىرىدا يوقۇتۇلەي تارمار قىلىنغان (سۆزلەردىن قارىغاندا كامال داموللا تىرىك تۇتۇلۇپ خوتەنگە ماخۇسەن ئالدىغا ئېلىپ بېرىلغاندا ئاغزىنى بۇزۇپ ھاقارەتلىگەنلىكى، بىلله «ئىشلەش» نى رەت قىلغانلىقتىن ماخۇسەن ئۇنىڭ ئاغزىغا ئۆز قولى بىلەن قىزىتىلغان سىماپ قۇيۇپ ئۆلتۈرگەنمىش).

مەرىپەتپەرۋەر زات موسا شاكىرۇك توغرىسىدا

ئابلا سايىت

باۋۇدۇن چوك

موسا شاكىرۇك ئەسلى يۇرتى قەشقەردىن بولۇپ، 1922 - يىللىرى كورلىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ ئۇششاق تىجارەت بىلەن شۇغۇللاندى. كېيىن ئىشلىرى بىر قەدەر يۈرۈشۈپ، تىجارىتىدە بىر قەدەر ئاساس ياراتقاندىن كېيىن، 1924 - يىلدىن باشلاپ گەزلىمە مال، تاۋار - دۇردۇن سودىسى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ جەرياندا سودىدا راۋاج تېپىپ چوڭراق ئىش قىلىش نىيىتىدە، گەزلىمە مال تىجارىتىنى تاشلاپ، موينكىچىلىق، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ، توشۇش سودىسى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ جەرياندا 80 دىن تۆگە، 20 دىن ئارتۇق ئېشەك-خېچىر قاتارلىق قاتناش قوراللىرىغا ئىگە سودىگەر بولۇپ قالدى. ھەم بىر تېرە، يۇڭ، ئۈچەي، پىرىيوم قىلىش زاۋۇتى قۇردى. كورلا، ئۈرۈمچى ئارىلىقىدا خام مال سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كورلا رايونىنىڭ سودا-سانائەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا، خېلى كۆپ ياخشى ئىشلارنى قىلىپ، خەلقنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىگە ئېرىشتى. شۇڭا، كورلا رايونى بويىچە سودا-سانائەت ۋە باج

ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان «شاگىرتلىق» بولۇپ سايلانغان. موسا
شاگىرتلىق سودىگەر بولغىنى بىلەن ئىلىم - پەننى سۆيۈپ،
ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەرنى ھۆرمەتلەپ ئۇلارغا ئالاھىدە غەمخور-
لۇق قىلاتتى. ئۇ، شاگىرتلىق بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، كورلا
رايونىنىڭ مىللىي مائارىپ ۋە ئاقارتىش ئىشلىرىنى راۋاجلان-
دۇرۇشقا ئالاھىدە كۈچ چىقاردى. ئۇ 1935 - يىلى ھازىرقى
يېڭى مەھەللە ئەتىراپىدا يېپ-يېڭى پەننى مەكتەپنى ئۆزى
پۇل چىقىرىپ سالغۇزۇپ، ياش-ئۆسمۈرلەرنىڭ مەكتەپكە كىرىپ
ئوقۇشى ئۈچۈن ئەمەلىي ئىش قىلىپ، كۆپچىلىكنىڭ ماقتىشىغا
سازاۋەر بولدى. ئۆز ۋاقتىدا ھەر قايسى جايلاردا قۇرۇلغان
ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلار مائارىپ - مەدەنىيەت ئىشلىرىنى تۇتۇپ
خەلقنى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشتا خېلى ئىجابىي روللارنى
ئوينىغانىدى. لېكىن كورلىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ
خىزمەت بىناسى يوق بولۇپ، ئىشلىرى تازا راۋاج تاپالماي-
ۋاتقان ئەھۋالدا، موسا شاگىرتلىق شەخسەن ئۆزى ئۇيۇشما بى-
ناسىنىڭ قۇرۇلۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ، ۋاقتىدا پۈت-
كۈزۈپ يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ كورلا رايونىدا تېخى-
مۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلىنىشىغا ئالاھىدە ھەسسە قوشتى. ئۇن-
دىن باشقا كورلا رايونى بويىچە چوڭ جامە مەسچىتى بولسى-
مۇ لېكىن تۈزۈكرەك ئازادە مەدرىس يوق ئىدى. بولغاندىمۇ
ھەم كونا ھەم تار ئىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن موساشاگىرتلىق
تەشەببۇسكارلىق بىلەن مەدرىس قۇرۇلۇشىنى ئۈستىگە ئېلىپ،
نەچچە مىڭ سەر كۈمۈش پۇل خەجلەپ، خېلى ئازادە، مۇ-
كەممەل بولغان مەدرىس سېلىپ، نۇرغۇنلىغان كىشىلەرگە دىنىي

ئوقۇش شارائىتى يارىتىپ خەلقنىڭ ماقتىشىغا سازاۋەر بولدى. موساشاگزۇك يۇرت ئىچىدە سودا قىلىپ نۇرغۇن پۇل ۋە ئابرويغا ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى كەمتەر، ئاق كۆڭۈل، چىقىشقاق، قولى ئوچۇق، مەرت ئادەم ئىدى. ئۇ ھەر يىلى رامىزاندا ۋە قىش كۈنلىرى نەچچە نۆۋەت كەمبەغەل يوقسۇل كىشىلەرگە خەيرى - ساخاۋەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىن خەۋەر ئېلىپ، ئۆيلىرىگە ئاشلىق ۋە كىيىم - كېچەك قاتارلىق ماددىي بويۇملارنى يەتكۈزۈپ بېرىپ ئۇلارغا يار-يۆلەك بولاتتى. ئۇ ھەر قانداق ئادەم قايسى مىللەتتىن بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر ئۇلار بىلەن چىقىشىپ ياخشى ئۆتەتتى. كىشىلەرنىڭ كۆڭلىگە كېلىدىغان گەپ - سۆزلەرنى قىلمايتتى. شۇڭلاشقا ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن. 1930 - يىللىرىدىن ئىلگىرى، كورلا رايونىدا سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان تىيەنجىنلىك سودىگەرلەردىن 15 دەك ئائىلىلىك كىشى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ تولىسى تاۋار - دۇردۇن، تۈرلۈك گەزلىمە ۋە چاي قاتارلىق ماللارنى ئىچكىرى ئۆلكىدىن دوگخۇاڭ - چاقىلىق ئارقىلىق توشۇپ كورلىدا ساتاتتى. موساشاگزۇك بۇ خەنزۇ سودىگەرلىرىنىڭمۇ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانىدى. بۇ خەنزۇ سودىگەرلەر موسا شاگزۇكنىڭ نەزىرىدە ھەرگىز يات كىشىلەر بولماستىن، بىر قېرىنداش كىشىلىرى ئىدى. شۇڭا بۇ سودىگەرلەر بىلەن ھەر ۋاقىت ئىناق ئۆتەتتى. خەنزۇ سودىگەرلەرمۇ، موساشاگزۇكنى «داگې» (چوڭ ئاكا)، دەپ چاقىراتتى. خەنزۇ سودىگەرلەر قىيىنچىلىققا يولۇقسا موسا شاگزۇك ئىزدەپ قىيىنچىلىقلىرىنى

ەل قىلاتتى. ھەر ۋاقىت ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ
ۇراتتى. يەنە ھەر ۋاقىت باشقىلارغا ئىتتىپاقلىق توغرىسىدا
سۆز قىلاتتى. دائىم سودا ساھەدىكى كىشىلەر ۋە يەرلىك
ئامىغا مۇنداق دەيتتى: «بۇ خەنزۇ سودىگەرلەر ئۇزۇن يول-
ارنى كېزىپ يۇرتىمىزغا ئوقەت قىلغىلى كەلگەن كىشىلەر.
بۇلار يۇرتىمىزغا مۇساپىر، ئۇلارنىڭ بىزگە پايدىسى يەتسە
يېتىدۇكى زىيىنى تەگمەيدۇ، بۇلار پارىخور ئەمەلدارلارغا ھەر-
گىز ئوخشىمايدۇ، بىز ئۇلارنى يات ئادەملەر دەپ يەكلىمەس-
لىكىمىز كېرەك».
1931 - يىلى كورلا خەلقىنىڭ بېشىغا كۈلپەت ۋە زور
پاراكەندىچىلىك كەلگەن يىل بولدى. ماجۇڭيىڭنىڭ ئىككىن-
چى قېتىم شىنجاڭغا كىرىشى شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىغا زور زى-
يانلارنى سېلىپ مىللىي نىزا ۋە قىرغىنچىلىق پەيدا قىلدى.
مالىمانچىلىق، بۇلاڭ-تالاڭ تۈپەيلىدىن ئاۋات شەھەر-بازارلار،
يېزا - قىشلاقلار خارابىلىققا ئايلاندى.
شۇ يىلى يېڭى يىلنىڭ كىرىشى بىلەن توخسۇن، قارا
شەھەرلەردىن خۇيزۇ، ئۇيغۇرلاردىن بولۇپ بىر قىسىم كىشى-
لەر «ئىسلام ئىچىش بايرىقى» نى كۆتۈرۈۋېلىپ، زورلۇق- زوم-
بۇرلۇق قىلىشقا كىرىشتى. بۇ «ئىسلامچى» ئىسيانكارلارنىڭ
بارغانلا يېرىدە قاچ-قاچ بولۇپ كەتتى. مىللىي قىرغىنچىلىق
ئوتىنى تۇتاشتۇرۇپ بىگۇنا كىشىلەر «كاپىر» دىنسىز دېگەن
ئاتالمىش جىنايەت بىلەن قەتلى قىلىندى. شۇ ئەسنادا كور-
لىدا كېسەل كۆرۈپ، كىشىلەرنىڭ كېسىلىنى ساقايتىپ خەلق-
نىڭ سالامەتلىكىگە كۆڭۈل بۆلۈپ كەلگەن ئەرمىنستانلىق

بىر ئەرمەن دوختۇرمۇ چېپىپ تاشلاندى. مۇشۇنداق قاباھەتلىك كۈنلەردە، موسا شاكىرزۇك بىر كېچىدىلا 15 ئائىلە 30 نەپەر ئەر - ئايال، نارەسىدە بالىلارنى ھېچنېمىدىن قورقماي قۇتۇلدۇرۇپ، ئۆز ئۆيى ۋە تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيلىرىدە ئىككى ئاي يوشۇرۇپ بېقىپ، ئۇلارنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالدى. جاھان تىنىچلانغاندىن كېيىن، بۇ سودىگەرلەر بىرلىشىپ، بۇ قەيسەر مېھرىبان كىشى ئۈچۈن داقا - دۇمباق چېلىپ ئۇنىڭ ئىشىكىگە كېلىپ «بىزنىڭ ھاياتىمىزنى قۇتقۇزۇپ قالغان، مېھرىبان قۇتقازغۇچىمىز موسا ئاكىمىزغا» دېگەن تاختاينى تەقدىم قىلغان. ھەممە ئەر - ئايال، ياش - قېرىلار موسا شاكىرزۇكغا ئېھتىرام بىلدۈرگەن. موسا شاكىرزۇك ئۆزىنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكى بىلەن ھېسابلاشماي، كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ خەنزۇ قېرىنداشلارنى قۇتقۇزۇپ، ئىتتىپاقلىقنىڭ نەمۇنىلىك ئىش - ئىزلىرىنى ياراتتى.

موسا شاكىرزۇك 1945 - يىلى كورلىدا ۋاپات بولدى. لېكىن ئۇ كىشىنىڭ ئېسىل پەزىلىتى ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقلىقنى باتۇرلۇق بىلەن قوغداپ كىشىلەرنىڭ چوڭقۇر مۇھەببىتىگە ئېرىشكەن ئىش-ئىزلىرى تابۈگۈنكى كۈنگە قەدەر كىشىلەرنىڭ ئاغزىدا داستان بولۇپ، ئۇنتۇلماس خاتىرە بولۇپ قالدى.

زونۇن ئىسلاموپنى ئەسلەيمىز

ئىبراھىم سەيدۇللا، سۇلايمان ئابدۇرېھىم

پېشقەدەم بولشېۋىك زۇنۇن ئىسلاموپ (چاقىلىقنىڭ شىڭ-
شىسەي دەۋرىدىكى ھاكىمى). ئەسلىدە قەشقەرلىك ئۇيغۇر.
سوۋېت پۇقراسى. چاقىلىقتا يەنىمۇ مائارىپنىڭ ئاساسچىسى.
ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن بۇرۇن ئىش ئىزدەپ ئوتتۇرا ئاسىياغا
چىقىپ ئىشلىگەن ۋە ئوقۇغان، ئاگرانوم، دەسلەپتە ئازاربەي-
جاندا بىر مەزگىل تۇرۇپ، چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىگە ۋە بى-
رىنچى دۇنيا جاھانگىرلىك ئۇرۇشىغا قارشى باكو ئىشچىلىرى-
نىڭ چوڭ ئىش تاشلاشلىرىغا قاتناشقان. شۇ يەردە بولشېۋىكلار
پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرگەن. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىي دەۋ-
رىدە قولىغا قورال ئېلىپ، سوۋېت ھاكىمىيىتى ئۈچۈن كۈرەش
قىلغان. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ھاكىمىيىتىنى
مۇستەھكەملەش، قارا قۇم ۋە قىزىل قۇم سەھرالىرىدىكى
باسمىچىلارنى تازىلاش ھەرىكىتىگە قاتناشقان ھەمدە سوۋېت
ئۆزبېكىستاننىڭ پايتەختى تاشكەنتتە تۇرۇپ قالغان. يېزا ئى-
گىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش (كولخوزلاشتۇرۇش) ۋە يېڭى ئىق-
تىسادىي قۇرۇلۇشقا ئاكتىپ قاتناشقان. 1934 - يىلى شىڭ-
شىسەينىڭ تەلىپى بىلەن سوۋېت ھۆكۈمىتى مەنسۇر ئەدەبىي-
تەخەللۇسى ۋەتەن ئوغلى. ئەۋەل دوبەن مەھكىمىسىدە، كېيىن

«شىنجاڭ گېزىتى»دە ئىشلىگەن) باشچىلىقىدا سىيىت ھاجى، قادىر ھاجى، زۇنۇن ئىسلاموپنى شىنجاڭغا ئەۋەتكەن. 1935 - يىلى 3 - ئايلاردا چاقىلىققا ھاكىم بولۇپ كەلگەن. ئۇ چاغلاردا بۇ كىشى 45-46 ياشلاردا بار ئىدى. ياۋروپاچە كىيىم-كېچەك كىيىپ يۈرەتتى. بۇ ئادەم چاقىلىققا ھاكىم بولۇپ كەلگەن چاغلار چاقىلىقنىڭ راسا پاراكەندىچىلىك دەۋرى ئىدى. ماجوڭيىڭ باندىتلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكى ھەر قاچان مەۋجۇت ئىدى. شىڭشىسەينىڭ شەرقى شىمالىق ئەسكەرلىرىنىڭ ئەھۋالى تۇراقسىز ئىدى. ئۇ، مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا چاقىلىقنىڭ ھاكىملىق خىزمىتىنى ئۈستىگە ئالدى. لېكىن شارائىت ناچار، يۇرت پاراكەندە، ئادەملەر نادان ۋە نامرات، ئىشلەپچىقىرىش قالاق بىر ئەھۋالدىمۇ نۇرغۇن تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ، چاقىلىق خەلقى ئۈچۈن بىرمۇنچە ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردى. شۇڭا چاقىلىق خەلقى زۇنۇن ئىسلاموپنى ھازىرغىچە ئېسىدىن چىقارغىنى يوق. ئۇنىڭ قىلغان ياخشى ئىشلىرىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمىز:

1. مائارىپ جەھەتتە: زۇنۇن ئىسلاموپ ھاكىم بولۇپ كەلگەن چاغلاردا 100 دەك ئوقۇغۇچىنى دىنىي مەكتەپتىن يېڭىچە پەننىي مەكتەپكە تۇتۇپ ئېلىپ كەلگىلى بىر يىلدەك ۋاقىت بولغان ئىدى. لېكىن ئوقۇتۇش بىناسى (مەكتەپ) ياكى جوزا - بەندىڭ ۋە ئوقۇش قوراللىرى قاتارلىق ھېچنەرسە يوق ئىدى. قىسمەن باللار بايلارنىڭ مېھمانخانا ياكى ھويلىلىرىدا ئوقۇپ تۇراتتى. لېكىن بۇ ئوقۇشنىڭ ھېچقانچە ئۈنۈمى يوق ئىدى. زۇنۇن ئىسلاموپ ھاكىم بولۇپ كەلگەن-

دىن كېيىن دەرھال مائارىپنى تۇتتى. ئۇ، مائارىپتىكى مۇ-
شۇ خىل قېيىن ئەھۋالغا ئاساسەن ناھىيە تەۋەسىدىكى باي-
لارنى يىغىپ، يەنە ئېچىپ، سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، مەكتەپ
سېلىشقا تۇتۇش قىلادى، «ھەممە ئادەم مائارىپقا ياردەم بېرىش،
پۇلى بارلار پۇل، كۈچى بارلار كۈچ، ھۈنىرى بارلار ھۈنەر
چىقىرىش»نى تەشەببۇس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھازىرقى كو-
نا خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئورنىغا 8 سىنىپلىق، كارىدورلۇق
بىر زامانىۋى مەكتەپ سالدۇردى. مەكتەپ سېلىشقا كېتىدى-
غان بارلىق ماتېرىيالنى (خىراجەت) بايلار ئۈستىگە ئالدى.
مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇش سىخېمىسىنى زۇنۇن ئىسلاھوپ ئۆزى
سىزدى. ئىش ئۈستىدە ئۆزى تۇردى. سىنىپلارنىڭ ئاستى
تاختاي (پول)، ئۈستى لاي لامپە، پۇتۇنلەي گەچ بىلەن
سۇۋالغان ئىدى. ئالدى پەلەمپەيلىك بولغاچقا بەكمۇ كۆر-
كەم ئىدى. بۇ بىنانى كۆرۈپ، بۇنداق ياۋروپاچە ئۆينى كۆر-
مىگەن كىشىلەر ھەيران قېلىشقانىدى. ھەتتا زۇنۇن ئىسلاھوپ
ئۆزىمۇ «سوۋېت ئىتتىپاقىدىمۇ مۇنداق مەكتەپ كەم» دەپ
ماختاپ يۈرگەن. ئوقۇتقۇچى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن
ئۆز ۋاقتىدا دىنىي مەكتەپتە خەت ساۋادى چىقىپ، ھازىر
پەننىي مەكتەپتە ئىكقۇۋاتقان چوڭ ئوقۇغۇچىلاردىن 8-10 ئو-
قۇغۇچىنى ئايرىپ، ئۆز ئىشخانىسىدا ھەر كۈنى 2 سائەت
ھېسابتىن دەرس ئۆتكەن. ئۇلارغا 4 ئەمەل، ئاددى كەسىر،
ئونلۇق كەسىرلەرنى ئۆگەتكەن.

بۇندىن باشقا ۋاشىشەردە بىر مەكتەپ سالدۇرغان(پۇل،
ماتېرىيال تۇرسۇن شاڭيۇ (لەقىمى-خىتاي) نىڭ، ئەمگەك كۆ-

چى خەلقىنىڭ). مىرەنگە ئىككى سىنىپلىق بىر مەكتەپ سال-
دۇرغان. يېڭىسۇغا ئىككى سىنىپلىق بىر مەكتەپ سالدۇرغان.
بۇ مەكتەپلەرنى 1936 - يىلى قۇرۇلغان «ئۇيغۇر مەدەنى
ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» باشقۇرۇشقا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. بۇندىن
باشقا ئىگە-چاقىسىز يېتىم بالىلارنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا يىغىلغان
ئۆشۇر-زاكات، كىشىلەر قىلغان ئىئانە پۇلدىن دەپتەر، قەلەم،
قىشلىق، يازلىق بىر قۇردىن كىيىم - كېچەك بىلەن تەمىن-
لەپ ئوقۇش شارائىتى يارىتىپ بەرگەن. خەلق يىغىلغان جامائەت سو-
رۇنلىرىدا ئۈزۈلدۈرمەي مائارىپنى تەشۋىق قىلىشقان. مەكتەپ-
لەرنى شەخسەن ئۆزى بېرىپ تەكشۈرۈپ تۇرغان ئىدى.
2 - مەدەنىيەت جەھەتتە: خەلقنى ئويغۇتۇش ۋە ھازىرقى
زامانىدىن خەۋەردار قىلىش ئۈچۈن 1938 - يىلى زۇنۇن ئىس-
لاموپ تاشكەنتتە ئوقۇغان سەنئەتكارلارنى تەكلىپ قىلىپ،
بازار مەكتەپ ھويلىسىغا سەھنە ياساپ، چاقىلىق تارىخىدا تۇن-
جى قېتىم سەھنىدە ئويۇن قويۇلدى. بۇ ئويۇن كىشىلەردە
ئۇنتۇلغۇسىز تەسىر قالدۇردى. شۇ چاغدا سەھنىدە ئېيتىلغان
مۇنداق ناخشىنى كىشىلەر ھازىرغىچە ئېيتىپ كەلمەكتە:

ساق چىشنى سۇندۇرۇپ،
ئالتۇن بىلەن ياساتقان.
كىمنى كۆرسە ھىجايغان،
قۇرۇق سۆلەت بىزدە بار.

دېگەن ناخشا كىشىلەرگە چوڭقۇر تەسىر قىلغان. بۇن-
دىن باشقا زۇنۇن ئىسلاموپ شەخسەن ئۆزى «ھەسەنبايى»
«سىيىت پىرىخون» ناملىق ئىككى كومېدىيە يېزىپ چىقىپ،

ناھىيەمىزنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىدا قويۇلۇپ، خەلقىنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان ۋە خەلقىنىڭ زامانغا بولغان تونۇشىنى ئۆس-تۈرگەن. تۆرلۈك ئېيتىشماق (لەپەر)، ئومۇمى خور، دىكلا-ماتسىيە، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى ئارقىلىق خەلققە رىئاللىقنى تونۇتۇشقا ئورۇنغان، ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلەپ كومىدىيە، ناخشا - ئۇسسۇلغا شەخسەن ئۆزى رىژىسسورلۇق قىلىپ، كىـ-شىلەردىن زامانغا لايىقلىشىشنى تەلەپ قىلغان. كىيىم - كې-چەككە تويمايدىغان، ھالىغا باقمايدىغان، ھەشەمەتچى، ياسان-چۇق ئاياللارنى تەنقىد قىلىدىغان ئۆزبەكچە «ئاكاجان»(«ئەك-كەجان») دېگەن ناخشىنىڭ تەسىرى ئالاھىدە ياخشى بولغان.

3- دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە: زۇنۇن ئىس-لاھوپ ھاكىم بولۇپ كېلىش بىلەنلا چاقىلىقنىڭ سۇ مەنبەسى-نىڭ قىسلىقىنى كۆرۈپ، بۇرۇنقى ئۆستەڭلەرنى كېڭەيتىپ چاپتۇرغان ۋە تۇنجى قېتىم كەلگۈن سۈيىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۆستىڭى چاپقۇزغان. ئۆستەڭ بويلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك جىرىم تىكىشنى تەشەببۇس قىل-غان. يېزىلارنى باغ-ۋارانلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. چاقىلىققا تۇنجى قېتىم كۆزگى بۇغداي ئورۇغى ئەكەلدۈرۈپ، كۆزگى بۇغداي تېرىشنى يولغا قويغان. سورتلۇق ئورۇق تاللاشنى سىناق قى-لىپ ئۈنۈم قازانغان. بۇرۇن بىر كالا قېتىپ دېھقانچىلىق قىلىدىغان بۇ جايدا تۇنجى قېتىم ئىككى كالا قاتىدىغان قوش-نى قارا شەھەردىن ئەكەلدۈرۈپ ئومۇملاشتۇرغان. بۇنىڭدا يەر يۇمشاق ۋە چوڭقۇر ھايدالغاچقا ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى ياخشى بولغان. ياۋا ئوتلار ئۆلۈپ، ئاشلىقنىڭ موبىشى مەھ-

سوۋلاتى ئاشقان. ھەممە ئائىلىلەرنىڭ كۆكتات تېرىشىنى تەشەببۇس قىلىپ، قارا شەھەردىن خوتۇنىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئارقىلىق پەمىدۇر، لازا (چوڭ لازا) چەكسەي ئۇرۇقلىرىنى ئەكەلدۈرۈپ تېرىتقان. ھەممە ئائىلىلەرنىڭ ئازراقتىن كۆدە (جۇسەي) تېرىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ ئومۇملاشتۇرغان.

بۇلاردىن باشقا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن تۆمۈر سوقا، ئوما ئورۇش ماشىنىسى (سالما سېپورۇسكا)، بۇغداي تاسقايدىغان چوڭ شاالچىنى ئەكەلدۈرۈپ ئۆزى ئىشلىتىپ كىشىلەرگە كۆرسەتكەن ۋە كىشىلەرنى مۇشۇ ئەمەلىي ئىشلار ئارقىلىق ئوقۇشقا رىغبەتلەندۈرگەن. سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن پاتىفۇلنى ئەكەلدۈرۈپ (ئۇ چاغدا كىشىلەر بۇنى «روس نەغمىسى» دەپ ئاتىشاتتى) ناخشا ئاڭلىتىپ كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرغان. بۇنىڭ ئىلىم-پەننىڭ سىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرگەن.

4. خەلق تۇرمۇشى جەھەتتە: يېڭىسۇدىن چاقىلىققىچە، چاقىلىقتىن ۋاشەرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۆتەڭلەردە قونالغۇ جاي يوق ئىدى. يولۇچىلارغا قومۇش كەپىلەردە يېتىپ، قىش سوغۇق، ياز ئىسسىق، بوران، يامغۇرلاردا ئىنتايىن چوڭ قىيىنچىلىق كەلتۈرەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە لوپلەڭگەر بىلەن ئارغان (ھارغان)نىڭ دەرياسىدا كۆۋرۈك يوق كېمە بىلەن ئۆتەتتى. بۇ ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ، يۇرتتىن ئادەم ئېلىپ ئارغان، يېڭەنبوجۇمال، لوپلەڭگەر، تاتلىق بۇلاق (بۇ يەرنىڭ ئەسلى ئىسمى جىنلىق «تاتلىق بۇلاق» دېگەننى زۇنۇن ئىسلاموپ قويغان» دىن ئىبارەت 4 ئورۇنغا ئاستى تاختايلىق،

كۆركەم قىلىپ قونالغۇ جاي (ھەر بىرىدە 8 ـ 10 نەپەر ئۆي بار) بىردىن ئاتخانا سالدۇرۇپ، يولۇچىلارنى كۈتىدىغان مەخسۇس ئادەم ئورۇنلاشتۇرغان. ئارغاننىڭ دەرياسى بىلەن لوپلەڭگەرنىڭ دەرياسىغا ئىككى كۆۋرۈك سالدۇرغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا زۇنۇن ئىسلاموپ ئۆزىنى پاك تۇتاتتى. مەسىلەن: بەختى ئاخۇن قاشاڭ، ئەيسا پەرەڭ بىلەن بولغان بىرداۋا مەسىلىسى بىلەن 5 دانە تۇلكە پارا ئېلىپ كىرگەندە زۇنۇن ئىسلاموپ بۇ پارىنى رەت قىلىپ، تۇلكىنى ئېلىپ كەلگەن بەختى ئاخۇن قاشاڭنىڭ بويىنىغا ئېسىپ سازايى قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن داۋالاشقۇچىلار پارا ئېلىپ كىرىشكە پېتىنالمىغان. شۇنداقلا بورۇن بۇ يەرنىڭ كىشىلىرى ئەمەلدارلارنى كۆرگەندە، ئورنىدىن تۇرۇپ، قول قوشتۇرۇپ سالام بېرەتتى. زۇنۇن ئىسلاموپ كوچىدىن ئۆتكەندە پۇقرالار ئىشنى تاشلاپ، قول قوشتۇرۇپ تۇرسا: «ئەگەردە بۇندىن كېيىن مۇشۇنداق قىلساڭلا جەرىمانە ئالىمەن. مەن ئەمەلدار تۆرە ئەمەس. ئاددى بىر خىزمەتچى» دەپ ئاگاھلاندۇراتتى.

6 ـ 7 ـ ئايلاردىكى سۇ قىس بولىدىغان مەزگىلدە بايلار، زومىگەرلەر سۇدىن كۆپ پايدىلىنىپ، كەمبەغەللەرنىڭ زىرائەتلىرىنىڭ قۇرۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن شەھەردىكى موتىۋەر ياخشى نىيەتلىك كىشىلەرنى ھەر بىر كىشىنىڭ بىر ھەپتە ۋەزىپە ئۆتەش شەرتى بىلەن مىراپ، كۆكبېشىلارغا يارىدەملەشتۈرۈپ، سۇ باشقۇرۇپ تۇردى. ۋەزىپىنى تۈگەتكەن كىشى قايتىپ كېلىپ ئۆز خىزمىتىدىن دوكلات قىلغاندىن كېيىن زۇنۇن ئىسلاموپ شەخسەن ئۆزى يېزىغا بې-

رىپ، قىلغان دوكلاتىنىڭ راس-يالغانلىقىنى تەكشۈرۈپ تۇردى، شۇنداق قىلىپ زۇنۇن ئىسلاموپنىڭ جاپاغا چىداپ خىزمەت قىلىش، ئىستىلدا ئاددىي-ساددا بولۇشى، ئىشلارنى ئادىل بىر تەرەپ قىلىشى، ئۆزىنى پاك تۇتۇشى نەتىجىسىدە چاقى-لىقتا يېڭى مائارىپقا ئاساس سېلىندى. دېھقانچىلىق تەرەققىي قىلدى. يېڭى ئەدەبىيات-سەنئەت بىخلاندى. چاقىلىقنىڭ تۇنجى تۈركۈم زىيالىيلىرى يېتىشىپ چىقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن زۇنۇن ئىسلاموپ قىسقا ۋاقىت تۇرغان بىلەن، ئۇ چاغلاردا جاھاننى زۇلمەت قاپلىغان بولسىمۇ، خەلقنىڭ قەلبىدە قاراڭ-غۇنى يورۇتۇپ ئۆتكەن مەشئەلدەك مەڭگۈ ساقلىنىپ قالدى. شۇڭا چاقىلىق خەلقى زۇنۇن ئىسلاموپنى ھازىرمۇ يادقىلىشىدۇ. ئەپسۇسكى 1942-يىلى جاللات شىڭ شىسەينىڭ بۇيرۇقى بى-لەن زۇنۇن ئىسلاموپ ئۈرۈمچىگە يالاپ ئېلىپ بېرىلىپ، 3 كۈندىن كېيىن چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلىدۇ. ئۇنىڭ چاقى-لىقتا تۇغۇلغان قىزى مەريەم زۇنۇن 1955-يىلىدىن 1958-يىلىغىچە ئۆزىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر دادىسىدەك خەلقنى ئاقارتىش ئۈچۈن ئۈرۈمچى 2-دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇغان ئىدى. ئى-شەنچىلىك خەۋەرلەرگە قارىغاندا زۇنۇن ئىسلاموپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتقاندىن كېيىن بىر پولك ئەسكەرنى باش-لاپ ئالدىنقى سەپكە بېرىپ، گېرمانىيە فاشىستلىرىغا قارشى كۈرەشتە ۋەتەن ئۈچۈن قەھرىمانلارچە قۇربان بولغان.

گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن ھالسىراش مەس-
لىسى ھەققىدە ئىزاھات:

غۇلامىدىن ئەيسا

لەنجۇ ئازاد بولۇش ھارپىسىدا، بولۇپمۇ ئەيسا، مەم-تىمىن، ماچىڭشىياڭ، قارا شەھەردىكى قورچاق جۇڭخۇيجاڭلار چەتئەلگە قېچىش ئۈچۈن كورلىدىن ئۆتتى. بولۇپمۇ گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ئەسكەرلىرىنىڭ خورلىقى ئۆسۈپ خەلقنى قامال قىلىش، نازارەت ئاستىغا ئېلىش، ھازىر قىرغىنچىلىقلا خەلقنىڭ بېشىغا بالايى ئاپەت ياغدۇرۇشتەك ۋەھشى ئەلپازىدىن قورقۇپ، 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ بېشىدىلا كورلا، لوپنۇر خەلقلىرى ئۆي ماكانلىرىنى تاشلاپ جاڭگاللارغا قېچىپ كەتتى. بۇلۇڭ-پۇشقاقلاردا گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ كىچىك كۆلەمدىكى بۇلاش ئەھۋاللىرى كۆرۈلۈپ تۇردى. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى خەلققە ئەشەددىي نامازشامدىن كېيىن يول يۈرۈشنى مەنئى قىلىپ خەلقنى يۈرەكزادە قىلىۋەتتى. بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىسىدىلا بولۇپ قالغان ئىدى. خەلق قاتتىق تەشۋىشكە چۈشتى. 8 - ئاينىڭ باشلىرىدىن تارتىپ 9 - ئاينىڭ ئاياغلىرىغىچە، يەنى 26 - سېنتەبىر شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغىچە خەلقمۇ خاتىرجەم بولالمىدى. گومىنداڭ ئەسكەرلىرىمۇ ئاچ قالغان بۆرىدەك ئەتراپقا تىمىسقىلاپ، ئەكسى-

يەتچى خورىگى ھەددىدىن ئېشىپ، خۇددى يالماۋۇزدەك ھەد-
دىدىن ئاشتى. بىر ئاي مىقتارى جاڭگالدا ماكان تۇتقان خەلق
ھەرجەھەتتىن كۆپ جاپا تارتتى. قېرى ئاجىزلار ۋە ئۇششاق
باللار كېسەل بولۇپ كەتتى، خەلقنى بۇ جاپا مۇشەققەتتىن
خالى قىلىشنىڭ بىردىن بىر ئامالى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن
ھال سوراپ، ئۇلارنى تىنچلاندۇرۇپ، قانداق تەلەپى بولسا
قاناتەتلەندۇرۇپ، ئاندىن خەلقنى جاڭگالدىن قايتۇرۇپ كېلىش
ئىدى. قۇرچاق ھاكىم ئىمىن داموللا بۇ ھەقتە كۆپ باشقاتۇر-
دى. ئاخىرى مېنى ۋەكىل قىلىپ كورلىدىكى گومىنداڭ ئەس-
كەرلىرى بىلەن سۆزلىشىش، خەلقنىڭ جاڭگالدا تارتىۋاتقان
قىيىنچىلىقىنى يەتكۈزۈش، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشنىڭ ئالدىنى ئې-
لىش، ئەگەر مال-دۇنياغا تەلەپ قويسىمۇ ئىمكان قەدەر
ھەل قىلىش توغرۇلۇق سۆزلىشىپ كېلىش ھەققىدە تەكلىپ
بەردى. مەن قۇرچاق ھاكىم ئىمىن داموللىنىڭ بۇيرۇقىنى
دەرھال قوبۇل قىلدىم ۋە كورلىغا دەرھال مېڭىشنى ئىزھار قىلدىم.
شۇنداق قىلىپ 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى كورلىغا
بېرىپ، توپتوغرا گومىنداڭ يىجۇسىغا كىرىپ چەن يىڭجاڭ بىلەن
كۆرۈشۈپ، ئىمىن داموللىنىڭ سالىمىنى يەتكۈزۈپ، خەلقنىڭ
ھازىر جاڭگالدا تارتىۋاتقان قىيىنچىلىقىنى ئېنىق ئىزھار قىلىپ.
ئەسكەرلەرنىڭ تىنچ تۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش، ئىمكانقە-
دەر مەسىلە تۇغۇلماسلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش توغرۇلۇق ھاۋا-
لە قىلدىم. چەن يىڭجاڭ: «سۆزىڭىز توغرا، لېكىن ھازىر ئەس-
كەرلەرنىڭ تۇرمۇشى بەك قىيىنچىلىق، ماي-ئاش بېرىلمىگىلى
بىر قانچە يىل بولدى، يۇۋاش بولۇڭلار، تەرتىپ ساقلاڭلار دېسەك

سۆزىمىز ئۆتمەيدىغان بولۇپ قالدى. گەپنىڭ راستىنى ئېيت-
سام سىلەر ئەسكەرلەردىن ھال سورىغىلار، ئۇلارنىڭ ماددىي قى-
يىنچىلىقىنى قاندۇرۇڭلار، ئاندىن بىز ئەسكەرلەرنى چىڭ تۇ-
تالايمىز، سۆزىمىزمۇ ئۆتىدۇ» دېدى. مەن ماددىي نەرسىلەر
بىلەن ھال سوراش، مەسىلە چىقماسلىقى، خەلققە بالايى-
ئاپەت كەلمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلىسىڭىز، بىز بۇ ئىشنى تىزدىن
ھەل قىلايلى دېدىم. ئىمىن داموللا مەن كورلىغا مېڭىشتىن
بۇرۇن قورچاق دۆلەت قورۇلتىيىدىن بىرىلگەن مىدالنى تاقىۋې-
لىشنى، ئىمكانقەدەر ئۇلارنى ئىنساپقا كەلتۈرۈشنى تاپىلىغان
ئىدى. مەنمۇ شۇبويىچە ئىش قىلىپ مېدالنى تاقاپ خېلى ئەك-
سىيەتچى كۆرۈنۈش بىلەن باردىم. مەن شۇچاغدا قورچاق نا-
ھىيىلىك سەنيىخۇينىڭ يىڭجاڭلىق ۋەزىپىسى بىلەن قورچاق
گومىنداڭ ناھىيىلىك فىرقىسىنىڭ شۇجىجاڭلىق ۋەزىپىسىنى
ئۆتەيتتىم. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى شۇ ۋەجىدىن مەندىن بىر ئازتەپتار-
تاتتى-يۇ ۋە ھۆرمەت قىلاتتى، مەن چىن يىڭجاڭ بىلەن سۆز-
لەشكەندىن كېيىن دەرھال لوپنۇرغا قايتىپ كېلىپ، ئەھۋالنى
ئىمىن داموللا بىلەن تەتقىق قىلىپ، ئەتىسى 9 - ئاينىڭ
14 - كۈنى قورچاق سەنيىخۇينىڭ جىددىي يىغىنىنى چاقىرىپ
500قوي، 100كالا، 50ئات، 50يامبۇ (2500 سەر كۈمۈچ)قاتار-
لىق نەرسىلەرنى 5كۈن ئىچىدە ھازىرلاپ، كورلىغا ئاپىرىپ بې-
رىپ يىڭجۇغا تاپشۇرۇش قارار قىلىندى. بۇنەرسىلەر ناھىيە-
لىك ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە تىزدىن تەييارلاش تاپشۇرۇل-
دى. ناھىيىلىك سەنيىخۇينىڭ ئايدا 2 قېتىم ئېچىلىدىغان يى-
غىنىغا باش ھاكىم تەكلىپ بىلەن قاتناشتى. ناھىيىنىڭ پۇت-

كۆل ھەمۇردىن ئىشلىرىنى سەنيىڭخۇيىنىڭ ماقۇللىقىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئاندىن يەرلىك ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇلۇپ ئىجرا قىلىناتتى. سەنيىڭخۇيىنىڭ ماقۇللىقىدىن ئۆتمىگەن ھەرقانداق مەسىلىنى يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىجرا قىلىش ھوقۇقى يوق ئىدى. سەنيىڭخۇيىنىڭ ۋەزىپىسى باش ھاكىمنى يوشۇرۇن ئاۋازبىلەن سايلاپ چىقىش، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىشلىرىغا ياردەملىشىش ۋە ئۇنىڭغا نازارەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمىنىڭ 5 - ماددىسىدا شۇنداق بەلگىلەنگەن. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىمىن داموللا بۇ ئىشقا جىددىي تۇتۇش قىلدى. مىنىڭ ئاقسۇيى، چوڭكۆل تەرەپلەرگە بىرىپ قوي، كالا، ئات، ياكى يىغىپ كېلىشكە تەكلىپ بەردى. مەن دەرھال ئاتلىنىپ 4 - كۈنى 200دىن ئارتۇق قوي، 40نەچچە كالا، 20نەچچە ئات، 20نەچچە ياكى يىغىپ كەلدىم. ياغلىقنىڭ بەنداگى ئوختى لوزۇڭ ماڭا ھەمرا بولدى، قالغىنى قوي، كالا، ئات، ياكى دۈگۈتلان، كۆتۈپ. شۇنىڭ قاتارلىق جايلاردىن ئۆتتى. بۇ قوي، كالا، ئاتلارنى كۆنۈپ ئەتراپى، يامانيۇۋاقا- تارلىق جايلاردا بىرقانچە كۈن باقتۇرۇپ، 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى مەن، تۆمۈر چويىجاڭ، خۇجەك باۋجاڭ بىرلىكتە كورلىغا ھەيدەپ چىن يىڭجاڭغا تاپشۇردۇق، قورچاق ھاكىم ئىمىن ۋاھىت بىزنى ياغلىقنىڭ ئالدىدا ئۇزۇتۇپ چىققاندا يولدىشى غوپۇر ياقۇپمۇ قاتار تۇرغان ئىدى. بۇنەرسىلەرنى كورلىغا ھەيدەپ ميڭىشتىن بىركۈن ئاۋال لوپنۇر كۈنچىقىدىكى 10نەچچە گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭمۇ كۆزى قىزىرىپ قىسمەن نەرسىلەرنى ئېلىۋېلىشقا ئۇرۇندى. ليپەيجاڭ ياغلىقا كىرىپ ئىمىن دا -

مولىغا ئەسكەرلەرنىڭ تۇرمۇش قىيىنچىلىقىنى، لوپنۇردا ۋە-
قەسادىر قىلماي تىنچ تۇرۇۋاتقانلىقىنى پەش قىلىپ بېسىم
ئىشلەتمەكچى بولدى. قورچاق ساقچى ئىدارىسىنىڭ جۇجاڭى
ئەزىمەت ئۇنىڭغا تىلماشلىق قىلدى. يامۇل ئىشخانىسىدا بىر -
ردىم سائەتلىك سۆھبەتتىن كېيىن، لىپەيجاڭغا 20دانە قوي،
5كالا، 5ئات بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيبېسىقتى، بارىيوقى ئا-
ران 50نەچچە ئەسكەر يەنە قانچىلىك نېمە ئالالاقچى؟ خەنزۇ-
لار ئەزەلدىن چاي ئىچمەيدۇ، چايىنى كۆرسە بېشى ئاغرىيدۇ.
هازىرمۇ شۇنداق.

9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئا-
زاد بولغاندىن كېيىن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ بەش يۇل-
تۇزلۇق قىزىل بايرىقى 9 - ئاينىڭ ئاخىرىدىلا ئىدارە، مەك-
تەپ، شۇنىڭدەك ھەقىقەتكە قايتقان گومىنداڭ ئەسكەر خانىلى-
رىنىڭ دەرۋازىلىرىدا جەۋلان قىلدى. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى-
مۇ سۇغا چۈشكەن مۇشۇكتەك بولۇپ قالدى. ئىنقىلاب كەت-
تى. ئازاد بولغان خەلقنىڭ قەددى كۆتۈرۈلۈپ قورقماس بو -
لۇپ قالدى. قاچقان خەلقلەر 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن
باشلاپ يۇرتلىرىغا قايتىپ كەلدى. ئىمىن داموللىنىڭ كورلى -
دىكى كىچىك خوتۇنى مەختۇم خان ئانىسى ھەمراخان بىلەن
بىللە قېچىپ كېلىپ ئوسمانشاھيۇنىڭ خادادۆڭدىكى ئۆيىدە
ئولتۇردى. ئىمىن داموللا ئۇلارنى كۆنچىگە قايتۇرۇپ كېلىپ
ئېلىۋېلىشنىڭ قورۇسىغا ئورۇنلاشتۇردى. ئۇلار 11 - ئاينىڭ ئا-
خىرىدا كورلىغا قايتتى، ئىمىن داموللا 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ
ئاياغلىرىدا كورلىدىكى كىچىك خوتۇنىنىڭ ئۆيىدە تۇرۇۋېلىپ،

چەتئەلگە قېچىش پىلانى ئەمەلگە ئاشمىغاندىن كېيىن، لوپنۇرغا قايتىپ كېلىپ زادىلا كورلىغا بارمىدى. چوڭ خوتۇنىنى بۇرۇنلا تىكەنلىككە ماڭدۇرۇۋېتىپ، كىچىك خوتۇنىنى كۆنچىدە ئورۇنلاشتۇرۇپ ئېلىيوپىنىڭ قوروسىدا ئولتۇردى. كورلىغا قوي، كالا، ئات ھەيدەپ ماڭغان 5-6 ئادەم ياش يىگىتلەر ئىدى. ئۇلاردىن سۈرۈشتە قىلساق ھازىرمۇ ھايات ياشاۋاتقانلىرى باردۇ. ئەمەتخان ھاكىم، قورچاق سەنيەنخۇيىنىڭ ئەزاسى ئىسھاق ھاشىملار ۋە باشقا ھايات يولداشلار يوقىرقى ۋەقەگە ئەلۋەتتە شاھىدلىق قىلالايدۇ.

1949 - يىلى 11 - ئاينىڭ ئاياغلىرى بىزنىڭ كورلىدىكى چېنيىڭجاڭغا بەرگەن قوي، كالا، ئات، يامبۇلار شۇسانى بويىچە لوپنۇردىكى 75 - پولك 2- يىڭۋاڭ ماۋجيەدېگەن (ئازادلىق ئارمىيە) كىشى ئارقىلىق ئۆز ئىگىلىرىگە قايتۇرۇلدى.

قورچاق ھاكىم ئىبىمىن ۋاھىدى گەرچە ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىپ چەتئەلگە قاچقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى ئىنكار قىلىشقا، يوققا چىقىرىشقا ھەرگىز بولمايدۇ. يولداش غۇپۇر ياقۇپنىڭ ئاتالمىش كۆنچىدىكى 50 نەپچە گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن بىر ئاخشاملىق ۋاقىتنى سەرپ قىلىپ مۇنچىۋالا كۆپ نەرسىلەرنى ئېمىن داموللىنى كورلىغا كەتتى قىلىپ، ئۆز ئالدىغا ھەل قىلغانلىقىغا ئەقلىم زادىلا يەتمەيدۇ. مەن يامۇلنىڭ ئىچىدە ئولتۇرۇشلۇق تۇرۇپ مۇنداق ئەھۋالنى ئاڭلاپمۇ باقمىغان ئىكەنمەن. 1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى يەنى ئازاد بولۇپ 12 كۈندىن كېيىن، لى پەيجاڭغا (50 ئەسكەرگە) 300 قوي، 150 كالا،

50 ئات، 50 ياماۋ، 50 تاختا چاي قاتارلىق نەرسىلەرنى خەلقتىن يىغىپ ئېلىشقا مۇمكىن ئىدى. ئازادلىققا چىققان خەلقمۇ بۇ نەرسىلەرنى ئامانلىقچە بەرمەيدۇ. ھەقىقەتتىكە قايتىپ 12 كۈن بولغاندىن كېيىنكى ئەسكەرلەرمۇ ئۇندىق زورلۇق قىلىپ، مۇئاۋىن ماكىسىنىڭ يۈزىگە تىكىلىپ تۇرۇپ، مۇنچىۋالا كۆپ نەرسىلەرنى ئېلىشقىمۇ جۈرئەت قىلالمايدۇ. قورچاق سەنبىخۇي، قورچاق گومىنداڭ فىرقىسى ۋە قورچاق دۆلەتلىك قۇرۇلتاي ۋەكىلى قاتارلىق ئەكسىيەتچى مەنسەپدارلار 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىنلا تەبىئىي ھالدا ئەمەلدىن قالدى. مەن بىر ئاددىي پۇقرا بولۇپ قالدىم. لېكىن يولداش غۇپۇر ياقۇپنىڭ ماقالىسىدا، 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى مېنى جايىمدىن چاقىرتىپ كېلىپ قورچاق سەنبىخۇي يېڭىلىق سالامىتىم بىلەن ئەسكەرلەردىن ھال سوراش ئۆمىكىگە قاتنىشىپتىمەن. مەندە ئۇ چاغدا يېڭىلىق نىمىش قىلسۇن. بۇ مەسىلە يولداش غۇپۇر ياقۇپقىمۇ ئايان. يەنە يولداش غۇپۇر ياقۇپ ئۆزىنىڭ «ئىمىن ۋاھىدى لېنۇردا» دېگەن ماقالىسىدا، 1941 - يىلى 12 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئىمىن ۋاھىدى تىكەنلىككە كېتىشىنىڭ يەجاڭى غۇلامىدىن ئەيسا، ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئەزدمەت، ئەدلىيە خىزمەتكارى ئەيسا مۇسالارنى بىللە ئېلىپ كەتتى دېيىلگەن. ئازاد بولۇپ ئىككى يېرىم ئايدىن كېيىنمۇ، يولداش غۇپۇر ياقۇپ سەنبىخۇينىڭ يېڭىلىق تونىنى ماڭا كەيدۈرۈپ كەلگەن. مېنىڭ يۇرتۇم تىكەنلىك، ئاتا - ئانام تىكەنلىكتە بولۇپ، كۆرۈشمىگىلى ئۇزۇن بولغانلىقتىن، ئىمىن

ۋاھىدى بىلەن ھەمسەپەر باردىم. ئۇنىڭ بۇرۇنلا قازاقلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، پۇرسەت كۈتۈپ قېچىپ كېتىدىغانلىقىنى سەزگەن بولسام، كاللامنى ئېلىۋەتسەمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىر يولدا ماڭماس ئىدىم.

يەنە يولداش غوپۇر ياقۇپنىڭ «گومىنداڭ قوشۇنىنىڭ لوپنۇردىكى يولسىزلىقى» مەۋزۇلۇق ماقالىسىدىن باشلايدىغان بولساق، ئۇنىڭدا 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى گومىنداڭ چېرىكلىرى كۆنچى شەھىرىنى قورۇقداپ قويغانلىقى، مىلتىقلىرىدىن ھەيۋە ئوقلىرىنى ئېتىپ تەھدىت سالغانلىقى، ئىككى - ئۈچيۈز تال ئوق ئېتىلغانلىقى يېزىلغان. بۇ پاكىتقا ئۇيغۇن ئەمەس. 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، خەلق ئازادلىقنى قىزغىن تەنتەنە قىلدى. چاڭگالغا قاچقانلار دەرھال قايتىپ كەلدى. 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شەھەر قورۇقدالمايلاقالماستىن، ئەكسىچە شەھەر بۇرۇنقىدەك ئادەمگە تولدى. 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، يەنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇپ 2 كۈندىن كېيىن، «شىنىغى» قارا قۇم، يامانغوۋا، كۆنچى شەھەر خەلقى، تۇگچىكە خەلقلىرى ئازادلىقنى تەنتەنە قىلىپ، تۇلپارلىرىنى چاپتۇرۇپ ئوغلاق تارتىش بەيگىسى قىلىشتى. ئۇلار ئالدى بىلەن قورچاق ھاكىم ئىمىن داموللىنى ۋاقىپلاندۇرۇپ ئۇنىڭ رۇخسىتىنى ئالدى. ئىمىن داموللامنى لەنبۇغا كىرىپ ئەسكەر باشلىقى لى پەيجاڭنى ئوغلاق تارتىش مەسىلىسىدىن خەۋەرلەندۈرۈپ قويۇشقا، ئۇلار شەھەردىن يىراق جايدا ئوينايدى-

غانلىقى، چۈشەنمەسلىك، ئەھۋاللار تۇغۇلۇپ قالماسلىقىنى ئۇقتۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئوغلاقچىلار ئاخىرىشىن مەزگىلنى بەيگىنى ئاخىرلاشتۇرۇش مەقسىتى بىلەن ئوغلاقنى ئېلىپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىناسىغا قاراپ ئات سېلىپ شەھەرگە كىرىدۇ. ئارقىدىن 40 – 50 ئاتلىق ئادەم قوغلايدۇ. ئوغلاقنى ئەسلىدە ئىمىن داموللىغا تاشلىماقچى ئىكەن. بۇنى كۆرگەن ئۆزگىدىكى گومىنداڭ ئەسكىرىنىڭ كۆزەتچىسى قورقۇپ كېتىپ ئاسمانغا قارىتىپ 3 – 4 پاي ئوق چىقىرىدۇ. ئىمىن داموللا ئۆزى چىقىپ خەلقنى تارقىتىۋېتىپ، ئەسكەرلەرگە چۈشەنچە بېرىپ ۋەقە تۇغۇلۇشنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ. ئەسكەرلەرنىڭ ئوق چىقىرىشى مانا مۇشۇ سەۋەبتىن بولغان.

ئەمدى قورچاق ساقچى باشلىقى ئەزىمەت بىلەن ئەسكەرلەر مۇناسىۋىتىگە كەلسەك، قورچاق ساقچىدا 20 – 30 قوراللىق ساقچى بار بولۇپ، ئۇنىڭ جۇيجاڭى ئەزىمەت، خەنزۇچە سۆزگە ئۇستا. قابىل ئادەم ئىدى. ئەسكەر باشلىقلىرى بىلەن ئىناق ۋە مادارا قىلىپ ئۆتەتتى. ئۇ ئەسكەرلەرنىڭ چىشىغا تېگىپ قويۇشتىن، ئۆزىنى ئەسكەرلەرگە دۈشمەن قىلىپ قويۇشتىن ساقلىناتتى. لى پەيجاڭ ئەزىمەت جۇجاڭنى «سىڭكۇ» دەپ تىللىدى. تەرجىمانلىققا سالاي دېسەم ئۇنىمىدى، دېگەن سۆزلەر ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. لى پەيجاڭ كۆپىنچە چاغلاردا قورچاق ساقچىدا ئەزىمەت بىلەن دائىم بىللە بولاتتى، بۇلار بىر – بىرىنى چايغا (زىياپەتكە) چاقىرىشىپ تۇراتتى. بولۇپمۇ خېجىڭدىكى چاڭ تۇەنجاڭ قارا شەھەرگە كېلىپ 128 – لۈينىڭ قاچاق لۈيجاڭى جۇڭ زۈيىڭ-

نىڭ ئورنىغا ئولتۇرغاندىن كېيىن، گېنېرال تاۋسىيۇنىڭ بىۋاستە قوماندانلىقىنى قوبۇل قىلىپ، ھەقىقەتكە قايتقان ئەسكەرلەرنى قاتتىق تېزگىنلىدى. قارا شەھەر، بۇگۇر، چاقىلىق قاتارلىق جايلاردا بۇلاڭ - تالاڭ قانلىق ۋەقە تۇغۇلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردىكى 332 - تۈەننىڭ كورلىدىكى 2 - يىڭى ۋە لوپنۇردىكى 50 نەچچە گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئاساسىي جەھەتتىن تىنچ ئۆتتى. بۇمۇ ئالدىن تەدبىر قوللىنىپ، ئۇلاردىن ھال سوراپ، بۇلاڭچىلىقنىڭ ئالدى ئېلىنغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئەلۋەتتە. كورلىدىكى ئەسكەرلەردىن لوپنۇرلۇقلار ھال سورىغاندىن كېيىن، كورلىدىمۇ بىزگە ئوخشاش قوي، كالا، ئات، يامبۇ قاتارلىق ماددىي نەرسىلەر بىلەن 2-يىلى چىڭ يىگىجاڭ قىسمىدىن ھال سورىغان. نەتىجىدە ئەسكەرلەر قوي، كالا، ئات، يامبۇيا كۆمۈلۈپ كېتىپ، يامان غەرەزدىن يالتايغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن بۇ نەرسىلەرنى ئازادلىق ئارمىيە قايتۇرغۇزۇپ بەردى.

ماقالىدە يەنە باقى ھاجىم باشلىق 10 دەك ياشانغان جامائەتلەر قۇربان ھېيت نامىزى ئۆتەش ئۈچۈن كەلگەنلىكى، جامائەت توپلىشىپ شەھەر مەسچىتىدە ناماز ئۆتەشكە بولمايدىغانلىقى، ۋەزىيەتنىڭ بەك جىددىيلىكى، شەھەر مەسچىتىدە توپلىشىپ ناماز ئوقۇشنىڭ مۇۋاپىق ئەمەسلىكى ھەققىدە جىق توختالغان. ماقالىنىڭ بېشىدا شەھەر خەلقىنى قاچۇرۇۋېتىپ، شەھەرنى قۇرۇقداپ قويدۇق دېيىلگەن. ئەمەلىيەت ئۇنداق ئەمەس. بۇ ئەھۋال ماڭا ھازىرقىدەك ئايان. 9 - ئاينىڭ 4 - 5 - كۈنلىرى شەھەر تىپتىنچ بولۇپ، پۈتۈن

خەلق ئالىقاچان قايتىپ كېلىپ ئۆز ئۆيلىرىدە خاتىرجەم ياشاۋاتقان ۋاقىت ئىدى. بىرمۇ ئادەم جاڭگالدا قالمىغان. 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى (ئازادلىقتىن كېيىن) ئوسمان شاڭيىنىڭ هايداقچىلىقى بىلەن جاڭگالدا ياتقان خەلقلەر تامام قايتىشىپ كېلىشكەن. قۇربان نامىزىنى ئوقۇيالمىغۇدەك ئۇنداق قورقۇنۇچلۇق ۋەزىيەت ئالىبۇرۇن ئۆتۈپ كەتكەن ئىدى. ھەقىقەتكە قايتقان گومىنداڭ ئەسكەرلىرىمۇ يوۋاشلاپ قالغان چاغلار ئىدى. قۇربان ھېيت نامىزى 9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى چوڭ مەسچىتتە تەنتەنىلىك ئوقۇلدى. پۈتۈن شەھەر خەلقى مەسچىتكە سىغماي قالدى. قورچاق ھاكىم ئىمىن داموللىمۇ ئۆتۈكىگە يالغان مەيسە تارتىۋېلىپ قۇربان ھېيتىنى جامائەت بىلەن بىللە ئوقۇدى. مەنمۇ نامازغا داخىل بولدۇم. ئىشنىڭ ھەقىقى ئەھۋالى يۇقىرىقىدەك.

ئۇيغۇر تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى:
تاھىر ئەھمىدى، غۇلامىدىن ئەيسا،
ئابلاسايىت، ئەزىز سابىت، ئاۋۇت روزى،
پەيزۇللا ھوشۇر، موللاخۇن روزى.

مەسئۇل تەھرىر: موللاخۇن روزى